

БАХТ ТУҲФАЛАРИ

Вьетнам
ёзувчиларининг
ҳикоялари

ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САЊАТ НАШРИЯТИ
Тошкент — 1978

И(вьег)
В 37

Русчадан
Фатҳиддин Насриддинов
таржимаси

Р 70304—89
352 (06)—78 97—78

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978 й.
(Тарж.)

БУЙ ХИЕН

СОАТ

Куан ер солиғи идорасида чизмакаш бўлиб ишларди. Тагидан чироқ билан ёритилган ойнадаги ватман қоғози устига уззукун мук тушганича ҳар хил чизиқлар чизгани-чизган эди. Ҳаво ранг билан — дарёлар, қизил, бинафша ранг билан — йўллар, хоч тасвири билан — ер чегаралари тарихини туширарди. У тинмай ишлар, ло-ақал бош кўтариб, бир оғиз гапирмасди ҳам. Шунинг учунми, бир оз паришонхотир кўринар, хаёли ҳам доим нима биландир банд бўлар эди. Ой охирида ўзига тегишли бир неча донго¹ хизмат ҳақини оларди-да, яхшилаб конвертга жойлаб, бир чақасини ҳам бузмай хотинига олиб келиб берарди. Хотини овқатдан сўнг қаламни тили билан ҳўллаб-ҳўллаб ўттиз кунлик харажатни хомчўт қилиб чиқарди; бунинг учун у ҳатто махсус дафтарча ҳам тутганди. Хотин бечора майда-чуйдаларга-ча — гуруч ва ўтиндан тортиб совунга қадар ҳисоблар, ҳар сафар бир мири бўлса ҳам жиндек иқтисод қилиб қолиш устида бош қотирарди. Ҳисоб-китобни тугатгандан сўнг куйиниб:

— Мана, қара, майда харажатларга бор-йўғи беш хао² қоляпти,— дерди.

Эри эса ҳар сафаргидай:

— Начора? Оладиган маошим шу-да, ахир,— дея унга жавоб берарди.

Аммо бир кун нима бўлди-ю, бошлиғининг бир помешчиқ ошнасига зудлик билан ер-мулклари планини

¹ Донго — вьетнам пули. Сўм маъносида.

² Хао — чақа.

чизиб бериши керак бўлиб қолди. Чизмакаш бўш вақти ҳисобига ўша ишни бажаришга киришди. Столига янада маҳкамроқ ўтириб ишни тугатди. Мукофотига тўрт донго олди. Кечки овқатдан кейин эр-хотин ўтириб олиб, осмондан тушгандай тўсатдан келиб қолган пулни сарфлаш тўғрисида бош қотиришди. Хотини кўпдан бери ўзига оч жигар ранг кўйлақ олишни орзу қилиб юрарди. Бироқ жуда қизиқ ҳодиса юз берди; пули йўғида бутун фикри зикри шу кўйлақ билан банд эди, энди бўлса унинг кўп йиллик орзуси бирдан хиралаша бошлади, боши қотганидан нимани олиб, нимани қўйишни ҳам билмай қолди. Уларнинг иккита боласи бор эди. Болалар ота-оналарининг гапини эшитиб қолгач, бараварига ўзи юрадиган автомобилча, гапирадиган қўғирчоқ олиб берасиз, деб ғингишишга тушишди. Лекин оила бошлиғининг хаёлида кўпдан бери бир ният бор эди. Бу тўғрида ошкор айтишга журъати етмасди, холос. Ниҳоят, дилидаги тилига кўчди:

— Келинглр, яхшиси, соат олиб кўя қоламиз!

Кейин тафсилоти билан тушунтириб, соатни сув текинга олиш мумкинлигини айтди. Яқинда Ханой яқинидаги аллақайси бир соат сотадиган фирма Қуан ишлайдиган идора бошлиғига рекламалар лойиҳасини юборган эди. Унда одатдаги расмий гаплардан кейин фирманинг тугатилиши, шу туфайли барча моллар зиёнига бўлса ҳам зудлик билан сотилиши тўғрисида гапирилар, «сув текинга» сотиладиган соатларнинг фотосуратлари илова қилинар эди. Чизмакашимиз шунда кўз қирини ташлаб, реклама варақаси билан танишиб чиққан ва фоторекламаларни назардан ўтказиб қўйган эди: чорқирра циферблатлик ўйинчоқдай бежирим, ажойиб стол соатлари; олти донголик эски баҳосини ўчириб, янги нархи — атиги уч донго, деб ёзиб қўйилганини айтмайсизми!

Гапнинг қисқаси, чизмакаш худди мана шу соати йўқлиги туфайли бир эмас, кўп марта панд еган эди.

Қани, соатингиз бўлмаса сиз ҳам ишга кеч қолмай кўринг-чи? Чизмакашнинг ҳам, хотинининг ҳам кўшнисининг соати зангига қулоқ солавериш жонларига тегиб кетган эди. Кўшнилариининг соати жуда яхши эди. Шундай бўлса ҳам шўрлик чизмакаш идорага кўпинча кеч қолиб келарди. Бундай пайтлари у эшикдан эмас, деразадан ошиб тушишга мажбур бўларди. Акс ҳолда гап эшитиши турган гап эди! Қаҳрамонимизнинг катта ўғлига муҳим вазифа юклатилганди: хўжасининг отини минишга ҳозирлаб турган садоқатли қуролбардор сингари отаси тушдан кейин ором олиб ухлаб турганда, унинг велосипедини дарвоза олдида тайёрлаб турарди. Афсуски, бунда ҳам доим кечикиб олиб чиқарди. Чизмакаш бўлса, шимини нари-бери кийиб, кўйлагини эгнига иларди-да, сакраб эгарга ўтирар ва занглаган гилдирак гупчакларининг ёқимсиз гажир-ғужирига ҳам парво қилмай, бор кучини ишга солиб йўлга тушарди.

Шундай қилиб, эртаси куниеқ Ханой яқинидаги фирма адресига почта орқали хат ва пул жўнатилди. Сабрсизлик билан кутишнинг ширин онлари бошланди, оила аъзоларининг оғзидан соат сўзи тушмай қолди. Эр соатни каравот ёнидаги тумбочка устига қўйиб қўйишга қарор қилди. Хотин эса унинг бу ишидан ташвишга тушиб қолди. Агар болалар бехосдан соатга тегиб кетиб, ерга тушириб юборишса, у албатта синади, хўш, шундай бўлса уни тузатишга пулни қаёқдан олишади? Ўзингиз бир ўйлаб кўринг, қанчалар ўринли ташвиш эди бу. Болалар ҳа деса:

— Дада, соатни қачон олиб келишади?— дея хархаша қилаверишди.— Бу Ханой дегани шунақа узоқ жойми?

Алҳол, мана, сабр таги олтин деганларидек, орзиқиб кутилган кун ҳам етиб келди. Идорага қўлтиғида қоғоз қутича билан почта дастёри кириб келди.

— Сўрашга ижозат бергайсиз, жаноб Хоанг Динь Куан ким бўладилар?

Жаноб Хоанг Динь Куаннинг юраги дукиллаб уриб кетди. У бўғиқ товуш билан: «Куан менман!»— деб жавоб қилди ва посылка қоғозига имзо чекди.

Қоғоз қутича хира сарғиш рангдаги гажим картондан ясалган бўлиб, қопқоғи мактаб ўқувчиларининг дафтаридек келарди. Куан севинчини яширолмай, қутича боғламини авайлаб кесаркан, кўнглида: «Пишиқ-пухта қилиб ўрашганини, шу кичкина соат деб фирма катта қутичага тушибди-я!»— деб қўйди. Ҳамкасблари унинг атрофини ўраб олишди. Куан бир неча кундирки, Ханойдан антиқа бир нарса олишини айтиб юрарди. Қўллари сабрсизликдан қалтираса ҳам аллақандай бир куч уни бу ажойиб дақиқаларни андек чўзишга мажбур этар эди.

Ниҳоят, у қутичанинг қопқоғини очди. Хизматдошлари дув ёпирилиб соат ўралган майин хашакларни олиб ташлай бошлашди. Ана, соат ялтираб кетди. Аммо қаҳрамонимиз уни кўрди-ю, нима учундир тарвузи қўлтиғидан тушиб, қалбидан алланечук бир нидо отилгандай бўлди: чунки соат у тасаввур қилганчалик кичик бўлмай, бутун қутичани эгаллаб ётарди. Соатни хизматдошлар кўмагида қутичадан олар экан, қачонлардир қора бўлиб, эндиликда эскириб, ранги ўнгиб кетган осма соат тоши билан занжири чўзилиб чиқаверди. Куан вужудини эгаллаб олган титроқни билдирмасликка тиршиди. Хизматдошлари соатга ажабланиб тикилишиб, у ёқ-бу ёғини айлантиришиб кўришарди. Соатнинг тунукадан ясалган чорси циферблатига зангори ва оқ бўёқлар билан беўхшов жимжималар ишланган бўлиб, ўзи пачақланиб тирналиб кетган, олис йўлдан келгани шундайгина билиниб турарди. Корпуси қандайдир номаълум дарахт навидан бўлиб, у ҳозирда кўпроқ вино бочкалари ясаладиган юмшоқ ёғочни эслатиб турарди. Корпус тагида тешиги бўлиб, ундан бир неча оддийгина

гилдиракчалар, мурватлар кўриниб турарди. Кимдир қутича тагини титкилаб, похол қатламлари орасидан соат капгирини топди; сал бўлмаса у ҳамманинг эсидан чиқаёзган экан. Капгир оч ҳаво ранг бўёқ суртилган бир темир гардиш бўлиб, болалар ўйинчоғига ўхшарди, уни истаган боладан топса бўларди: ўйинчоқдан фарқи стерженга маҳкамлайдиган иккита тешикчаси бор эди, холос.

Жаноб бошлиқ ҳайрат ёқасини ушлаб турган одамларга шу заҳоти изоҳ бериб, бунақа соатлар, одатда, ошхонага осилишини айтди. Ҳамма хахолаб кулиб юборди ва киноя билан «Ханойдан келган ноёб нарса»нинг таъриф-тавсифини қилиб мақташа кетди.

Кимдир соатни деворга осди. Сўнгра кўплашиб соатнинг занжир ва тошини илишди. Соат капгири ҳаракатга тушди. У бир маромда чиқ-чиқ этиб юра бошлади. Бунда соат эгасининг қалби қувонч-ла дукиллашга тушди. У бармоғи билан соатнинг оқ милларини тўғрилаб қўйди.

— Қани, идора соатига тўғри юрармикин?— деди у тантанавор бир оҳангда.

Аммо бир минут ўтмасданоқ соат капгири таққа тўхтади. Чиқ-чиқ овози ҳам эшитилмай қолди. Кимдир:

— Бу ерда елвизак бор; шунинг учун тўхтаб қолди,— деб қўйди.

Иккинчи бир одам эса киноя билан:

— Жаноблар, бир оз раҳм-шафқат ҳам керак. Соатга бир-икки кун дам берайлик. Шунча узоқ йўлни босиб ўтиш ҳазил гапми ахир!

Куаннинг кўнглида эса даҳшатли бир шубҳа туғила бошлади: умуман бу алмисоқдан қолган матоҳ ишлармикин ўзи? У бир оз ўзини босиб:

— Бас, жаноблар! Ҳазил-мазах пайти эмас, бошқарувчи келиб қолса балога қоламиз,— деди.

Куан соатни девордан олди-да, қутичага солиб, похол билан яхшилаб ўраб қўйди.

Тушлик пайти, уйга овқатлангани келаркан, хотининг хафа бўлишини олдиндан сезиб, сир бой бермасликка ҳаракат қилди ва нима бўлса ҳам андак кўнглини кўтариш ниятида қутичани столга қўйиб, гўё хурсандчилиги ничига сифмаётгандек:

— Мана, ниҳоят соат ҳам келди!— деди у.— Биласанми, бирам чиройлики. Тўғри, мен ўйлагандай кичкина эмас, каттароқ экан, лекин одамлар: соат қанча катта бўлса, шунча тўғри юради, дейишяпти. Бу стол соати эмас экан, каттакон капгири бор. Шунинг учун ҳам у пуржиснали соатларга қараганда бирмунча яхшироқ юради.

У ҳатто жиндай ёлғон ҳам ишлатиб қўйди:

— Ҳамкасабаларимдан бири ўтган йили худди шундай соат сотиб олган эди. Аммо у нақ саккиз донго тўлаган. Биз эсак...

Хотини соатни кўздан кечира бошлади. Бироқ ломим деб оғиз очмаса ҳам чеҳрасидан соатнинг унга ёқмаганлиги яққол кўриниб турар эди. Болалар столга ёпирилиб олиб соатни томоша қила бошлашди. Циферблатини оҳиста ушлаб кўришиб, бараварига:

— Вой-бў, силлиқлигини! Зангори гуллари ҳам бор экан! Дада, деворга оса қолинг!— дея чувиллашди.

Қуан соатни синаб кўришдек нохуш дақиқаларни хиёл бўлса ҳам кетга суриш ниятида:

— Аввал овқатланайлик. Мени жудаям қорним очиб кетди,— деди.

Тушликдан сўнг у елвизак бўлмасин, деб барча эшикларни маҳкам беркитди. Кейин шабада тегмайдиган энг четдаги бурчакка миҳ қоқиб, соатни осди-да, қийшайиб қолмасин, деб ҳафсала билан тўғрилади. Милларини ўрнатиб, охири қўшнисининг уйидаги соатнинг занг уришини пойлаб туриб, қалтироқ қўллари билан капгири юргизди. Уйдагиларнинг ҳаммаси соатга тикилганларича тантанавор бир вазиятда жим туришарди. Оила бошлиғи пинҳоний бир қўрқинч билан соатнинг

беўхшов капгирининг эринчоқлик билан тебранишидан кўз узмай кузатиб турарди: «Мана, ҳозир... ҳозир тўхтайтиди, ана...» Аммо унинг бахтига бу сафар соат хийла вақтгача тўхтамай юраверди. Орадан ярим соатлар ўтгач, Куан ўз ишидан мамнун бир қиёфада қўлларини ишқаб олиб дам олишга чўзилди. Болалар эса бўйинларини чўзганларича бу галати буюмдан кўз узолмай, томоша қилишда давом этишарди.

— Унта кам иккида мен дадамни уйғотаман!— деди катта ўғил соат ёнидан жилмай.

Кечқурун кичкина ўғли отасини останада кутиб олди.

— Дада, соатимиз тўрт яримда тўхтаб қолди,— деди у қўрқа-писа,— бошқа юргиси келмаяпти.

Куан соат олдида узоқ вақт овора бўлди. Уни гоҳ чапга, гоҳ ўнгга қийшайтириб кўрди, бошини деворга ёпиштирганича кўзини қисиб, тошнинг тўғри-нотўғри осилганини текширди. Кейин капгирини бир оз пастга туширди. Хотини эрига таъна аралаш тикилиб турарди.

— Соатга ҳам одамга ўхшаб то кўникма ҳосил қилгунича бир неча кун фурсат керак,— деди Куан ўзини оқламоқчи бўлгандай.— Уни пароходда олиб келишган, қаттиқ тўлқинлар бўлган, бунақада ҳар қандай механизм ҳам тоб ташламай иложи йўқ.

Соат хўжасининг меҳрибонлик кўрсатаётганидан таъсирлангандай яна чиқ-чиқ қилиб қўйди.

Куан тун бўйи ухламай, соатига қулоқ солиб, тингшаб ётди. Бир маҳал соатнинг чиқ-чиқи тўхтаб қолгандай туюлди, аммо диққат билан қулоқ солганди, яна соатнинг бир маромдаги «тиқ-тиқ, тақ-туқ»и эшитилгандай бўлди. Бироқ бир лаҳза алаҳсиши билан, қулоқларига ором бағишлаётган бояги товушлар қаёққадир-гойиб бўлгандай туюлди. Куан аста ўрнидан туриб, оёқ учида юриб соат ёнига келди. Шам ёруғида ялтираб турган соат капгири энди қилт этмай ҳаракатсиз қол-

ганди. Соатнинг кичкина-мили тунги соат бирни кўрса-тиб турарди. Қўшнинг уйдаги соат тўрт марта занг урди: демак, назарида уч соатча чиқиллаб юриб тургандай туюлган. Қуан яна уриниб капгири юқорироқ суриб, тошини тепага кўтариб қўйди. Шундан сўнг совуқ терга ботиб, стулга ўтириб қолди, хуноби ошиб, юраги сиқилди.

Чизмакаш эрталаб ишга жўнаркан, кичкинагина шишача ола кетди. Бир озгина машина мойи сўраб келиб, соатнинг мурватлари, ўқларини мойлади; бунинг учун бамбук тиш чўтка учига мой шимдирилган латта ўраб олди. Хотинининг зимдан кузатиб турганини пайқаб, хижолат чекса ҳам ўз ишини билиб қиладиган кишилардай жиддий бир қиёфада тушунтира бошлади:

— Биласанми, механизм ҳам худди одамга ўхшаган нарса. Биз фақат гуруч истеъмол қиламиз; у эса мой талаб қилади. Мана энди у ишлайверади...

Дарҳақиқат, шундан кейин соат тўхтамасдан юрди. Тўғри, у хиёл орқада қолар — ярим кунда беш минут кечикарди. Оғирроқ бўлсин, деб тошга қаердандир топиб келган мис парча ва винт осиб қўйди. Лекин соат барибир орқада қолаверди. Шундан кейин у занжирга йиғма пичоқ, ҳатто шарикоподшипник боғлаб қўйишни ўйлаб топди. Бўлмади. Кейин темирчидан сўраб олган катта темир парчасини ҳам осмоқчи бўлган эди, бироқ соат бардош беролмади. У бир томонга оғиб, капгири таққа тўхтаб қолди.

Қуан шундан кейин нима қиларини билмай қолди. Энди хотинидан таъна эшитди:

— Ҳа, бекорга арзоннинг шўрвоси татимас, дейишмайди. Эски бир матоҳ экан-да.

— Қутамиз,— дея жавоб берди Қуан,— мурватлари бир оз силлиқлашиб тобига келсин. Мана кўрасан, бир-икки кундан сўнг у худди бекат соатларидай вақтни жуда аниқ кўрсатадиган бўлади.

Ушандан бери чизмакашнинг шашти паст. Туш вақтида идорадан беш минут кеч чиқади, велосипедини ҳам секин ҳайдайди. Буларнинг ҳаммасини у:

— Қаранглар, идорадан уйгача мен ўн минут юрдим, демак, ҳозир ўн иккидан ўн минут ўтди,— дейиш учун қиларди.

Ҳеч ким қарамай турган пайтни пойлаб, соат миллини беш минут олдинга суриб қўяди. Бу ҳунарни у кечқурун ҳам такрорлайди.

— Соат тўғри юряпти!— деб қўяди у тантанавор бир оҳангда,— бундан аниқ юриши мумкин эмас.

— Қўшнинг соатидан орқада қолаётувди-ку,— деди унга жавобан хотини шубҳа билан.

— Нималар бўлмайди дейсан! У хизматга хоҳлаган пайтида боради. Шу боисдан соатига ҳам қарамаса керак-да.

Қуан ҳар кун кечқурун уйқуга ётиш олдидан соат миллини ўн минут олдинга суриб қўяр, шундан кейин у эрталаб соатининг вақтни тўғри кўрсатишига ишонч ҳосил қилиб, хотиржам ухлар эди.

У секин-аста бу киши билмас найрангга одатланиб, худди ибодатдай бирон кун ҳам уни канда қилмайдиган бўлиб қолди.

Ниҳоят, ўз соатининг барча инжиқликлари ва сирасрорларини билиб олди. Маълум бўлишича, соати «шамоллаш»га йўқроқ экан. Ҳаво айниб, ёмғир ёгишидан андак дарак бердими, бас, шу заҳоти мурватлари ғичирлайверади — демакки, намликни хуш кўрмайди. Шундан кейин соат соҳиби ўйланиб:

«А-ҳа, чамамда, унинг ялқовлиги тутяпти шекилли. Милини ўн беш минут олдинга суриш керак бўлади», дерди.

Об-ҳаво қуруқ бўлса соат капири бир меъёрда ишлай бошларди. Ярим кун давомида фақат икки-уч минут орқада қоларди. Бундай пайтлари у хўжасига камроқ ташвиш бўларди.

Чизмакаш Куаннинг мўъжазгина оиласида соат мана шундай бахтиёрларча кун кўрарди. Соат буларга баайни отадек мурувват кўрсатар, ўз уйини севувчи, кўп бало-қазолардан сақлаб қолувчи она янглиғ садоқатли эди. Хуллас, соат тўхтамай юрар, фақат ёгин-сочин кунларда ота-онага янги-янги ташвишлар келтириб, шамоллашу тумовларга йўлиқаверадиган нимжон боладек шикоятли ғижирлашларни тарк этолмасди, холос.

БУЙ ХҮЮ ФОН

АПЕЛЬСИНЛАР

Бешинчи кундирки, милиция сержанти Нгуен Тхи Чанг хиёл мизғийди-ю, соат бир ярим-иккиларда ноқ уйғониб олиб тонггача мижжа қоқмайди. У ёнидан бу ёнига ағнаб безовта бўлади. Йигирма беш ёшлардаги аёлнинг хаёллари нималар билан банд бўлиши мумкин?

Бундай дақиқаларда уй ортидаги ҳовуздан секин оқадиган ариқ ҳам негадир қаттиқроқ жилдираётгандай бўлади. Томга қўйилган тиргак яқинидаги аллақайси ковакка биқиниб олган буқаламуннинг гариб чирқиллаши қўшни хонада ухлаётган тарбияланувчиларнинг бир текис олаётган нафаслари ёки уйқу аралаш алаҳлаб айтган узук-юлуқ сўзларини кўмиб юборади. Қадимдан даррандалар макони бўлиб келган чангалзор ўрмон томондан ўқтин-ўқтин шимолий муссон шамоли эпкинлайди; шохлари тарвақайлаб ўсган азим туп шой ва мо дарахтлари, пальма баргларига ёмғир томчиларини олиб келиб уради. Буларнинг ҳаммасига сержант Чанг аллақачон кўникиб кетган. У аёлни аста қайириб қўйиб ўриндиқ ёнидаги столча устидаги чироқ пилигини баландлатди. Пахталик камзулини елкасига ташлаб, китоблар орасидан оч зангори пластмасса муқовали дафтларини олди ва эрига неча марта ёзмоқчи бўлиб, ҳалигача ёзолмаган хати устида ўйлаб қолди (улар яқинда турмуш қуришган, ҳозир эса эри жанг майдонида эди). Сержант ҳарчанд уринса ҳам бошлаган хатини охиригача ёзиб тугата олмасди.

«Азизим! Бир ҳафтадан кейин Янги йил. Вақт жуда

тез ўтяпти. Хатимни олган пайтингда баҳор бошланган бўлади. Мен сенга хушхабарлар айтмоқчиман: ахлоқ тузатиш колониясининг директори мен ва дугонам Сюенга топширган барча тарбияланувчилар бу йил ҳар жиҳатдан яхши бўлиб қолди. Улар энди сен бу ерда ишлаб юрган пайтларингдигидан тамомила бошқача. Тўғриси айтсам, мен аввалига улардан қаттиқ ташвишда эдим. Ахир уларнинг ҳар бири ўзи «бир ғалва» эди-да. Агар йил давомида бирон-бир фавқулодда ҳодиса юз бермаса — шунинг ўзи катта ютуқ, чунки биз ўқиш-ўрганишларни йўлга қўйишимиз, уларни меҳнат фаолиятига, муайян кун тартибига ўргатишимиз, ҳалол, интизомли қилишимиз керак.

Бугун мен сенга ёзишим мумкинки...»

Хат шу ерга келганда тугаган эди. Чанг лабларини қимтиб, авторучка қопқоғини очди, перони куч билан босиб, ёзиш-ёзмаслигини синаб кўрди, беш кеча давомида ёзганларининг ҳаммасини чизиб ўчириб ташламоқчи бўлди. Аммо бу сафар ҳам яна ручкани бир четга қўйди. Қўлларини қовуштирганча столга тикилиб олди. У йиғлар, буни унинг тиқичоқ елкаларининг титрашидан билиб олса бўларди.

Ҳа, унга нима бўлганини тасаввур қилиш ҳам қийин: Чанг ўз хатининг сўнгги сатрларини қувонч-ла ёзиб тугатай деб турганида, Сюен деган тарбияланувчи қизнинг қочиб кетганлиги ҳақидаги хабарни айтиб қолишди. Буни эшитиб қўлидаги ручкаси тушди-кетди.

Албатта, бевош болалар билан биринчи йил ишлаши эмас эди унинг. Шу туфайли янги ташкил қилинган умум таълим саноат ишлаб чиқариш билим юрти — колониядан тарбияланувчиларнинг қочиб кетишлари Чанг учун кутилмаган ҳодиса эмасди. Аммо бир эмас, бир неча кундан бери тиканли сим тўсиқлардан ўтиб, чашмаларга ёйилиб кетган ғиж-ғиж заҳарли зулукларни эслаб ҳушини йўқотаёзди. Сюенни эслаган ҳамона Чанг-

нинг юраги эзилиб кетди: бирдан заҳарли илонга дуч келиб қолган ё ваҳший ҳайвонлар тилка-пора қилиб ташлаган бўлса-чи? Очликка, совуққа бардош бера олармикин?

У бундан ташқари милиция сержанти ва синф тарбиячиси сифатида колония дирекцияси, партия аъзоси сифатида эса партия ташкилоти олдида жавоб бериши керак. Босқинчи душманларга қарши жанг қилаётган эрига энди нима деб ёзади? Аммо буларнинг ҳаммаси ҳам виждони олдида ҳеч гапмасди. Бу ёш қизнинг майиб бўлган тақдири учун бир умр ўзини-ўзи лаънатлаб ўтади-ку. Борди-ю, қочоқ қиз яна йўлдан адашиб, ўзининг эски ҳунарини бошласа нима бўлади? Тажрибанинг кўрсатишича, қочоқларнинг деярли ҳаммаси шундай қиляпти.

Чанг бу фикрларни бошидан чиқариб ташлашга уруниб кўрди. Бироқ у бу тўғрида ўйламасликка қанчалик ҳаракат қилмасин, даҳшатли ўй-фикрлар шиддат билан бостириб келаверди. Эҳтимол, Сюен ҳозир ойсининг қўйнида мириқиб ухлаётгандир, эҳтимол, Ханойда дайдиб юргандир? Йўқ, у қаердадир шаҳар марказида—Қайтарилган Қилич кўли бўйида, бомбадан пана бирон-бир жойда, паркдаги тош скамейкалардан бирида мудраб ўтиргандир?.. Борди-ю, қизи тушмагур, Ханой вокзалидаги йўловчилар орасида тентираб юрувчи ўғри болалар тўпига қўшилиб кетган, ё бўлмаса, бирон-бир ўғринча мол олиб сотадиган чайқовчи, авахтадан қочган жиноятчи каззоб қўлига тушиб қолган бўлса-чи? Унда нима бўлади? Бундай бўлиши мумкин эмас! Наҳотки, колония ходимларининг уч йил давомида чеккан заҳматлари-ю, ўзининг бутун қилган ҳаракатлари зое кетган бўлса?

* * *

Чанг столга тикилиб ўтирганича кўзи уйқуга кетганини сезмай қолди. У эшик орқасида аста ғирчиллаган

товушдан уйғониб кетди. Бу нима, тушими ё ўнги? Столча устида беш дона апельсин турибди... Кимдир уларни тугатилмаган хатнинг нақ устига қўйиб кетибди, бешта олтиндек мева. Эшик тирқишидан кимнингдир сояси лип этиб ўтгандек бўлди.

Чанг сапчиб ўрнидан турди, апил-тапил чўнтак фонарини олиб, шиддат-ла узоқлашиб боряпган қадам товушлари томонга отилди. Фонарь нурлари қизлар ётоғининг эшиги тавақасига биқинган кичкинагина жусани ёритди.

— Ким у? Сюен, сенмисан?— деб сўради Чанг.

— Ҳа, менман... мен.

Чанг Сюеннинг совқотган қўллари ушлаб, ўзининг пахталигини қизнинг елкасига ёпди.

— Вой худойим-ей! Сен кўпдан бери шу ердამисан? Нега дарров олдимга кира қолмадинг? Хўп, майли, менинг хонамга юр, у ер иссиқроқ, йўқса, бу ерда қизларни уйғотиб юборамиз.

— Мен кеч соат олтидан бери шу ердаман. Ҳузурингизга киргани кўрқдим. Кўргани келувчилар хонасида тунамоқчи бўлган эдим, у ерда ҳозир ҳеч ким йўқ. Уйқум келмади. Девор ортидан деразангизда чироқ ёниб турганини кўриб қолдим. Уйғоқсиз, деб ўйлабман. Шунинг учун ҳам мен...

Чанг апельсинларга ишора қилиб бош чайқади. Унинг уйқусизликдан сўлинқираган юзлари бир ҳолатда эди. Сюен мураббиясининг гапиришига имкон бермай, давом этди:

— Кечиринг мени, уйимизда бошқа ҳеч нарса йўқ эди. Ойим совға-салом ўрнида шу апельсинларни олиб кетгнн деди, ола қолинг. Рад қилманг, илтимос қилман. Биламан, сизнинг олдингизда ҳам, бошқалар олдида ҳам гуноҳкорман. Рухсат этсангиз, ҳозир ҳаммасини бошдан-оёқ айтиб бераман. Ҳа, ҳаммасини.

Сюен, ҳиқиллаб бошини Чангнинг кўксига босди. Шу пайт ҳаяжонданми ё қувончданми, милиция сержанти-

нинг хиёл қон югурган ёноқларида икки томчи ёш думалади.

* * *

— Бу воқеа колониядан қочиб кетган кунимнинг учинчи куни оқшомда юз берди, энди бу энг охиргиси...

— Охиргисимикан ишқилиб? Бунга ўзинг ишонасанми?

Тарбияланувчи Чангнинг юзига наҳотки ишонмасангиз, деган маънода таъна ва илтижо билан термилди:

— Биласизми, ҳозир менга қанчалик қийин! Уйдагиларга мен колонияга қайтиб кетяпман дегандим, ойим ишонмадилар. Мана, мен ҳақиқатан ҳам қайтиб келдим, энди сизга ҳаммасини бошдан-оёқ яширмасдан гапириб бермоқчиману, сиз бўлсангиз менга яна ишонмаяпсиз.

— Сюен, азизим! Агар сенга ишонмаётган бўлсак, бунга фақат ўзинг айбдорсан, менинг ҳам, ойингнинг ҳам гуноҳимиз йўқ. Қани, ўзинг айт-чи, «сўнгги мартаба», деб неча марта ваъда бердинг? Эсингда йўқми? Одамлар сенга ишонишадими, ишонишмайдими—бу фақат ўзингга боғлиқ. Нима бўлса ҳам биз, ўқитувчи ва мураббиялар, болаларга ишонгимиз келади. Агар мана шу ишонч бўлмаса, биз ўз ишимизнинг урдасидан чиқишимиз қийин эди. Ҳа, майли, давом эт. Хўш, ўша сўнгги оқшомда нима бўлди?

* * *

Қиш оқшомлари жуда тез қош қораяди, айниқса, ёмғир шивалаб турган кезларда шундай бўлади. Ҳали беш ярим ҳам бўлгани йўғу, кўчалардаги фонарлар ёнди. Сюен Нефрит Тоғи Эҳроми дарвозасидан то пул зарб этиладиган кўчадаги қатта универмагача Қайтарилган Қилич Кўли ~~бўлиб кетган~~ сўқмоқ билан

борди. Бу ерда йўловчилар йўқ, электр чироқ нурлари эса шохлари бир-бирига айқаш-уйқаш бўлиб кетган баланд дарахлар орасини аранг ёритиб турарди. Сюен кўз олдида пайдо бўлган ажойиб манзараларга маҳлиё бўлиб қолди. Унга ҳеч ким монелик кўрсатмасди. Гарчи у уч кундан бери туллари билан кўчама-кўча сандирақлаб юрса ҳам ҳамма нарса кўзига арвалгидан ҳам ўзгача, ажойиб, нурафшондек туюлаверди. Буларнинг ҳаммасидан унинг кўзлари қамашди. Қандайдир бир мубҳам истак уни аллақаёқларга чорларди. Сюен ҳам ҳов анов ксржома кийиб олган қизга ўхшагиси келарди. Афтидан, у кечки сменага заводга кетаётган ишчи бўлса керак. Сюеннинг ранги рўйи-ю, қадди-қоматига универмаг кўрғазмасидаги гонконгча бичимли ним пушти ранг жун камзул қанчалик ярашарди-я! Камзулни, кўл соҳилидаги намоёнш зали ёнида учратган ва кўрнишидан ўз тенгдоши анови иккала қиз сингари, бада-нига ёпишиб турадиган европа бичимидаги ипак шим билан кийса ҳам, гулли хитой ипагидан тикилган миллий чолвар билан кийса ҳам бўлаверарди. Тўғри, мураббийлар маслаҳат берган бўлса ҳам Сюен европа бичимидаги шимларни ёқтирмасди. Велосипед миниб кетаётган манави озгин қизлар бошидаги гулдор ҳарир нейлон рўмолдан сотиб олса қандай яхши бўларди-я!

Сюен бирдан сесканиб кетди. Қулоқларига кимнингдир бир вақтлар эшитган, эндиликда ярим унутган ва нимаси биландир жуда узоқ ўтмишини эслатадиган ҳуштак куйи эшитилди. Қадамни тезлатди.

— Ҳой, дўндиқча!— деди бир йигит дўриллаб.— Тўхта, бирга кетамиз, икки киши бўлсак зерикмаймиз.

Қиз орқа-ўнгига қарамай югуришга тушди.

Аммо кийим-боши гавдасига ёпишиб турувчи, эпчилгина бир йигит унинг йўлини тўсиб олди.

— Нима бало, танимай қолдингми, дўндиқча?

Қўрқиб кетган Сюен чап бериб қочиб қолмоқчи бўлганди, аммо йигит унинг иягидан ушлаб, хахолаб кулди:

— Уҳ-хў! Мен бўлсам танимабман-а! Узимизнинг жонон-ку? Колониядан жуфтакни ростладингми ё ўзлари жавоб беришдими? Гарчи давлат ҳисобига яшаш маза бўлса ҳам, атрофингда кўнгилсиз тоғлару чангалзорлардан бошқа нарса бўлмагандан кейин сиқилмай бўладими? Ҳа, майли, биз сен билан бир одамлармиз... Ҳаммаси жойида бўлади...

— Қўйвор мени!

Йигит Сюеннинг қўлидан ушлаб олди:

— Мен билан бормайсанми? Юр, кетдик! Мана бу ёққа!

Сюен унинг қўлидан чиқиб кетишга қанчалик уринмасин, бўлмади, йигит унга ёпишиб олди. Шундан кейин қиз пайтдан фойдаланиб қочиб қолмоқчи бўлди.

— Қўйиб юбормасанг, додлайман!

Йигит атрофга олазарак қараб олгач, тишларини фижирлатиб:

— Додлайсанми? Овозинг етмайди! У ҳолда иккаламиз ҳам Бўяма Пахта кўчасидаги панжарали меҳмонхонага ташриф буюрамиз. Йўқ, дўндиқча, қўрқасан, қичқиролмайсан!

Даҳшатдан юраклари така-пука бўлган Сюен ночор бўшашиб, овозини пасайтирди.

— Мен сен билан бормайман, боролмайман.

— Мен сени кўчаларда сандирақлаб юришга эмас, учрашувимизни нишонлашга таклиф қиляпман. Тушундингми? Мен сени яхшилаб меҳмон қилмоқчиман, мазали таомлар ейсан! Нима истасанг, шуни буюрасан! Яқинда катта ўлжа илинтирганман — икки юз эллик қоғоз! Элликтасини созуриб бўлдим. Икки юзтасини ҳали суяги синмаган.

У мақтаниб кўкракларига шапиллатиб уриб қўйди — шоҳи кўйлаги остида кичкина бир тугунча дўппайиб турар эди. Йигит устида «Тханглонг»¹ ёзуви кўриниб

¹ Тханглонг (Учадиган аждаҳо шаҳри) — Ханойнинг қадимги номи. Бу ерда аъло навли Вьетнам сигаретининг номи.

турган қутичадан сигарета олиб, ови бароридан келган балиқчидай мағрур бир қиёфада уни лабига қистириб тутатди.

Сюен кўл бўйидаги трамвай бекатигача йигитнинг орқасидан бирга борди. Йигитнинг қоронғи, тор кўчаларга қадар орқасидан эргашиб боришини у биларди. Уни бу ёққа қандайдир номаълум куч, балки ним пушти рангдаги жун камзул, ялтироқ ипак шим, мазали таомларнинг ёқимли ҳидларини ўткир қаҳва илинжими, ишқилиб, шунга ўхшаш бир нарса тортиб борарди. Айни чоқда бошқа бир куч — колония, унга хат-савод берган дарсхона, ҳунарга ўргатган устахона, тенгдошлари билан бирга шодон ўйнаб-кулган ҳовлилар, чўмиладиган ҳовузлар: сабзавотлар, маниок экинларини жон-дили билан парвариш қиладиган полизлар тўғрисидаги ўй-фикрлар, ўқитувчию мураббиялар ўзинга тортиб турарди. Қиз оқшом чоғлари улар билан юракдан қилган суҳбатларини, Чангга берган унутилмас ваъдаларини эсларди. «Менинг сўзларимга ишонинг, айтганларингизни қиламан, — деган эди ўшанда Сюен. — Сизни сира ҳам хафа қилмайман!»

Беш кўча охири келиб қўшиладиган Кўл бўйи одамга тўла: соат еттилар бўлиб, одамлар ишдан қайтганда бу ер айниқса гавжум бўлади. Йигит Сюенни қўлидан ушлаб олган, улар гўё эски дўстлардай Баҳорги Далалар Бозори томон секин судралиб кетаётган трамвай низидан ёнма-ён боришарди.

Шу пайт бирдан милиция ҳуштак чалиб қолди. Сюеннинг ҳамроҳи трамвай зинасига оёқ қўйиб улгурмаган ҳам эдики, милиционернинг қўллари уни маҳкам ушлаб олди.

Утакаси ёрилган Сюен орқага чекинди ва шошапиша ўзини одамлар тўдасига урди. Сўнг улар орасидан чиқиб, Хадонг томон кетаётган трамвай зинасига осилди, аммо шу заҳоти изни йўқотиш учун Батьмайга кетаётган трамвайга ўтиб олди.

Охирги вагоннинг орқа томонидаги бурчакка тикилиб олгандан сўнггина Сюеннинг кўнгли бир оз тинчиди: бу ердан у атрофни кузата олар, ўзи эса унчалик кўринмасди. Ташқарида ҳамон ёмғир шивалаб турар, ишдан қайтаётганлар бекат сайин кўпайиб, вагон одамга тўлиб, ҳавоси оғирлашиб борарди. Сюеннинг ёнидаги йигитчалар деразадан бошларини чиқариб, юзларини шабадага туттишарди. Кампирлар кўйлаklarини этаги билан елиниб ўтиришарди. Кексароқ бир одам ҳомиладор аёлга жой бўшатиб, Сюенни орқаси билан тўсиб олди, кийим-бошига қараганда у бирор идора хизматчиси эди. Исиб кетмаслик учун эгнидаги қайтарма ёқа сукно кителини ечиб, билагига ташлаб олганди.

Бирдан вагон тўхтаб, одамлар айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Шу пайт бояги киши қўлидаги кителининг ички чўнтак тугмаси чиқиб, ундаги қоғоз пулга тўла ҳамённинг бир чети кўриниб қолди.

Сюеннинг кўзлари ўйнаб, ҳамёнга тикилиб қолди. Трамвай бир силкинса, бир мартагина силкинса бас — ҳамён шу заҳоти унинг қўлида бўлади. Трамвай зинасидан липпа тушиб олса бўлди, ундан кейин тўрт томонни қибла, қоронғи кўчада кимнинг ким билан иши бор. Қаёққа хоҳласа, ўша ёққа кетаверади.

Қиз худди Қўл соҳилидаги каби яна ним пушти рангли кофтани, лаззатли таомларни, ўткир қаҳвани орзу қилиб қолди...

У аста ҳамёнга қўл чўзди, аммо шу заҳоти қайта тортиб олди. Кейин яна чўзди, яна тортди.

Сабаби яна аввалгидек: «Менинг сўзларимга ишонинг...» деган гаплари эсига тушиб қолди.

Ҳар сафар вагон силкиганида пулга тўла ҳамён чўнтакдан сирғалиб чиқарди. Унинг эгаси эса, ҳеч нарсани сезмай, кечки Ханойни томоша қилиб бориш билан овора эди.

Мана, ҳамённинг учдан бири, ярми, ярмидан кўпроғи, учдан икки қисми чиқиб қолди... Сюен терчилаган

пешанасини артиб олиб, яна ҳамёнга қўл чўзди, яна тортиб олди.

«Бир оз кутаман, майли, ўзи ерга тушсин,— деб ўйлади у,— ўшанда уни хотинларнинг қалашиб кетган корзинкалари билан пана қиламан-да, эгаси тушиб кетгандан кейин бемалол олавераман, виждон азобидан ҳам қутуламан. Чунки у йўқотган, мен топиб олган бўламан».

«Аммо шундай қилсанг яхши бўладими, Сюен?»— деди бирдан қандайдир ички бир нидо. Бу Сюеннинг ўз овозими ёки мураббияси Чангнинг овозими, билиб бўлмасди.

Баъзан тушингда шунақа бўлади. Қўлингни ҳарчанд кўтараман дейсану, аммо кўтаролмайсан. Сюен ҳам ҳозир ана шундан баттар бир аҳволда эди. Бирдан ўз овозини ҳам танимай қолди.

— Амаки, қаранг, ҳамёнингиз...

Чунг-хиен чорраҳасидан у уйига юриб эмас, югуриб келди. Пешанасидан тер қуйиб кетди, гўё жаҳаннам ёқасидан ўтгандай юраги дукиллаб урарди. Ҳамён эгасига бояги сўзларни айтганидан кейин нима бўлганини Сюен эслай олмасди. Қандай қилиб унинг қўлида беш донголик қоғоз пул пайдо бўлиб қолди, буни ҳам билмасди. Буларнинг ҳаммасини кейин аранг эслади.

* * *

Онаси қизининг кечки овқатга етиб келишини кутиб, егуликлар солинган патнис ёнида хат ёзиш билан овора эди.

У Сюеннинг озгин юзларидаги жонсараклик ва қўрқувни кўриб, қизининг, жони дилидан яхши кўрадиган яккаю ягона қизининг яна бирон-бир фалокатга учраганини тушунди. Онанзор шу қизи туфайли озмунча жабру жафолар тортмади.

Ручка ва ён дафтариани бир четга қўйиб, меҳрибонларча сўраб-суриштира бошлади; иложи борича хотиржам оҳангда гапиришга ҳаракат қилди.

— Ҳўш, дугонангни топдингми? Ундан қоғозларингни ололдингми? Вақтида келганинг яхши бўлди-да, йўқса, овқатинг совиб қоларди.

Сюен мажолсиз бир аҳволда ўтириб ойнисидан нажот излагандай уни қучоқлаб олди.

— Эртага... Эртагаёқ кетаман, колонияга қайтиб кетаман...— деди қиз ўпкаси тўлиб.

— Колонияда нима қиласан? Ахир ўзинг колониядан жавоб бўлди, Ханойга бориб ўқиш учун йўлланма беришди. Дугонамдан қоғозимни олсам бас, деган эдингку. Сенга нима бўлди? Нега йиғлаяпсан? Балки колониядан қочиб келгандирсан? Сюен, менга ростингни айт. Қўрқма. Қани, қизим, кўзларимга қара-да, ростингни айт.— Бироқ Сюен жавоб бермади, бошини ҳам кўтармади. У қўллари билан юзини беркитди-да, овози борича ҳўнграб йиғлаб юборди. Гўё ўзини таъқиб этиб келаётган даҳшатдан қутулмоқчидек бошини силтаб қўяди.

— Ойи... рухсат бер... мен колонияга қайтиб кетаман. Бу ерда қололмайман... қололмайман... Бу ерда мен яна... Ойижон! Бу ерда мени яна...

Онасининг лаблари гезариб кетди.

— Ҳали гап бу ёқда дегин? Қўшнимиз Лоан амаки айтувди-я, уйлариингга қандайдир милиционер бир неча марта келиб кетди деб. Мен уйда йўқ эдим, бозорга кетган эдим.

Она қизининг тўзиб кетган сочларидан силаб-текислаб эркалашга тушди:

— Жуда яхши! Колонияга қайтиб боришни ўйлаган бўлсанг, жуда яхши! Ўзинг ахир хатингда мураббиямиз бизга: сизлар ҳали дарддан батамом халос бўлмаган беморнинг ўзисизлар, шамол бўлиб, ҳаво айниб турган маҳалда қаровсиз қолсанглар, аҳволларинг яна

чатоқлашиши мумкин деди, деб ёзган эдинг-ку. Сен бўлсанг тушуниб туриб ҳам колониядан қочиб юрибсан. Ўзи нима гап, гапир, қизим?

— Уларнинг жигимга тегиб, мени масхара қилишларини истамайман.

— Уларинг ким, қизим?

— Колонияда тарбияланувчи болалар, анов Винь билан Ти...

— Эътибор берма, ўқишингни ўқи, иш ўрган, ўқитувчиларнинг айтганини қил. Шунда бемалол юраве-расан. Фақат, сен ўзинг...

— Агар улар фақат менинг жигимга тегишса майли эди-я, сиздан ҳам кулишади-да!

— Хўш, улар менинг нимага кулишади?

Сюен ҳиқиллаганича бошини онасининг тиззалари орасига яшириб олди.

— Қани, улар менинг тўғримда нималар дейди? Айтавер, қизим, кўрқма.

— Улар лейдики, илгари... французлар Ханойда хўжайинлик қилганда сен... сен... уларга ўйнаш бўлган эмишсан.

— Уйнаш?— дея довдираб такрорлади она қизининг нима деганини тушунолмай, аммо қайта сўрамоқчи бўлган жойда гап нимадалигини тушуниб қолди.

У кўз ёшларини рўмолчасининг учи билан артди-да, маъюс жилмайди. У жўнгина кийинган, пардоз-андозсиз бўлса ҳам оппоқ, бежирим юзларида ҳамон илгариги кўркамлиги сезилиб турувчи қирқ ёшлар чамасидаги аёл эди.

— Буларнинг ҳаммаси ёшлигимдаги хатоларим. Лекин мураббиянг Чанг бир куни менга энг муҳими инсон ўз хатосини тушунсин ва тузалишга ҳаракат қилсин, деган эди. Хо амаки тузган Халқ ҳокимияти сен билан бизни ботқоқликдан тортиб олди, энди бизлар ҳам одам қаторига кирдик. Шундай экан, ноҳақ айтилган сўзлар-

дан қўрқиб керак эмас. Нега бунга ўқитувчиларинга, мураббияларинга айтмадинг? Уларни тартибга чақириб қўйишарди. Сен бўлсанг шунга ҳам колониядан қочиб юрибсан! Нега мураббия Чангга айтмадинг?

— Қандай айтаман? Демак, бу гапларнинг ҳаммаси тўғри экан-да? Агар айтсам, мураббиям сен тўғрингда нималар ўйлаши мумкин?..

— Ташвиш қилма, қизалоғим. Бундан икки йил аввал Чанг бу ерга келган эди. Ушанда унга бутун ҳаётимни миридан-сиригача ҳикоя қилиб берганман. Мен сенинг тезроқ одам бўлиб, бағримга қайтишингни истагандим. Шу туфайли унга дилимдаги гапларнинг ҳаммасини тўкиб солганман. У, назаримда, менга жуда яхши муносабатда бўлган, сени янаям яхши кўриб қолган.

Сюен бошини кўтариб, онасининг юзига қарашга энди журъат этди: онасининг юзидаги ажинлари жиққа ёш эди. Қиз онасининг озгин қўлларини силаб қўйди.

— Қўй, йиғлама, ойи!

Она боши билан «хўп» деган ишора қилди. Қизига эгилиб, унинг пешанасидан ўпди. Аёлнинг чеҳраси маъюс табассумдан ёришди.

— Мен хурсандлигимдан йиғлаяпман, қизим, сен энди ўз йўлингга топиб олдинг. Афсус, бу гапни мураббиянг Чанг эшитмади-да. Бунинг учун энг аввало унга ва билим юртига миннатдорчилик билдириш керак. Билим юрти энди ташкил этилаётганда у бечорага қанчалар оғир бўлди. Боёқиб жазирама иссиқларда тоғма-тоғ ошиб, ўрмонма-ўрмон, қишлоқма-қишлоқ кезиб, дарсхоналар, устахоналар учун керакли нарсаларни йиғди. Бомбардимонлар бошланиб, ҳаммаларингизни бошқа ерга кўчиришга тўғри келганда сизларга занжабил кўпроқ тегсин, деб ўқитувчи ва мураббияларинг қуруқ гуруч, кўкат ва бир бўлак балиқ билан тирикчилик қилишди... Сени одам бўлсин, деб мenden кўра улар кўпроқ ҳаракат қилишди, қўлидан келганини аяшмади. Сен бўлсанг қочиб юрибсан...

* * *

Чорвачилик фермаси томондан хўрознинг овози эшитилди.

— Сюен, ҳадемай тонг отади,— Чанг Сюеннинг гапни бўлди.— Менинг каравотимга ётиб, бир оз мизғиб ол. Давомини эртага айтиб берарсан.

Аммо бу гапни ўз ўй-фикрларига берилиб кетган Сюен эшитмади.

* * *

Сюен авваллари оймси билан сира бундай яйраб оқатланган эмасди. Қиз идиш-товоқларни йиғиштириб оларкан, уларни ювишга киришишдан олдин:

— Ойи, мен эртага эрталаб, биринчи поездда кетман, — деди.

— Майли, манави апельсинлардан егин. Мен пўстини артиб қўйдим. «Садоай» навидан, жудаям ширин. Тўғри, эртароқ борганинг яхши, йўқса, билим юртидагилар хавотир олишади. Бироқ... Ҳар ҳолда, яна бирор кун қолсанг бўлармиди? Энди бари бир... Эртага маош оламан.

Сюен ерга тушириб юборган беш донголик қоғоз пулни эслаб, эгилиб уни ердан олди.

— Пулим бор. Маошинг эса, ўзингга керак бўлар.

— Бу пулни қаёқдан олдинг? — дея ташвиш билан сўради она.

— Мен трамвайда бораётган эдим. Бир кекса киши ҳамёнини тушириб юборди, мен ердан олиб бердим. У миннатдорчилик билдириб, адресимни, отимни сўради. Аммо мен ўзимни йўқотиб, нима деб жавоб қайтаришимни ҳам билмай қолдим. Шу туфайли ўша киши қўлимга пул тутқазганини ҳам пайқамай қолдим.

— Қизим, нега олдинг бу пулни?

— Сизга айтяпман-ку, ойи, ўшанда ўзимни йўқотиб, қўлимга пул тутқазганини ҳам билмай қолдим, деб.

Она бир лаҳза ўйга толиб ўтирди-да, кейин қизининг елкасига қўлини қўйганча ғамгин бир овозда:

— Яхши. Эртага кета қол. Йўлга апельсинлардан олгин. Буларни Нгиендан юборишибди.

— Жуда яхши бўлди! Мен уларни билим юртига олиб бораман. Яхшироқ пишганларини Чанг ва ўқитувчиларимга совға қиламан — қолганларини эса қизларга бераман. Бугун кечқурун ҳеч қаёққа чиқмайман. Йўлга тайёрлик кўраман.. Эртага эртароқ турсак, мени вокзалга кузатиб қўйишга улгурарсан.

* * *

Елкаларини бир оз ёзиш учун ўрнидан турган Сюен яна Чангнинг қўлларидан ушлаб олди.

— Сиз... Сиз менга ишонасизми? — дея сўради қиз илтижо-ла тикилиб.

Милиция сержантининг ёқимли таббассумидан уйқусиз, ҳоргин чеҳраси очилиб кетди.

— Бу ҳақда мен ойингга аллақачонлар айтганман. Дирекцияга маълум қилишдан олдин сендан сўрайдиган баъзи гапларим бор. Ҳозирча менинг каравотимга ётиб, адёлни устингга ёпиб ухла. Менинг яна битта тугатиб қўядиган ишим бор.

Чанг Сюен жим бўлгунча кутиб турди-да, сўнг стол ёнига келиб, бундан беш кеча олдин бошлаган хатини ёзиб тугатди.

ВО ХЮИ ТАМ

САЙЁР ТРУППА

— Бах, шарах! Турум-бам-бам! Пиф-паф! Ух-ах!

Бу масхараомиз қийқириқларни эшитиб иккала миршаб ҳам дарҳол орқасига ўгирилди, болалар эса велосипедларни тузатиб прокатга бериб турадиган устахонага қуён бўлиб қолишди. Жимитвой Чать бўлса худди осмонни иккига тилиб ташламоқчи бўлгандай, қўлини шашт билан баланд кўтариб, афтини бужмайтирди.

— Бах-шарах! Турум-бам-бам! Пиф-паф! Ух-ах!

Иккала миршаб ҳам велосипедада ғириллаб бола олдига етиб борди:

— Шайтонвачча! Дарра егинг кеп қолдимиз?

— Ҳозир дабдалангни чиқараман, ярамас!

Миршаблар бозор томон жўнамоқчи бўлишган эди, шу пайт кўчанинг икки томонидан яна болаларнинг:

— Бах-шарах! Турум-бам-бам! Пиф-паф! Ух-ах!— деган қийқириқлари эшитилди.

Болалар бундай майнавозчиликни бундан бир ҳафта олдин шанба оқшомида кўприк ёнидаги йўлдака ёш сайёр актёрлар кўрсатган Тео¹ спектаклида эшитган эдилар.

Пристандаги Олти каппоннинг ҳаммоллари, цемент, шиша заводлари, чироқ ва йнгирув фабрикаларининг ишчилари, савдогарлар, қайиқчилар, рикшалар бу сайёр труппа тўғрисида кўп гапирадиган бўлиб қолишди.

Тутқич бермас Чать миршабларнинг жиғига тегиб тўйгач, бозорнинг катта дарвозасига ўзини урди-кетди... Хайфон Темир бозорига велосипедда кириш қатъий ман

¹ Тео — Вьетнам халқ музикали драмаси.

этилгани сабабли миршаблар велосипедларидан тушиб, уларни магазин ёнида қолдиришга мажбур бўлишди. Шундан кейингина ҳуштакларини чуриллатиб, савдо растаси бўйлаб югуришга тушишди. Унгача Чать ўқдай учиб шакарпоя сотаётган бозорчилар орасидан липпа ўтди-да, кўча томон бурилиб, отаси — Саватсоз амаки яшайдиган муҳтарам Нён трактирига кириб ғойиб бўлди.

Чать ўзини ичкарига олишдан аввал зинапоя олдидаги тош устига чиқиб, пастга қаради. Шунда у бояги икки миршабнинг велосипедда савлат тўкиб келаётганини кўрди.

* * *

Муҳтарам Нённинг трактири қошида ҳунармандлар ётиб юрадиган ётоқхона бўлгучийди. Қўли гул соҳиби ҳунарманд Локчи амаки тирикчилик учун парранда патлари, жунлардан ҳар хил қаламлар, мўйқаламлар, сурпургичлар ясарди. Чўпчи кун бўйи чўп йўниб овқат ейдиган қошиқчалар, дўмбира чаладиган таёқчалар ва антиқа ҳассалар ясарди. Олтин Балиқ амаки аквариумларда боқиладиган балиқлар, ноёб дарахт кўчатлари сотарди. Солчи амаки йўловчиларни Уонгбига чорлагани-чорлаган эди. Соч турмакловчи хола, Кўмирчи хола, Ошпаз амаки, Чархчи амакиларни ҳамма ҳам яхши биларди. Ётоқхонада булардан ташқари яна бошқа ҳунармандлар ҳам ётиб юришади.

Муҳтарам Нённинг трактир ва ётоқхонаси шаҳар кўчасига жойлашган бўлса ҳам, аммо хўжайинда электр сётчик сотиб олиш нияти бўлмаганлиги туфайли қадим замонлардагидек керосин чироқ ёқилар, қоғоз ва похол елпиғичлар билан елпинишар, митти хизматкор ишлатадиган катта елпиғич ҳам осиглиқ турар эди. Одамлар кўп келган маҳалда митти хизматкор аксар банд бўлар, шундай пайтлари унинг ўрнига одамларни Чать елпиб ўтирарди.

Чать Минь Там мактабининг тайёрлов синфини тугатган бўлиб, ўзи ҳам дурустгина ўқир, шунинг учун ҳам уни мактаб директори жуда яхши кўрар эди. Аммо Чатнинг отаси жуда қашшоқ бўлгани туфайли у ўқишни ташлаб кетишга мажбур бўлган эди.

Бир кун муҳтарам Нённинг ётоқхонасига қўлларидан тугун билан йигит-қизлар кириб келди. Уларнинг иккитаси ўғил, иккитаси қиз бола эди. Улар тунаш учун жой сўрашди. Кечаси улар Чать билан ёнма-ён ётишди. Эрталаб маълум бўлишича, унинг янги ҳамхоналари асли Тхайбинь вилоятидан бўлиб, қурғоқчилик туфайли бирор нарса ишлаб келиш ниятида шаҳар томон йўл олишган экан. Буларнинг энг кичкинаси қизил кофталик лобар қизча Ла эди.

Тўрттала бола бирон-бир юмуш топниш ниятида кўчама-кўча кезиб, ҳар турли уйларга кириб чиқишди. Улар ҳар қанақа иш бўлса ҳам бажаришга тайёр эди: сартарошхонадаги мижозларнинг бошларини ювиб-тарашми, ошхонада хизмат қилишми, посилкаларни олиб келиб беришми, рикшаларнинг аравасини ҳайдашми, нима бўлса ҳам рози эдилар. Аммо ҳеч ким уларнинг хизматига муҳтож эмасди. Болаларнинг на овқатга ва на ётоққа тўлаш учун пуллари бор эди. Шунда болаларнинг энг каттаси Тить ўзининг «хўроз қорин» ҳамёнини сотди. Эртаси кун Дать кўйлаксиз қолди. Гао эса ўзининг «фил ичаги» қопчийгини пуллади. Чать болаларнинг қанчалик оғир аҳволда қолганини билиб турган бўлса ҳам, бошларига шунчалик шўриш-савдолар тушишига қарамай, ўзларини бардам тутишлари, руҳий тушқунликка берилмаганликларини кўриб, раҳми келса ҳам, уларга ҳеч қандай ёрдам беролмади. Катталар ҳам ҳозир муҳтожликда қолгандилар. Шунинг учун ётоқхонадагилар охирги кўйлагини сотиб еса ҳам бунга ҳеч ким ажабланмасди. «Агарда лотереяга пул ютиб қолсайдим, — деб ўйларди Чать, — ўшанда бу ажойиб болаларга кўп ёрдамлар қилишим мумкин эди».

Бола салқин август кечаси сўрида ўзининг илож-сизлигидан диққати ошиб ётар экан, хаёлан ҳадеб темир бозори дарвозаси олдига қўйилган сурат қаршисида тургандек бўлаверарди. Плакатдаги зангори коржома, ямоқ иштон кийган ишчи унга тикилиб турар эди. Ишчи икки қаватли муҳташам уй томонга борарди; уй ёнида автомашина турар, сал нарироқда эса янгича модада башанг кийинган бир қиз айланиб юрарди. Қиз баланд пошнали, таги чарм туфли кийган, сочлари орқасига яхшилаб турмакланган эди. Сурат тагида: «Бойлик ва шуҳрат сари бир қадам» деган ёзув кўзга ташланиб турарди. Реклама-сурат «Француз — Оснё» лотерея билетларини сотиб олишга чақирар эди. Чатнинг отаси умрида лотерея билетлари сотиб олган ва пул тикиб қимор ўйнаган эмасди. Чать эса шу тўғрида ўйлагани-ўйлаган эди. Эҳ, қани энди лоақал бир донг ишлаб олсайди! Бир куни гуруч унидан атала пишириб сотувчи Кимга атала амаки лотереяга анчагина пул ютиб олди. Шу заҳотиёқ бир косада мазаликкина атала пиширди-да, ўзи ичиб олди. Кейин ўрнидан туриб, саватини бир тепиб ўчоққа сув қуйди, ундан қуюқ тутун бурқсади... Лекин бу иши яхши бўлмади, ўзига керак бўлмаса, бировга берса бўлар эди... Ким кўп, бечораҳол кўп. Тождор кўприкдан Цемент кўприкка боргунча ҳамма ёқ тахта кавуш, йиртиқ-ямоқ кўйлак-иштон кийган ишсизлар билан тўлиб ётибди. «Агар мен лотереяга пул ютиб олсам,— деб ўйларди Чать,— камбағалларга ёрдам берардим. Мана, жажжи Ланинг кофтаси йиртилиб кетибди, унга янги кофта тиктириб берардим. Кейин эса Гаонинг қопчиги билан Титнинг ҳамёнини қайтариб олиб берардим. Ундан ташқари, яна қанчадан-қанча яхшиликлар қилиш мумкин эди, фақат пул бўлса бас! Ҳатто ошхона очиш ҳам мумкин бўларди, у ерда эса шу болалар ишлашарди. Шунда камбағалларни ўша ерда насияга овқатлантирилаверарди, ётоқ учун умуман ҳақ олинмасди...»

Ҳаёт хусусида ўйланиб қолди:
Ҳа, ихлоси қайтди бундай яшашдан.
Кимда омад бўлса рашк қилар унга —
Ер ҳам, ҳатто юксак осмон азал ҳам.

Олтин балиқ амаки Нгеун Зу¹нинг шеърини куйга солиб ўқишга тушди. Ундан кейин шеърни Қўмирчи хола илиб кетди, Локчи амаки хиргойисини тугатиши билан навбат Пардозчи холага етди, Дать билан Гао айта бошлаши билан ҳамма бирдан жимиб қолди. Қафасчи амаки эса ўзининг қўш торини қўлга олиб, уларга жўр бўлди. Кейин эса Тить билан кичкина Ла ўртага чиқди. Улар тугатгандан кейин Қафасчи амаки ҳазиллашиб шикоятмиз сўз бошлади:

— О тангрим, биз айтган қўшиқ учун шу сайёр актёрларга саховат кўрсат, бир озгина пул ташла — ўтмасин фурсат!

Бироқ одамлардан бир тийин ҳам чиқмади. Гао яна куйлай бошлади:

Сокин ва ёрқин, сокин ва ёрқин,
Тўлин ой кулиб нур сочар тинмай.
Тундан тонггача сочиб ўз нури —
Тунд бамбуқларни ёритар атай...

Қўшиқ гоят самимий, ёқимли, қўшиқчининг овози эса майин ва дилрабо эди, у тингловчиларни хаёлан олис, мусаффо олам сари элтгандай бўларди. Бу болалар илгаридан ҳам қишлоқма-қишлоқ бирор тео группаси билан қўшиқлар айтиб юришган бўлса керак, йўқса бунчалик келиштириб айтишолмасди...

Гао қўшиқни айтиб бўлиши билан Пардозчи хола яқинда қиздан сотиб олган «фил ичаги»дан тўқилган

¹ Нгеун Зу (1765—1820) — машҳур Вьетнам шоири.

қопчиқни олди-да, унинг устига танга кўйиб болаларга узатди:

— Сизларга шу пул билан қопчиқни инъом этаман!

— Қани, мени ўтқазиб юборинглар,— деган овоз эшитилди.

Бу Паромчи амаки эди. У тахта ковушини тарақлатганича келиб, кичкина актёрларга бир су ташлади. Тангалар жаранглаб кетди.

— Мана, менинг шляпамни олинглар ва тангаларни шунга йиғинглар,— деди Қўмирчи хола бош кийимига чақа-чуқа ташлаб узатаркан, шу пайт одамлар шляпага чақа-чуқалар ва ҳатто хао ҳам ташлашди. Кунни кеча болалардан сотиб олинган иссиқ кўйлак ва ҳамён ҳам эгасига қайтариб берилди.

Бундан хурсанд бўлган Чать лотерея билети сотиб олиш тўғрисидаги орзусини ҳам унутди. Уша кеча у мириқиб ухлади.

* * *

Хайфон аҳолиси анчадан бери кўчаларда жажжи актёрлардан иборат сайёр труппаларни учратадиган бўлиб қолди. Улар кўчаларда, тротуарларда томоша кўрсата беришар эди. Миршаблар уларни ҳайдагани учун бирорта болани айғоқчи қилиб нарироққа кўйиб кўйишар эди. Бирор хавф тугилгудай бўлса, у дарров хабар берарди. Томошага ҳаммоллар, ишчилар ва трактирчи Нён уйда истиқомат қиладиган одамлар тўпланарди. Сайёр труппага Тить бошчилик қиларди. У чоллар ролини жуда ўхшатиб ўйнарди. Шунинг учун ҳам уни ёш бўлишига қарамай, муҳтарам Тить деб улуғлашарди. Артистлар тунлари Нённинг ётоқхонасида тунашарди. Ётоқхонада ҳали электр йўқ эди. Улар қора матодан оддийгина бўлса ҳам янги кийимлар тикиб олишди. Жажжи Ла чиройли, ярқироқ кўйлакка эга бўлди.

Шаҳардаги ишсизлар сони тобора ортиб борарди. Деярли ҳар бир оилада бирорта ишсиз топиларди. Савдо-сотиқ касод эди. Кун бўйи кўчада сават кўтариб ўтирадиган баққолу атторлар молларининг танига аранг учма-уч етказардилар. Шу туфайли жажжи актёрларнинг ишлари яхши юришмасди. Бутун бошли шаҳарнинг у ёғидан кириб, бу ёғидан чиқишса ҳам кўрсатган томошаларига ҳеч вақо тушмасди.

Улар бугун кечқурун муҳтарам Нён уйи қаршисидаги шохлари тарвақайлаб ўсган дарахт остидаги электр чироқлари билан ёритилган тротуарни саҳнага айлантириб юборишди. Яна Гаон болакайларнинг куй оҳанглари янгради, яна қаршиларида Тить пайдо бўлган ҳамоно томошабинлар қувончга тўлдилар. Дать гумбурлатиб чалаётган ноғора садолари машҳур театрларниқидан сира ҳам қолишмасди. Ётоқхона ёнидаги қўшни унга ажойиб ноғора чўп совға қилган эди.

Итоаткор Қинь¹ ролини ижро этаётган Гао ҳазин ария ижро этар, кўзларини эса қўлида шляпа билан томошабинлар орасида айланиб юрган кичкинтой Ладан узмас эди. Қизнинг кўнглидан: «Бизлар ўзи кимиз, актёрларми ёки гадойлар — тушунолмайсан киши», деган фикр ўтди шунда. Бу аччиқ фикрдан қиз йиғлаб юборай деди ва кўзларида ёш пайдо бўлди. Томошабинлар жим бўлиб қолди. Фақат физиллаб ўтиб кетаётган рикша филдиракларининг фирчиллашигина эшитилиб турарди. Гарчи пьеса томошабинларни бутунлай мафтун этиб олган бўлса ҳам пальма япроғидан тўқилган шляпага ўн-ўн беш тангадан ортиқ пул тушмади. Болалар хафа эди. Лекин пул кам тушган бўлса ҳам пьесани бари бир охиригача ўйнаш керак эди. Навбат «Одамларни хурсанд қиладиган хайрлашув номери»га етганда Дать ўрнидан турди, эпчил Ла шу заҳоти ноғора чалишга ўтирди. Тить би-

¹ Қинь — оммавий Тео спектакларидаги бош роль.

лан Дать ҳазил-мазах саҳнасини ижро этишга киришишди. Дать:

— Нуқта; вергул! Уфф-уфф! Гурунч доналари, қаердасиз сиз, қаердасиз сиз?— деб ўртага савол ташлади.

Тить эса кўрсатгич бармоғини пешанасига тираб, чуқур ўйга толган киши қиёфасига кирди. Сўнг:

— А-а, бу деҳқон!— деб жавоб берди у,— далада ишлайди, дам олиш нималигини билмайди, шундай қилмаса қолар балога. Ҳосилни йиғади, солиқ тўлайди, хирмонда яна дондан ном-нишон қолмайди. Қисқаси, бу топишмоқ меҳнаткашлар тўғрисида.

Сўнгра Дать Тей¹лар устидан кулишга ўтади ва яна битта топишмоқ айтади.

— Бах-шарах! Турум-бам-бам! Пиф-паф! Ух-ах!

— А-а, — дея шодон қичқирди Тить, — бу ҳам меҳнаткашлар ҳақида!

— Ха-ха-ха! Топдинг, лекин нишонга аниқ уролмадинг! — дейди Дать ва яна ўзи сирли қиёфада такрорлайди: «Бах-шарах...» Томошабинлар хурсанд бўлиб қарсак чалишади. Гап мустамлакачи Тейлар устида бо раётганини ҳамма тушунади.

Томошабинлар орасида Аравангни торт амаки ҳам бор экан. Томоша тугагандан кейин у жажжи ижрочилар кетидан муҳтарам Нённинг ётоқхонасига кирди ва болаларни балиқ, винолар билан меҳмон қилди.

Гарчи ташқарида куз ҳавоси бўлса ҳам бу ер дим эди. Чать осма елпигични ишга солди. У жажжи актёрларни яхши кўриб қолган эди. Ҳунарлари орқасида толганлари тирикчиликларига етмайди. Чать елпигични астойдил елпирди. Ҳадемай елпигич билан ҳам хайрлашади. Шундай бўлганидан кейин шабадаю салқинда бир оз ором ола қолсин. Аравангни торт амаки бўлса жуда хотамтой, қўли очиқ одам.

¹ Тей («Гарбий») — вьетнамликлар француз мустамлакачиларини шундай аташарди.

Меҳмонлар еб-ичиб чақчақлашиб ўтиришарди. Улар Чатни ҳам вино билан сийлашди: виноси шунақанги ҳам какра, аччиқ эканки! Болакай бир хўпамни амаллаб ютди. Аммо шумтака Гао қадаҳдагининг ҳаммасини унинг оғзига қуйиб юборди — шўрликка вино тикилиб қолаёзди.

Чать ётганда ҳам Теонинг ғамгин куй садолари қулоқлари остида жаранглаб турди.

* * *

Оқшом. Пристань ёнидаги Темир бозорида ҳам, соҳилда турган елканли қайиқларда ҳам ҳаёт қайнагандан-қайнар эди.

«Ле Хоа» пароходидан катта-катта кажава саватларда емишбоп моллюскалар ва денгиз қичқичбақалари тушириларди: эрта тонг, хўрозлар қичқириб-қичқирмасданоқ одамлар ҳар ер-ҳар ерда уйқудан туриб ана шу ўлжа томон йўл олар, энди бу ўлжа товарга айланади. Бозор девори ёнларида нари-бери қурилган ошхонаю емакхоналар қалашиб ётарди. Электр ва керосин чироқлар атрофни сарғимтир ёритиб турарди. Йўловчилар ўтиб турар, ошхонадан кулги, шовқин-сурон овозлар эшитилар эди. Нимталаб осиб қўйилган ит гўшtlари кўзга ташланарди. Атроф хўрандаларнинг ғовур-ғувури билан тўла.

— Ҳой йигитча, менга анов пиширилган ичак-чавонингдан бер!

— Қайлага кўп ун қўшма! Уқдингми?

— Эҳ, шу мол гўштиям жуда меъдамга тегди-да...

Савдо растаси сабзи, помидор, кўк пиёз боғламлари, саримсоқ пиёз уюмлари, кўк қалампирлар шодаси, чўчка оёғи, мол гўшtlари билан тўлиб кетганди. Буларнинг ҳаммаси яшил, қизил, сариқ ва яна алламбало рангларда камалакдек товланиб, кўзни олгудек бўларди. Бу ерда мол сотадиган одамгина бой ҳисобланарди. Ишсизларнинг аҳволи танг. Лекин ҳар қандай сотувчининг ҳам омади келавермайди. Шунга қарамай, бўрининг еса ҳам

оғзи қон, емаса ҳам, деганларидек, савдо ишига қиттай аралашган бўлсанг ҳам номинг савдогар аталаверади. Қўнглини ҳам босиб турган одам ҳам ҳар ҳолда хурсандчиликка интилади.

Шу тарзда кичик сайёр труппа қоронғироқ бир хилват жойни топиб олиб, ноғора садолари билан томошабин йиға бошлайди. Жажжи актёрлар мираншаблардан қўрқиб атайин пастқам жойларни танлашарди.

Томошабинлар уларнинг атрофини ўраб олишди ва «Баҳор қувончлари павильони» деган томоша бошланди. Лиу Бинь¹ ролини ижро этаётган жажжи Тить қўшиқ бошлади ва қўшиқ айта туриб, павильон деворига шеъррий мисралар битди. Аммо куйланиши лозим бўлган:

Гар бугун бўлмаса эртага албат
Келгай шаксиз менга шон ила шуҳрат...—

мисралари ўрнига у балохўрларни ҳажв қилувчи қўшиқ айтди. Шу маҳал «сахна»га шаддод қиз Ла чиқди.

— Муҳтарам жаноб, — деди қиз жилмайиб, унинг овози жуда кулгили эди, — «Лиу Бинь»ни янгича мақомда ижро этсак қандай бўларкан? Ҳа-да, умуман, бу пьесанинг ҳозир нима кераги бор? Келинг, яхшиси, муҳтарам томошабинларимизга «Гарб шайтони»ни кўрсата қоламиз.

Артистлар эркин, ҳозир жавоблик билан ўйнашар эди. Тить—деҳқон ролини, Гао—унинг хотини, Дать—қишлоқ оқсоқоли ролларини ижро этар, Ла чўққайма шляпани тутиб пул йиғар, Аравангни торт амаки бўлса Гарб шайтонини тасвирларди.

Кўринишлар оралиғидаги танаффусни билдириш учун керосин чироқ устига корзинка ёпиб қўйишарди. Ноғора тинмай гумбирларди.

Воқеа солиқ ундириш даврида қашшоқ бир деҳқон-

¹ «Лиу Бинь ва Зионг Ле» — халқ театрларининг қадимий машҳур пьесаларидан.

нинг уйида бўлиб ўтарди. Деҳқон ерда чўзилиб ётарди. Ноғора зарблари гумбирлади. Чироқ устига ёпиб қўйишган катта корзинкани олиб қўйишди. «Саҳна» сарғимтир нурга чўмди. Шоҳи кўйлак кийган қишлоқ оқсоқоли кирди.

— Ҳой, қани у лаънати Дик?—дея қичқирди у бутун атрофга даҳшат солиб,— солиғни тўла-тўкис ўйламайдиган бўлсанг, терингни шилиб оламан! Кеча оёғингни уриб синдиришгани туфайли жамоат уйига ета олмайдиган бўлсанг, пулни мана шу ерда тўлаб, тилхатингни ол...

Деҳқон хотин (*йиғлаб, эрининг жасадини қучади*). Шўрликкинам! Бахтсизим. Улар сени калтаклашибди, исканжага солишибди... Кимларга хор этдинг бизни, кимларга зор этдинг бизни...

Қишлоқ оқсоқоли (*ҳамон дарғазаб*). Ҳой хотин, эрингга нима бўлди? Агар бир хао қарзларинг қолган бўлса ҳам аяб ўтирмайман! Қоровул бошлиғига айтиб, ҳовлингнинг ўртасига гаровдан қозиқ қоқтираманда, ярамас эрингни ана шу қозиққа боғлатаман, эшитдингми?

Деҳқон хотин (*қишлоқ оқсоқоли олдиға югуриб келади, тиз чўкиб, этакларига ёпишади*). Жаноб! Жаноб! Сизлар эримни қийноққа солиб, азоб берибсизлар, оёқларини исканжага солиб қамчилабсизлар. Оғзи-бурнидан қони келгунча калтаклабсизлар! Мана, у уйга келиши билан ўлиб қолди. Шўрликкинам, бечорагинам! (*Эри томонга ўгирилади*). Қариндошларимдан илтимос қиламан, ҳазрати олийга бориб шикоят қилсин. Ҳукмдоримиз гуноҳкорни жазосиз қолдирмас. Шўрликкинам, бечорагинам!..

Қишлоқ оқсоқоли (*чўчиб*). Ҳой, алдаяпганинг йўқми? Ҳозир солиқ йиғадиган маҳал-а... Сенинг ҳам исканжага тушгинг келяптими?

Деҳқон хотин (*нола қилишда давом этади*). Ҳа-ётимда суянчиғим қолмади... Бу кунимдан кўра қамоқда ётганим яхши! (*Қичқириб*.) Ҳой одамлар, қўшнилар,

бу ёққа келинлар! Қишлоқ оқсоқоли эримни ўлдириб кўйди. Уни шу ўлдирди!

Қишлоқ оқсоқоли. Секироғ-э. Намунча шовқин соласан? (Енидан ҳамён чиқаради.) Мана, сенга ёрдам қилмоқчиман, манов уч донгога эрингни дафн эт.

Дехқон хотин (пулни тўрвасига солиб). Жаноби Сизда пул кўп! Уч донгога маърака қилиб бўлармиди. Мен бу қотиллик ҳақида дарҳол ҳукуматга хабар беришим керак. Акс ҳолда баъзиларнинг аҳволи чатоқ бўлади... (Қишлоқ оқсоқолининг этагига ёпишади.)

Қишлоқ оқсоқоли (деҳқон хотинни нари суриб). Ма, ол, яна икки донго. Менинг эса вақтим йўқ, кетдим. Буни марҳумга қилинган хайр-эҳсон деб бил. (Томошабинларга мурожаат қилади.) Мен сизларга айтсам, ўликдан нарироқ юрган яхши!

Дехқон хотин (қишлоқ оқсоқоли ҳамёнидаги солиқ тилхатига кўзи тушиб). Муҳтарам жаноб, эримнинг тилхатини берсангиз?

Қишлоқ оқсоқоли (хушёр тортиб). Яна қанақа тилхат? Уликларга қоғоз керак бўлмайди.

Дехқон хотин (бир лаҳза ўйланиб қолади, сўна хахолаб кулади). Мен уни эримнинг қабри устида куйдираман¹. Ким билсин, фалокат босиб жаҳаннамга тушиб қолса, французлар ундан тилхат талаб қилиб қолмасин тагин.

Шу пайт ерда қимир этмай ётган деҳқон ирғиб ўрнидан туради-да, қишлоқ оқсоқолининг қўлидаги тилхатни юлқиб олади.

— Мана энди ҳамма иш жойида бўлади! Солиқ тўла-масам бўлаверади!

Чироқ устига яна сават ёпилди. Томошабинлар гулдурос қарсак чалишди. Чўққайма шляпага тангалар туша бошлайди. Тушганда ҳам чақа-чуқалар эмас, йирик тангалар тушарди.

¹ Вьетнамликларнинг тушунчасига кўра, қабр устида ёқилган буюмлар у дунёда марҳумга тегармиш.

Энди қоронғи тушиб қолди. Деворга тушиб турган чироқ шуъласида қорни катта миршаб пайдо бўлади. Унинг қўлида таёқ.

Анчагина вазминлашиб қолган шляпага эса ҳамон ҳар ёқдан танга-чақалар ёғилиб турарди. Ла пулларни рўмолига солиб, тугиб олди. Худди шу маҳал Батъхай пристани томонидан Чатнинг бор овози билан қичқиргани эшитилди.

— Миршаблар! Ростакам миршаблар!

Оломон тарқади. Икки миршаб велосипед ҳайдаб келди. Улар тақиқланган қимор ўйини устидан чиқдик, деб ўйлашган эди. Аммо қўлга тушириб чўтая ундиролмагач, гердайганча қайтиб кетишди.

Бироқ айғоқчилар ҳам тиниб-тинчишмади. Улар ўша оқшом барча ошхоналарни чиғириқдан ўтказишди.

Муҳтарам Нённинг трактири ҳам одатдагидек одамга тўла эди. Чать хизматкор ўрнида елпиғич елпиш билан банд эди. Дать эса хўрандаларга овқат ташир, столлардаги ювүксиз идиш-товоқларни йиғиштирар эди. Лагуруч пишаётган қозон ёнида терлаб, жиққа ҳўл бўлиб кетган эди. Гао идиш-оёқларни юварди. Тить ошпаз қиёфасига кириб олган — унга муҳтарам Нённинг ўзи мол гўштини сабзавот билан қандай қовуриш кераклигини кўрсатиб турарди. Айғоқчилар трактирга кириб келганларида болаларнинг ҳаммаси муҳтарам Нённинг хизматини қилаётган эди.

Айғоқчилар изларига қайтиб кетишлари билан болалар овқатлангани ўтиришди. Шунда ёғоч ковшини, ҳассасини тўқиллатганича Паромчи амаки кириб келди.

— Энди, болалар, сизларни тинч қўйишмайди, — деди у эшитилар-эшитилмас қилиб, пристанга келиб тўхтаган шатак кемалар карвонини кўрсатар экан. — Пудратчилардан биттаси менга таниш. У кўмир ташийдиган баржага Нам-динга ишчилар, ташкачилар олиб кетади. Уша баржага тушиб олсангиз бас, шу заҳоти ҳаммоллар

каби қоп-қора мўнди бўлиб оласизлар. Бешта баржанинг ҳаммаси ишчилар билан тўла...

Чать ҳам жажжи актёрлар изидан «қуён» бўлмоқчи эди-ю, аммо Ошпаз амаки уни тўхтатиб қолди. Чать кичкиналигидан бу амакининг дўриллаган овозидан қўрқарди. Шу туфайли Чать унинг сўзини икки қилишдан чўчиди.

* * *

Эртаси куни Чать жуда барвақт уйғонди: жажжи актёрларга хат ёзиб турунлар, деб айтиши керак эди. Болакай ётоқхонасидан физиллаб ташқари чиқди. Аммо аллақачон оқим ўзгариб, шатакчи кема ярим тундаёқ лангар кўтариб, баржалар карвонини денгизга олиб чиқиб кетган эди.

Чать бор пулини олди-да, Урта кўчага — велосипедларни тузатиб, ижарага берадиган устахонага югурди. Аммо бу ерда ҳеч бир хаёлига келмаган иш рўй берди: хўжайин гаров учун отасининг гувоҳномасини талаб қилди. Чать муҳтарам Нён амакининг уйига йўл олди. Бахтига, йўлда Қафасчи амаки учраб қолди. У елкасига қафаслар осиб олганди. Чать унга бўлган воқеанинг ҳаммасини гапириб берди. Болани мушкул аҳволдан қутқариш учун амаки унга ўз гувоҳномасини берди.

Чать катта велосипед эгарига бир сакраб минди-да, Бинь кечуви томон физиллаб кетди. Паром уни нариги қирғоққа олиб ўтиб қўйди. Ёрдамчи шамол бўлиб тургани туфайли у бир зумдаёқ Ўрмон кечувига етиб борди. Кичкина шатак кема бир неча баржаларни секин тортиб бораётганини кўрганда жуда хурсанд бўлиб кетди. У қайиқ ёллаб кема ортидан қувиб етмоқчи ҳам бўлди, бироқ бунинг иложи бўлмади. Чунки соҳилда фақат тош ортилган катта қайиқларгина турарди. Болакай велосипеднинг рулини ушлаганча анчагача уларга тикилиб қолди. Шатаклар, баржалар ёмғир ва туман пардаси орасида аста-секин сузиб борарди.

БУ ТХИ ТХИОНГ

БУЛАР ИШ БУЛДИ

Ман столга мук тушганча қоғозга чизиқ тортиш билан овора эди. У охирги чизиқни чизди, бу чизиқ ҳам бошқалари сингари жуда текис чиқди. Сўнг чизгични столга ташлаб, хотинига:

— Мана, ҳаммаси жойида бўлди! — деди.

Муй тарелкаларга бақлажон терарди. У эрига мамнун боқиб:

— Вой, наҳотки тугатган бўлсанг? Мунча тез! — деб қўйди.

— Шу ҳам тезми? Нималар деясан ўзинг... Чиндан ҳам сен кун Сўйи овора бўлардинг. Ҳа, бутун кунингни сарфлаган тақдирингда ҳам балки уддалай олмасдинг. Бу аниқ...

Муй идишга бақлажон тўлдириб патнисга қўйди. Нонушта тахт бўлди. Ҳаммаси жуда ўхшатиб тайёрланди.

— Ҳа, айтгандай, оғзингни чайқаганмисан? Ювиндингми? Тезроқ келақол, нонушта маҳтал бўлмасин.

Ман каравот остидаги сирланган тоғорани истар-истамас олди. Унинг кайфияти ҳозир жуда яхши эди.

— Қизиқ, қанақа қилиб ювина қоламан... Менга қара, нонуштадан кейин бирор ёққа бормоқчимисан? Бормасанг, буни тушунтириб қўяман. Менинг усулимдан яхшироғини ўйлаб тополмайсан. Буни ҳар қандай одам ҳам эплай олади.

Муй эрига гуноҳкорларча тикилиб туриб, ишоксизлик билан:

— Яхши бўларди... Лекин... эрталаб мен насос станциясига бирров бориб келишим керак. У ердан гишт хумдон яқин. Балки шундан сўнг...

Муй «Уч мажбуриятни бажарамиз»¹ деган ҳаракат бошланган пайтда майдонга чиққан аёллар жумласидан эди. Партия комитети сайловидан Муйни бундан бир ой бурун армияга кетган Вьет-тханг кооперативнинг раиси ўрнига тайинлаган эди.

Ман хотинининг бундай вазифага кўтарилганини эшитиб чин юракдан қувонди, бир пайт уни партияга қабул қилишганда ҳам у мана шундай хурсанд бўлган эди. Лекин унинг бунчалик тез кўтарилиб кетганидан қанчалик хурсанд бўлса, шунчалик ташвишланар ҳам эди. Ҳатто ўз иши билан банд пайтлари ҳам унинг ташвишини чекиб тинчлана олмасди. Вақти-вақти билан ишини ташлаб уйига жўнарди ва йўл-йўлакай «тарафдорлар» ва «қаршилар»ни бармоқ букиб, димоғида санаб чиқарди: «Агар масалага ҳолис ёндошилса, у ҳолда гап мана бундай: биринчидан, Муй ўзининг меҳнатсеварлиги билан ажраб туради, сира тиниб-тинчимайди. Ҳар йили меҳнат илғорлари сафидан жой олади; иккинчидан, боламиз йўқ, онамиз эса ҳали жуда тетик, бутун рўзғор ишлари унинг зиммасида, бинобарин, хотинининг қўли бўш, шунинг учун ҳам эрта-кеч иш билан банд; учинчидан, ҳамма ҳам унақа ҳалол бўлавермайди. Пора дейдиган нарсани жинидан ёмон кўради... Бундан гап очсангиз балога қолдим деяверинг... Хўш, яна нима десам экан? Бу уч масалада кўнгил тўқ... ташаббускорлик тўғрисида гапирмай кўя қолайлик. Одий ишчи бўлганда ҳам майлига эди, лекин раҳбар одамга... сира ҳам тўғри келмайди. Иккинчидан, назарий

¹ Бу ҳаракат эркаклар армияга кетишлари муносабати билан бошланган эди. Ишлаб чиқаришда ҳам, бола тарбиясида ҳам аёллар эркакларнинг вазифаларини ўз зиммаларига олдилар; шулар билан бир қаторда, улар ўзларининг ижтимоий ва ишлаб чиқариш вазифаларини ҳам шараф билан бажаришга бел боғладилар.

тайёргарлигининг мазаси йўқ. Тўғри, партияга қиргандан кейин курсларга қатнашиб юрди... Агар сен тарбиячи ходим бўлсанг ишга виждонан муносабатда бўлишнинг ўзи етарли эмас. Гапирганда ишонтира олмасанг кулги бўласан, улар сенга елимдай ёпишиб олишади... Мисол қидириб узоққа боришнинг ҳожати йўқ... Лоақал шўрлик Ванни олайлик — партияга ҳам ҳаммадан олдин кирди, натижа нима бўлди? Назариядан жуда бўш. Шунинг учун умри бўйи бир жойдан силжий олмайди, бригадирликдан юқори кўтарилолмайди! Учинчидан, тажрибаси кам, ҳали жуда ғўр. Жамоодаги аёллар орасида ишлаш бўйича масъул қилиб тайинланганига бир йилдан салгина ошди, холос. Шундай экан, бирдан катта хўжаликка раҳбарлик қилиш ҳазилакам гап эмас! Ҳа, бу ишнинг уддасидан чиқиш жуда оғир!

Ердам бермасанг чатоқ бўлади! Эпложмайди...»

Ман илгари якшанба кунларида ҳеч қанақа иш билан шуғулланмасди. Дам олар, гоҳ-гоҳ халқаро аҳвол, Жанубдаги ўзгаришлар тўғрисида гаплашиш учун ёрдўстлариникига бориб турарди. Ёки бўлмаса деҳқончилик билан банд бўларди. Бир куни у уйи олдига люффи кўкатини тараб қўйиш учун ишком ясади. Бағоят фойдали иш қилди: ҳам ҳовли очилди, ҳам оиласига ёз бўйи етадиган люффини парваришлади. Бироқ ҳаммасидан ҳам қўлда милтиқ билан дала айланиб, ёввойи паррандаларни ов қилишни яхши кўрарди. Тушгача у талай ов қиларди: сарғиш чўл какликлари, қизғиш-кул ранг гурраклар. Улар орасида, шунингдек, патлари бетель тайёрлашда оҳак қориш учун ишлатиладиган паррандалар ҳам бўларди... Паррандаларнинг патлари қонга бўялган, каллалари саланглаб осилиб ётар эди. Маннинг орқасида гала-гала болакайлар эргшиб юрарди. Каттароқ, довюраклари бошқаларини нари суриб, Маннинг елкасидаги милтиқни томоша қилишарди.

— Ман амаки! Бир марта ота қолай... Фақат бир мартагина! Янаги якшанба куни дарёнинг нариги қир-

Ғоғида шуғақа бир жойни кўрсатайликки... У ерда ғур-
раklar ғиж-ғиж... Рост... Ман амаки, бир марта ота қо-
лайлик!

Энди бўлса Ман мана шу арзимас қувончдан ҳам
воз кечишга мажбур. Тўғриси, уруш вақтида буна-
қа ишларнинг мавриди эмас... Лекин гап бунда ҳам
эмасди: Ман шунчаки хотинидан ташвишланарди, хо-
лос. Энди Ман хотинининг ишларини сўраб-суришти-
риш, бирор кўнгилсиз ҳодиса юз бермадими — билиш,
керак бўлса ёрдам бериш учун ҳар кун кечқурун уйига
шошилиб келарди. У хотинидан чинакамига ташвишла-
нарди... Ман узоқ вақт сафарда юриб келиши билан
биринчи навбатда болаларидан кундалик дафтарини
кўрсатишларини талаб қилувчи қаттиққўл отага ўхшаб
кетарди...

У яқинда уезд марказида ушланиб қолди. Узоққа чў-
зилган мунозарадан хуноби ошди. Алҳол велосипедига
ўтириб, уйига йўл олгандан кейингина оғир юкдан қу-
тулгандай енгил тортди. Тун қоронғи, бунинг устига
яқинда сел қуйиб ўтган, йўлдаги ҳалқоб сувлар ҳали
селгиб улгурмаган эди. Вақти-вақти билан велосипед-
дан тушиб ана шу ҳалқоб сувларни айланиб ўтишга тўғ-
ри келарди. Шу вайдан Ман уйга фақат тун соат икки-
лардагина етиб келди. Бундай пайтларда қишлоқ
йўллари зим-зиё, кимсасиз бўлади: уйга етиб келгунча
фақат бир кишини учратди, холос, у сувга тўлган шоли-
пояда аллақандай иш билан машғул — чамаси тўр қўяр
эди. Ман уйи томонга қайрилиши биланоқ хира шуъла-
лари деразадан уй олдидаги кўкат деворга тушиб тур-
ган чирокни кўрди... Бу ҳисоб-китоб ёки аллақандай
ҳисоботлар билан «олишаётган» Муй эканини билиш
қийин эмасди. Маннинг раҳми келиб кетди. «Жин ур-
син! Беш синф маълумот билан узоққа бориб бўлмай-
ди, билим масаласи камроқ унда...»

Ман шошилганидан ҳатто оёғининг лойини ҳам юв-
масданоқ уйга кирди. Муй эрини кўриб стол устидаги

китобларни йиғиштиришга тушди, уларни девор томонга суриб қўйди.

— Намунча кеч қолдинг?— дея сўради у.

Тахланиб ётган китоблар уюмига қараб Ман ҳам саволга савол билан жавоб берди:

— Сен ўзинг нима қилипсан?

Муй кулиб, лоладек қизариб кетди.

— Ҳа, кооперативнинг харажатлар сметасини туз-
япман. Мутахассислар келди. Сметани тезлаштириш
керак, дейишяпти... Вой-бўй, қаерда белана қол-
динг бунча лойга? Чироқни ол-да, оёқларингни ювиб
кел...

Ман хотинининг қўлини қайтарди.

— Хўп, хўп, кейин юваман! Қани, кўрсат-чи, нима-
лар қилдинг?

Муй хижолатомиз жилмайди.

— Кераги йўқ, эртага кўрасан... — У иккиланиб жа-
воб берди.

— Ие, бу қанақаси? Менга бер-чи, бир кўрай, балки
бирорта жойини ишқал қилиб қўйгандирсан. Сен ахир
бегона эмас, хотинимсан, агар хато қилган бўлсанг, уя-
лишнинг ҳожати йўқ. Қани, бу ёққа бер!

Кейинги жумла буйруқ оҳангида янгради. Ман кўй-
лагини ечиб, уни стул суянчигига ташлади-да, сўнг
кескин ҳаракат билан ҳисобот варақларини ўзи томон
сурди ва уларни диққат-эътибор билан кўздан кечири-
б бошлади. Ниҳоят, у хотини текширган жойгача теки-
риб чиқди. Мана, қийшиқ чизилган сатрлар устидан
юритилган ўчирғич излари... Ман хотинини қичқариб
чақирди. Пашшахонада ухлаётган онаси ҳатто бу шов-
қиндан уйғониб кетди. Бошини чиқариб:

— Ман, сенмисан?— деб секин сўради.

Ман қаламни олиб стол устидаги қоғозни лоқайд
тиқирлата бошлади:

— Ҳа, менман! Муй, ёнимга ўтир, нимада янглиш-
ганингни кўрсатиб бераман. Биласанми, мана бу ерда

янглишгансан. Ишлаб чиқариш харажатларини бу графага ёзиб бўлмайди. Бундай қилишмайди.

Муй унинг ёнига ўтириб хижолатомиз пичирлади:

— Мен қаёқдан билай... Мутахассислар ўзи шундай деб тушунтиришди-да... ўзи шунақа бўлса керак...

— Бекор гап! Бундай бўлиши мумкин эмас! Агар ўзлари шундай тушунтирган бўлсалар, демак, уларнинг ўзи ҳам алифни таёқ дейдиганлардан экан. Қани, уларнинг қандай тушунтирганларини эслаб кўр-чи!

Мана, яна бояги-бояги, деб ўйларди Муй гаши келиб. Муйнинг энди ўзига яраша «тажриба»си бор эди: ҳозир Ман унга саволлар бера бошлайди, Муй жавоб қилади. Муй қоқиладиган қийин жойларни у эринмасдан тушунтиради, миридан-сиригача бир бошдан ҳиж-жалаб сўрайди. Маннинг калласи жойида, бир нима деб бўлмайди... Охири, ниҳоят, ҳар сафаргидай бошини чайқаб: «О, фалак, ҳалиям жуда гўрсан, тажрибанг йўқ! Қандай қилиб сенга бунчалик ишонч билдиришди... Кооператив раиси-я! Сен билан ҳали жуда кўп ишлашга тўғри келади. Мен ёрдам бермасам, аҳволинг нима бўлади...» дерди.

Йўқ, йўқ! Буларнинг ҳаммасини Муйнинг ўзи ичидан тўқиб чиқаряпти! Ахир уни кооператив раиси қилиб сайлашгандан бери, ҳақиқатан ҳам, Ман жонини жабборга бериб ёрдам қиляпти-ку, шундай эмасми, ахир? Адашса ўша заҳоти Ман ёрдамга келади. То у англаб етмагунча эринмасдан батафсил тушунтиради. Шундай экан, нега гаши келиб, жаҳли чиқяпти? Эҳтимол, бу унинг ҳар сафар: «О, фалак, намуноча гўр бўлмасанг», дея фиғони чиқишини олдиндан сезиб, зада бўлиб қолгани учундир.

Эри ҳозир ҳам унга ана шундай сабоқ бермоқчи. Муйнинг ичида алланарса узилиб кетгандай бўлди. У Маннинг хаёлини бўлишга ҳаракат қилиб кўрди. Кеч бўлиб қолганини писанда қилиб, гапни бошқа ёққа бурди.

— Бас энди, кеч бўлиб қолди. Ухлаш керак! Шундоқ ҳам кўзларинг қизариб кетибди, роса мажлис қилган кўринасизлар. Шошадиган жойи йўқ, бу ишлар билан эртага шуғулланармиз.

Аммо Ман унча-мунчага эгиладиган дарахтлардан эмас эди.

— Майли, агар жудаям ухлагинг келадиган бўлса, ётиб дам олавер... Мен эса яна бир оз ўтираман. Эртага, ҳаммасини тугатганимдан кейин, янглишган жойларингни ўзим тушунтириб бераман.

Маннинг ростдан ҳам ухлагиси йўқ эди. У труси ва майкачан бўлиб олиб яна столдаги қоғозларга энгашди. Муйнинг бир ўзи ётди. Лекин ҳадеганда ухломмади: Ман гоҳ чивин ҳайдар, гоҳ қоғозларни шитирлатар эди. У соат учларда ётди. Эрталаб ўрнидан туриши билан ишни охирига етказиш учун яна дарров столга ёпишди. Фақат шундан кейингина оғзини чайқаб, юз-қўлларини ювгач, нонуштага ўтирди.

* * *

Ман полиэтиленга ўралган тугунча велосипедга яхши боғланганми-йўқлигини билиш учун уни яна бир бор кўздан кечирди. Сўнг шлёминни елкасига илди.

Кекса Тхай тер босган кўзойнагини олиб, кўзларини артди-да, мулойимлик билан:

— Сени ўз жамоанда қолдириб тўғри қилишди, оилангга яқинсан, энди хурсанд бўлдингми?— деди.

Ман мужмалгина жавоб қилди:

— Албатта хурсандман!.. Лекин уйга қанчалик яқин бўлсанг, ташвиш шунча кўп бўларкан. Арзимаган нарсага ҳам бошингни қотириб, илтимос қилишаверади. Йўқ, деб кўр-чи!

Лекин аслида уезд партия комитёти уни ўз жамоа ишларига масъул котиб қилиб тайинлаганда у дилдан хурсанд бўлган эди. Хурсандлигининг боиси уйга анча яқин бўлгани учунгина эмасди. Уезд маркази ҳам ай-

тарли узоқ эмас — ўн километр атрофида эди, холос. Гарчи жамоага мунтазам қатнаб турса ҳам, шанба, якшанба кунлари деярли уйда бўлса ҳам хурсандлигининг сабаби бошқа нарсада эди. Ҳа, асли сабаби, энди у хотинининг ишларига кўз-қулоқ бўлиб турар, ёнма-ён яшар эди.

Илгари кунни кечқурун уезд партия комитети мажлисида анча кеч қолиб бўлса ҳам уйига келиб ётишга ҳаракат қилди. Кун бўйи хаёли бир фикр билан банд бўлди: кўтослар учун усти ёпиқ қўра қурилиши тўғрисида хотини билан албатта гаплашиши керак. Бу тўғрида у ҳатто тунни билан ўйлаб чиқди. Чунки бунақа ишларга уезддагилар яхши эътибор беришади. Балки жуда антиқа иш бўлар! Иннайкейин, уват масалалари билан ҳам имкон борича тезроқ шуғулланиши керак, шунга эришмоқ керакки, раиси аёл киши бўлган ва ишчилари ҳам деярли аёллардан иборат кооператив бу ишни биринчи бўлиб тугатишга мувофиқ бўлсин. Ман жамоадаги кўжаликларнинг ҳаммасига бир хилда раҳбарлик қилиш кераклигини, агар шундай қилмаса, бу дарров кўзга ташланиб, оқибати яхшиликка олиб бормаслигини, Ўет-тханг кооперативига кўпроқ эътибор беришти, деган таънага қолиш эҳтимоли борлигини жуда яхши тушунарди. Лекин Ман ҳам унақа аҳмоқлардан эмасди, нима қилаётганини яхши биларди. Шунинг учун ҳам у Ўет-тханг кооперативига ёрдам берганда бошқаларига малол келмайдиган қилиб ёрдам берарди. Фақат ақл билан иш кўриш керак эди. Қисқаси, энди у Ўет-тханг кооперативининг илғор хўжалик даражасига кўтариш учун қўлидан келган барча имкониятларни амалга ошириши керак эди. Ана шунда, унинг хотини, Муй ҳам илғор раиса сифатида танилади. Шон-шуҳрат ўз-ўзидан келмайди-ку ахир, уни меҳнат билан қўлга киритиш керак. Хўш, хотинининг бошқалардан қаери кам?

Ман нонушта вақтида кечқурунга белгиланган жа-

моа партком мажлиси тўғрисида ўйлаб қолди. Овқатланиб бўлгач, хотинидан:

— Мен ҳозир жамоа советига бораман. Динь иккаламиз бугунги мажлис кун тартибини ишлаб чиқишимиз керак. Айтгандай, бугун сўзга чиқасамми?— деб сўраб қолди.

Муй иккиланиб, лабини қимтиганча дудуқланиб:

— Ҳа, чиқаман... Мен бунди Тхангга топширинглар, у анча ҳадисини олган, иннайкейин, ишларнинг баланд-пастини мендан кўра яхшироқ билади, дегандим. Аммо Динь қулоқ солмади! — деди.

Ман кулиб, хотинининг қулоғига насиҳатомиз гап қотди:

— Бунга Тхангнинг нима дахли бор? Ахир кооператив раиси сен-ку, шундай бўлгандан кейин сен гапиришинг керак-да.

Ман ҳовлидан чиқар экан, мамнун бир кайфиятда хотинига қичқирди:

— Эҳтиёт бўл, яхшироқ тайёрлан. Мен диққат билан эшитиб ўтираман. Уйга келганимиздан кейин нимаси яхши-ю, нимаси ёмон — ўзингга айтаман.

У кетди. Унинг сўзлари далда бериш ўрнига, аксинча, Муйни беҳаловат қилиб, мажлисда сўзга чиқиш уни анча ташвишга солиб қўйди. Яхшиси, эри унга ҳеч нарса демаганда дуруст бўларди. Тўғри, ўзимни унчалик дадил сезмаяпман, деб унинг ўзи айтди... Ҳа-да, докладда, албатта, заиф жойлар бўлади, бу аниқ, иннайкейин, дудуқланиши ҳам турган гап, уйга қайтиб келганларидан кейин эса, эри унинг докладини муҳокама қилишга тушади. Тахминан шундай дейди: «Агар ҳар сафар мана шунақа ҳаяжонланаверсанг, узоққа бормайсан! Бунақа қилиш керакмас! Агар кооператив аъзоларининг умумий мажлисида ҳам шундай сўзлайдиган бўлсанг, бор обрўйингни ҳам бой бериб қўясан... Раҳбар учун бу одат мутлақо ярамайди!»

Муй ана шундай кўнгилхиралик билан мажлисга

жўнади. Партком секретари Динь: «Энди Вьет-тханг ўртоққа сўз берамиз», деганда эса Муй ўзини йўқотиб, довдираб қолди... Назарида ўрнидан туришга ҳам, бир сўз айтишга ҳам мажоли йўқдай эди. У энтика-энтика бир дақиқа жим турди-да, кейин бир оз хушини йиғиб, гап бошлади... У ўз овозига қулоқ солар, овози эса заиф ва ночор эшитилар эди... Баъзан нима гапираётганини ўзи ҳам тушунмаётган бўларди.

Одамлар унинг сўзларига бир муддат эътибор билан қулоқ солди. Кейин баъзилар деворга суяниб қолди, баъзилар очикдан-очик эснай бошлади, бошқалари эса бири-бирига энгашиб олиб, кундалик ишлари, қишлоқдаги ҳожатхона қурилиши-ю, Тупганинг хотини Ханойга қуён сотгани боргани тўғрисида эзмаланишга тушишди. Буни Муйнинг ўзи пайқади. Муй доклад охирида кооперативга қарашли қўллардан фойдаланиш тўғрисида гапирди. У бу тўғрида аниқ-тиниқ гапирсам керак, деб ўйлаган эди, аммо бу ерда ҳам гаплари туссиз ва ночор чиқди... Лекин муҳокама пайтида, Муй одамларнинг ақлини лол қолдирар даражада, ўз нуқтан назарига содиқ қола билиш қобилиятини кўрсатди. Эътирозларга жўшқин ишонч ва асосли жавоблар берди.

— Менимча, қўллардан фойдаланиш масаласида нотўғри йўлдан бориляпти. Бу ишда партком аъзоларининг ўзлари ҳам аниқ тасаввурга эга эмаслар, шунинг учун бошқаларни ҳам чалғитишяпти... Биз ахир бу масалани жуда барвақт кўтарганмиз. Одамлар бир неча марта муурожаат қилишди, сизлар бўлсангиз доим пайсалга солиб келдинглар, охири ҳаммининг ҳафсаласи пир бўлди. Бу ишга энди киришишди. Қанчадан-қанча вақт бе-кор кетди. Натижа нима бўлганини ўзларингиз яхши биласиз. Ахир эл оғзига элак тутиб бўлмайди. Улар мунтазам ишлайдиган ходимларнинг бири-бирларини ўзаро ҳимоя қилишаётгани, фақат ўз шахсий манфаатлари хусусида жонбозлик қилишаётгани тўғрисида гапиришяпти. Бунақа гапларни эшитиш қанчалик оғир, мен бу

гапларни эшитганда, уялганимдан қани энди ер ёрила қолса-ю, кириб кета қолсам дедим, аммо бирон-бир дурустроқ эътироз ҳам билдира олмадим...

Худди шу пайт Ман қўлини кўтариб, Динга ишора қилди. Динь дарҳол Муйни тўхтатиб Манга сўз берди. Муй ҳайрон бўлиб эрига бир қараб олди-да, сўнг жойига ўтирди. «Бу нима қилгани? — дея ўйларди у, — нима демоқчи? Наҳотки, сўзимни охиригача эфтишининг иложи бўлмаса, нега у сўзимнинг ярмида бўлди?»

Муй доклад қилаётган маҳалда Ман олдига газета ёйиб олиб, иложи борича ўзини докладчига ҳеч қанақа алоқаси йўқ кишидай хотиржам кўрсатишга уринди. Аслида эса ҳеч ким Муйни бунчалик эътибор билан тинглаётгани йўқ эди. У бор гапнинг икир-чикиригача аҳамият бериб эшитди: Муй гапиряпганда у ўз асабларини аранг босиб турди. «Бе, шу ҳам гапми, — деб ўйлади у гижиниб. — Парткомда сўзлаяпти, одам жуда оз, у бўлса, довдираб нима деяётганини ўзи ҳам билмайди... Оҳ, жуда каловлаб қолди-ку, расво бўлди-да! Яна тагин кооператив раиси эмишлар; ахир шунақа гап билан бошқаларни ишонтириб, ўз ортидан эргаштира олади-ми...»

Муй қўллар масаласига ўтгунча Ман жуда эзилиб кетди. Мана, ниҳоят, дадиллашди. Бошдан мана шундай гапириш керак эди! Гарчи ўзини ҳамон газета ўқиётганга олса ҳам, хиёл чехраси ёришди. Руҳан енгил тортиди. Аммо бу узоққа бормади. Муй гапни шунақа чувалаштириб юбордики, бундан Маннинг вужуди яна эзилгандек бўлди. У ички қалтироғини яширолмади, гавдаси билан олдинга интилиб хотинига еб қўйгудай тикилди. «Нималар деяпти у ўзи? Ҳамма ишнинг расводини чиқарди-ку! Курашни ҳам ақл билан олиб бориш керак, бунақа очиқчасига ҳаракат қилиш ўзини балога гирифдор қилиш-ку! Агар бу одамларнинг назаридан қолса, уни менсимай қўйишса, улар билан кейин қандай ишлай олади? Қийин аҳволда қолади-ку! Майли, у ҳақ

гапни айтяпти ҳам дейлик, лекин бунақа бетга чопарликнинг нима кераги бор — уялса бўлмайдами, «катта-кичик ҳаммалари нотўғри муносабатда», эмиш. Бундан кўра силлиқроқ қилиб, бошқачароқ бир йўсинда гапирса бўлмайдами! Йўқ, мен аралашмасам иш расво деяверинг. Мен нима қилиб бўлса ҳам хатони тузатишим шарт, акс ҳолда, унинг иши чаппасига кетади...»

Ман вазмин ва мулоҳаза билан гап бошлади. Бу мавзунинг кўпларга ёқмаслигини, кўплар бу кўтарилган масалага дахлдор эканини у жуда яхши биларди. Бунинг учун у тингловчиларнинг фикрини чалғитиши, хотини томонидан ўртага ташланган ўта кескин гап туфайли пайдо бўлган ҳолатни юмшатиши, нохуш таассуротни йўқотиши, гап оҳангини сездирмасдан бошқа изга буриб юбориши керак эди. Тўғри, хатони тузатиш зарур, уларга қарши курашиш шарт. Бироқ бу унинг иши эмас, Муй бу юкни ўз зиммасига олиши керак эмас, негаки, у яқиндагина партияга кирди, коопертивга раис бўлганига ҳам ҳали бир йил тўлгани йўқ, эндигина бир ҳафта бўлди, ҳали тажрибаси оз. У бундай гапириб чакки қилди, ўзига ёмон бўлди!

Ман жуда жозибали, мароқли гапирарди. Шунинг учун ҳам худди ўзи ўйлагандай гап мавзунини сездирмасдан ўзгартиришга мувофиқ бўлди. Мажлис аҳли Муйнинг сўзларини бир зумда унутди ёки ўзларини ҳеч нарса пайқамаганга олишди. Ҳар ҳолда ҳеч ким кўл масаласига қайтмади. Лом-мим демай бир четда биқиниб ўтирган Муйга ҳам энди ҳеч ким аҳамият бермас эди.

Ман уйга қайтар экан, йўлда хотинини уришди:

— Бунақа гапириш ярамайди. Сен ўзингга эҳтиёт бўлмаяпсан. Агар мен бўлмасам бунинг оқибати яхшиликка олиб бормас эди.

Кейин у раҳбар ходим ўзини қандай тутиши, қай тарзда обрў орттириши борасида Муйга узундан-узоқ панду насиҳатлар қила кетди...

Муй жимгина каравот устида турган пашшахонани туширди. Ҳозир у эри билан гаплашгиси, унга бирон-бир эътироз билдиргиси келмасди. Ман билан тортишишга мадор борми унда. Унга гап маъқуллаб обрў топса экан! Буларнинг жамоасига нега энди келиб-келиб уни масъул этиб тайинлашди?

* * *

Орадан ярим йилча ўтди. Ман уезддагилар катта умид боғлаган жамоага раҳбарлик қилишни давом эттирди. Турли воситалар ёрдами, шу жумладан, Маннинг ташкилотчилик қобилияти туфайли жамоа ишлари бирмунча изга тушди, яқинда уезд бўйича тўққизинчи ўринда турарди. Мана, энди иккинчи ўринга чиқиб олди. Йигирма етти жамоадан иборат уездда яна! Агар янги йилга қадар ирригация ишларини биринчи бўлиб бажаришса, унда ҳатто биринчи ўринни олишлари ҳам мумкин. Бунга етарли замин яратилган бўлади. Гарчи баъзи ирригация ишлари планини бажариш бўйича олдинда бораётган бўлсалар ҳам уезд кўчма байроғини қўлда сақлаб қолишлари ҳам аниқ эмас.

Раиси биринчи марта аёллардан тайинланган Вьетханг кооперативи уезддаги илғор хўжаликлардан бирига айланди. Тўғри, кооперативнинг кузги шолидан олган ҳосили унча яхши бўлмади, гоҳ қўнғиз босди, гоҳ аллақандай касалликка чалиниб қовжираб қотди, бироқ баҳоргиси ҳар ҳолда кооператив кўрган зарарларнинг ўрнини қоплаб, етишмовчиликларни етказиб олди. Натижада, ўртача ҳосилдорлик гектар бошига беш тоннадан ҳам ошиб кетди. Дастлаб йигирма-йигирма беш бош чўчқалари бор эди. Шу бонсдан кооператив ишчилари жаҳл устида қўл силтаб ундан воз кечиб қўя қолишмоқчи ҳам бўлишди. Аммо бир оз вақт ўтгач, чўчқалар сони бирданига кўпайиб кетди: аввалига эллик бошга, кейинчалик етмиш бошга етди. Дастлаб элликта чўчқа

сиғадиған яна бир чўчқахона қуриш учун чўчқа ферма ёнига қум, оҳақ ва бошқа қурилиш материаллари келтиришди. Батат бўйича мўлжалланган план ҳам ошириб бажарилди. Дастлабига батат учун ўн беш мау¹ ер ажратилди, кейин эса бутун бошлик ўн тўққиз мауга кўчат ўтқазилди. Илгари батат ўстиришга нолойиқ топилган ташландиқ ерлар ҳам ишга солинди. Буларнинг ҳаммаси кооператив правлениесидагиларнинг донолиги туфайли амалга ошди: ўшалар далаларга дарё соҳилидан қум келтириб тўкишни ўйлаб топишди — батат қумлоқ ерни хоҳлайди... Ҳосил кўтариш чоғида ҳатто ўз кўзларига ўзлари ишонилмади: шунақанги батат бўптики, ҳар бири нақ сопол товоқдай келади. Довруғи бутун ўлкага тарқалди.

Қўтослар учун усти ёпиқ қўра қуриш масаласида озмунча тортишишмади, ярим йил бурун кооператив правлениеси уезд комитети раисидан бир неча марта танбеҳлар олди, зероки қўтослар учун жуда катта пул ажратилган эди. Уезд комитетининг раиси кооператив хизматчиларини учратганда ҳар сафар қўра қурилишини жадаллаштиринглар деб қўярди. Энди бу гапларга ҳам анча бўлиб кетди, ҳозир энди ишлар бошқача. Утган ой уезд комитетининг раиси Вьет-тханг кооперативида бўлди ва қўтос фермасини бориб кўрди. Уша кунлари шарқий-шимолий шамол увиллаб турган пайт эди... Раис қўрани обдан синчиклаб текшириб кўрди; ҳеч қаерида ҳеч қанақа тирқиш-пирқиш тополмади — жами қўтослар шамолдан панага олинган, қараб кўзинг қувонади! Хуллас, раис жуда хурсанд бўлди. У сира бунчалик қувонган эмасди.

— Офарин! — деди у, — астойдил қурибсизлар, жуда ҳашаматли чиқибди, шундай бўлиши ҳам керак эди. Утган йили мажлисларда гапирганим бекор кетмабди. Ростимни айтсам, гапиравериб ўзим ҳам чарчагандим.

¹ Мау — уч гектару олти юз квадрат метрга яқин.

Агар шундай қилмаганимда, қўтослар ҳозир совуқдан қирилиб кетармиди.

У атрофга кўз ташлаб Муйни излади.

— Муй қани? Қаёққа кетди? Йўқ, истасанг-истама-санг тан олиш керак: аёллар биз эркакларга қараганда тиришқоқроқ, ҳамма ишда саранжом-саришталик бўлишини ёқтиради... Ёки гапим нотўғрими?

Ўша кундан бошлаб уездда Ўьет-тханг кооперативни тез-тез тилга оладиган бўлиб қолишди. «Мажбуриятни бажарамиз!» ҳаракати натижаларига бағишланган вилоят конференциясида ҳам бошқа бирор киши эмас, худди шу Муйнинг ўзи доклад билан чиқди. Яъни, Ман бундан ярим йил илгари нимаки ўйлаган бўлса, шу нарса айнан амалга ошди. Конференция тугагандан кейин маорифчи пропагандистларнинг семинари бўлди. Бунга ҳам Манни жўнатишди. Семинарда вилоят партия комитети ходимларидан бири унинг олдига келди. Муйнинг кўриниши жуда танишдай эди. У Маннинг қўлларини қаттиқ сиқиб мақтади:

— Ўьет-тханг кооперативи раисини сизнинг хотинингиз, дейишяпти, шу ростми? У таъсирли, иш учун жуда фойдали нутқ сўзлади. Бир сўз билан айтганда қойил қилди!

Ман камтарлик билан жилмайиб қўйди. Аммо дилида қувончга тўлди. Чунки бундай яхши таассурот қолдирган доклад устида Ман чиндан ҳам қаттиқ ишлаган эди: докладни бошдан-охиригача ўз қўли билан ёзиб берган эди. Уч кеча муттасил қандай гапириш, қайси жойларга қандай урғу бериб, нималар тўғрисида нари-бери тўхталиб, тезроқ гапириш кераклиги хусусида ҳам эринмай ўргатган эди. Лекин амалда нима бўлганини Ман ҳам билмас эди...

Амалда иш у ўйлаганча эмас эди. Тўғри, Муй ҳақиқатан ҳам дастлаб Ман томонидан тайёрланган текстни ўқиди. Бироқ ўша ондаёқ тутилиб, дудуқлана бошлади. Бу тушунарли эди, албатта: чунки бошқа одамнинг

қўли билан ёзилган текстни ўқиш осон эмас... Муй тугилди, адашиб кетди... Шундан кейин хаёлига бир фикр келди: нима бўлса бўлар, умуман қоғозга қараб ўқиш шарт эмас, у ўз билганича гапираверади... Шундан кейин ўз ишлари тўғрисида оддийгина қилиб гапира бошлади. Эҳтимол, сўзларни унча келиштириб гапиролмагандир, лекин китобий эмас... Ҳаммага тушунарли тилда гапирди. Муй қоғозларни тахлаб, уларни столдан бир четга олиб ҳам қўйди. Уялиб, хижолат тортмаслик учун нигоҳини залда ўтирган одамларга эмас, балки залнинг охирига осиб қўйилган қизил транспорантга қаратди... Уятчанликни йиғиштириб, ўз гапини қайтадан бошлади... У осойишта, назарида, ифодасиз гапирар эди. Ҳамма ба-равар кулиб, кейин қарсак чалиб юборганларида унинг кўнглидан қандай фикрлар ўтди, бунини билиш қийин. Бироқ энди у олдинги қаторда ўтирган одамларнинг қиёфаларини бир-бирларидан фарқ қилар эди, одамлар табассумида уни маъқуллаш бордай эди. Қим билсин, балки улар мазах қилиб кулишаётгандир? Йўғ-е, унақага ўхшамайди...

Муй нутқини тугатиб, ўз жойига йўл олди. Чеккада ўтирганлар унинг қўлини сиқиб, табриклашди. Олдинда ўтирган қалин шишали кўзойнак таққан бир журналист қиз қайта-қайта орқасига ўгирилиб, Муйга алланималар деб имо-ишоралар қилди. Муй эшитолмади.

— Танаффус вақтида учрашамиз, кооперативингиз ҳақида менга яна баъзи маълумотлар керак.

Бироқ бу вилоят маркази, уезд марказида... Ўзларида, ўз жамоасида, ўз кооперативида эса унга нисбатан муносабат бошқача эди. Ярим йил давомида одамларнинг онгида шундай тасаввур пайдо бўлган, унинг ҳар бир муваффақияти тўғрисида гап боргудай бўлса, албатта:

— Ҳеч бир ажабланидиган жойи йўқ. Ахир уни эри етаклаб юрибди-ку! — дейишар эди.

Муй аллақачон мустақил ишлашга ўрганиб олган

бўлса ҳам, одамлар кўзига ҳали ҳам бутун ишларни илгаригидай эри қилияган, у эрининг маслаҳати билан иш тутадиган аёл бўлиб кўринар эди: «Эри бўлмаса, бунчалик тез кўтарилиб кетмас эди», дейишарди улар.

Мабодо бирор муваффақиятсизликка учрагундай бўлса, ҳаммаси:

— Ҳечқиси йўқ, аёл киши ахир, унинг олдига бундан катта талаб қўйиб ҳам бўлмайди! — дейишарди.

Муйнинг муваффақиятсизликка учрашига, эҳтимол, Ман айбдордир, бу уларнинг етти ухлаб тушларига ҳам кирмасди! Одамлар Манни ақлли ва ишбилармон одам деб билишарди. Шунинг учун ҳеч ким уни хато қилади, деб ўйламас: ҳолбуки ҳар қандай одам ҳам хато қилиши мумкин. Маннинг кўпинча уезд бўйлаб айланиб юришини, кўп вақт уйда бўлмаслигини, шу боисдан кооператив ишлари билан шуғулланишга фурсати ҳам йўқлигини, баъзи нарсалар тўғрисида эса, ғоят юзаки тасаввурга эга эканлигини улар билишмасди.

Муйга нисбатан бундай муносабатнинг пайдо бўлишига асли айбдор Маннинг ўзи эди. У хотинига керагидан ортиқча ҳомийлик қилар, куйиб-пишиб фидойилик кўрсатар эди.

Албатта, хотинининг ишлари ҳамниша ҳам бир текисда, силлиқ бормасди. Шундай пайтлар ҳам бўлардики, оёқ-қўллари бўшашиб, ўзига-ўзи ишонмай қоларди; кўпинча Маннинг қаршисида турганда шунақа бўларди. Унинг олдида журъатсиз бўлиб, ортиқча сўз айтиб қўйишдан чўчир эди. Мабодо агар кескинроқ ва дадилроқ сўз айтиб юборгундай бўлса ҳам ўша заҳоти дудуқланиб, зимдан... бирор ножўя сўз айтиб юбормадиммикин, деган ҳадик билан эрига аста қараб олар эди! Бундай пайтларни эслаганда хижолат тортарди. Йўқ, у ноҳақ! Унинг эри яхши одам, уни астойдил севади, уни деб шундай куйиб-пишади. Бунинг учун у эридан беҳад миннатдор. Хўш, бўлмаса нега бунақа бўлади? У нимадан хафа, нима унинг таъбини хира қилипти!

Назарида, Маннинг унга нисбатан муносабатида нимадир ўзгариб қолгандай... Ҳа, унинг ҳам эрига нисбатан муносабатида... Бир-бирларига нисбатан қандайдир қўрслик — менсимасликка ўхшаш бир нарса пайдо бўлгандай эди. Балки бу унчалик ҳам эмасдир, балки фақат унга шундай туюлаётгандир... Лекин ҳар ҳолда...

* * *

Тақдир тақозо этгани бўлади. Бир куни Манни уезд марказига, кейин вилоят марказига конференцияга юборишди — бу ишлар ҳаммаси бўлиб ўн кунча вақт олди. У конференцияда ҳам ўтиргандай бўлмади, айниқса охири мажлисларда. У ўзича нималарнидир ўйлаб хаёл сурарди. Дераза ортида далалар кўриниб турар, шу кезларда шоли кўчат қилина бошланган эди. Шуларни кўрганда айниқса беҳаловат бўлди. Маннинг сабри тугаб, тезроқ уйга қайтгиси келди. Мажлис тугагунича аранг ўтирди-да, велосипедига мина уезд марказига ҳам кирмай, тўпла-тўғри уйга жўнади.

Хотини уйда йўқ эди. Онаси ловий қайла тайёрлаётган эди. Ман шоша-пиша хотинини сўради. Кампир қилаётган ишидан бошини кўтарди-да, томатдан қизарган лабларини ялаб:

— У правлениеда мажлис қиляпти. Тунг ҳам ўша ерда, Динь ҳам, ҳаммаси мажлисда! — деди.

Ман правлениега югурди. У ерда ҳақиқатан ҳам мажлис бўлаётган эди. Узоқданоқ хотинининг овозини таниди, у алланима тўғрисида астойдил гапирарди. «Агар танқидга ўтишган бўлса, ишнинг расвоси чиқди, деявер», деб ўйларди Ман.

Ман пешайвонга кўтарилди. Муй эрини кўргач уялиб жилмайди-да, дудуқланганча:

— Марҳамат, киравер! — деди.

Ман саломлашиб, партком секретари Диннинг ёнига ўтирди. Секин эгилиб ундан:

— Қачон бошладинглар? Тушликдан кейинми?—
деб сўради.

— Ҳа. Жуда камнамо бўлиб кетдингиз? Қаёқлардан сўраймиз?

— Вилоят марказига, конференцияга бордим... Кетма-кет бирданига иккита конференция! Охиригача аранг чидадим... Гап нима тўғрида бўляпти?

— Ерга ишлов бериш тўғрисида. Хотинингиз шудгорлашни яхоб берилган жойдан бошлаш керак, деб таклиф қиляпти...

Ман қаддини кескин ростлади, унинг жаҳли чиқа бошлаган эди. Бу узоқ йўлдан чарчаб келганиданми ё хотинининг таклифи унинг учун кутилмаган гап бўлганиданми, билиш қийин эди...

Тахминан ярим ойча илгари, ҳали уйдалигида барча ишлаб чиқариш графиклариңи қайта кўриб чиқиш учун Ман кун бўйи парткомда ўтирган эди. Ахир хотини бу мажлисларда иштирок этган ва ўшанда ерга ишлов бериш тўғрисидаги гапларнинг ҳаммасини ўз қулоғи билан эшитган, аммо нима учундир ёзиб олишга ҳаракат қилмаган эди. Партком аъзоларининг ҳаммаси бир тўхтама келиб, бир овоздан қарор қабул қилишган эди: баҳорги шолига ажратилган ер майдонининг тўқсон фонзини яхшилаб ҳайдаб мола бостириш, йирик кесак қилиб ҳайдашга эса фақат ўн фонз ер қолдириш керак эди. Ўвет-тханг кооперативининг ҳамма ерига мола бостириш керак эди. Назарида план ғоят аниқ эди. Шундан кейин улар биргаликда уезд марказидаги кенгашга боришди. Ман ўшанда Муйга бу планга қарши чиқмагин, агротехникага ва хусусан майин тупроқ қилиб ҳайдаш қоидаларига амал қилиш борасида бошқа кооперативларни мусобақага чақириб юрмагин, деб қанча маслаҳатлар берган эди. Буларнинг ҳаммасини у яхши эслайди. Бу масалада бошқа кооперативлар Ўвет-тхангдан ўзиб кетмаса керак, деб тахмин қилган эди. Мана, у вилоят марказида сал ушланиб қолиши

билан хотини ҳаммасини ўзи билганича қияпти! Ҳаммаси чатоқ, ҳаммаси у айтгандан бошқача! Лоақал у қайтиб келгунча кутса ҳам, маслаҳат сўраса ҳам майли эди!

Маннинг хуноби ошиб, тутақиб кетди. Жемперининг тугмаларини ечиб юборди. Муйнинг нутқи тугагунча аранг чидаб ўтирди.

Ана, Муй нутқини тугатди шекилли, қалам билан столни астагина тикиллатиб:

— Шундай қилиб, яхоб берилган далаларни майин тупроқ қилиб ҳайдаш масаласини тамомлаймиз. Энди ўғит масаласини гаплашиб олайлик, — деди.

Қанақасига тамом бўлади? Ман ирғиб ўрнидан турди ва эътироз билдирганнамо қўл силтади.

— Тўхтаглар! Майин тупроқ қилиб ҳайдашми ё яхоб берилган далаларни ҳайдашми — бу хусусда тегишли кўрсатма бор, ана шулар билан ҳисоблашиш керак, ахир. Ўзбошимчалик қилиш ярамайди. Менга сўз беринглар.

Ман, планда майин ҳайдаш назарда тutilган, план уездда тасдиқланган, Вьет-тханг кооперативи ҳақида ҳам алоҳида кўрсатилган, унга бошқа кооперативлар ҳам тенглашиши керак, шундай экан, бу ерда ўзбошимчалик қилиш яхши эмас, ҳа, бу масалада ҳазиллашиб бўлмайди! Шолидан унумли ҳосил олишда кооператив юқори кўрсаткичларга эришди, хўш, қайси ишлар туфайли! Яхши анъаналарни рад этиш ярамайди, деди.

Ман сўзини тугатиб, ҳаммага бирма-бир тикилиб олгач, жойига ўтирди. У ўзини бошқалар ҳам қўллашига шубҳа қилмасди. Мана, ҳозир сўзга чиқишади-ю, ҳамма иш ўз жойига тушади, деб ўйларди. Аммо бу сафар у янглишган эди. Биринчи бўлиб хотини — бошқа бирор кимса эмас, ўз хотини унга қарши чиқди!

У эрининг башарасига қарамай гапирар, унинг кўзларида ҳаяжон ва изтироб бор эди. Шундай бўлса ҳам

бу сафар у оғир-вазмин гапирди, фикрларини гоят аниқ ифода этди. Ҳа, уездда кенгаш бўлгани рост, ҳали хотирасидан кўтарилганича йўқ, шундай экан, эслатиб ўтиришнинг нима ҳожати бор. Улар бошқа кооперативларни мусобақага чақиришган, бу ҳам тўғри. Аммо Муйда партком қарорига зид иш қилиш нияти йўқ. У ҳозирги муайян шароитдан келиб чиқиб иш тутяпти, холос. Қарор қабул қилинган маҳалда ҳаво қуруқ эди, у пайтда, шоли кўчатлари ўтқазилиялганда қандай кутилмаган ишлар бўлади, барчасини олдиндан кўриш мумкин эмас эди. Ҳозир эса фурсат ганимат, ҳамма ерларга яхоб берилган. Ўн кундан бери муттасил ёмғир ёғади, осмон қора булут билан қопланган, кўтослар эса қуёш чиқишини кутиб, умри бекор ўтяпти... Агар кутиб ўтираверилса, шоли кўчатлари ҳаддан ташқари ўсиб, қариб қолади. Унда нима бўлади? Вақт кутиб турмайди. Ҳозир айна кўчат ўтқазилмади. Кўчат ўтқазилмади йигирма саккизинчи декабр гача туғаллаш керак. Модомики, мана шундай вазият вужудга келган экан, эски планга кўр-кўрона ёпишиб олиш мумкинми? Мумкин эмас, албатта! Фақат биргина йўли бор — у ҳам бўлса шолিপояларни суви билан ҳайдайвериш. Селгитиб ҳайдаш тўғрисида энди гапириб ўтиришнинг ўрни ҳам йўқ, фақат молани яхшироқ босиш, далаларга кўпроқ ўғит бериш, ҳар бир сао¹ ерга ўн обкаш ўрнига, ўн икки обкашдан ўғит солиш ҳаракатини қилиш керак.

Ман хотинининг сўзини охиригача эшитолмади, ўзини унутиб қўйди. Жаҳолати устун келиб, асосли, ақлли гапларнинг бирортасини ҳам ҳазм қилолмади қолди. Илгарилари Муйнинг юқори кўтарилишини астойдил истарди, энди эса ўзгариб қолди. Унинг назарида, Муй ўзига ҳаддан ташқари бино қўйиб юборипти. Манга,

¹ Сао — 360 кв. м. га яқин ўлчов бирлиги.

унинг хоҳиш-иродасига қарши чиқяпти. Бунақаси кетмайди!

Ман шиддат билан ўрнидан турди-да, хотинининг сўзини бўлиб, мажлис раисининг — яъни, яна ўша Муйнинг сўз беришини кутиб ҳам ўтирмай сайраб кетди.

— Биргина Муйнинг ўзидан чиққан бу фикр рад қилинсин, деган таклиф киритаман. Бу гапларнинг кол-лективга сира алоқаси йўқ...

— Қанақасига менинг ўз шахсий фикрим бўлар экан, правление ҳам шу қарорга келган, қолаверса, бугунги мажлис иштирокчилари ҳам...

— Хўш, шундай ҳам бўлсин, дейлик! Лекин сўрашга ижозат беринг: борди-ю, ҳосилдорлик пасайиб кетса ким жавоб беради, а? Ким жавоб беради?

— Мен жавоб берсам керак, ҳар ҳолда?

Ман лабларини тишлаб қолди, юзлари оқариб кетди. Ҳамма эр-хотин ўртасидаги нохуш саҳнанинг давомини кутиб хавотирда эди, бироқ шу пайт партком секретари орага тушди:

— Иккаловинг ҳам қизишма, ўзларингни қўлга олинглар! Ўртоқ Ман ҳозиргина конференциядан қайтиб келди. Шу туфайли мен бу ердаги аҳволни унга гапириб берай. Шунда унга ҳамма гап тушунарли бўлади. Кооператив раисининг таклифи эса, жуда тўғри таклиф. Мен ўзим ҳам туни билан ухламай чиқдим, ёмғирнинг шовиллашини эшитиб ётиб, роса диққат бўлдим: майин тупроқ қилиб ҳайдашдан воз кечиб, далаларни суви билан ҳайдашга ўтиш керак, деган қарорга келдим. Албатта, майин тупроқ қилиб ҳайдашнинг ўзига хос афзал томонлари бор, лекин биз ҳозир ана шундай қилсаккина танг аҳволдан қутуламиз, далаларга кўпроқ ўғит чиқариб, агротехника методининг баъзи бир бошқа усулларини ишга соламиз. Партком қарорининг бажарилиши масаласига келсак... Мен шундай қилишни таклиф этаман: эртага эрталаб парткомни

тўплаймиз, мен масалани муҳокамага қўяман. Улайманки, партком мавжуд шароит тақозосидан келиб чиқиб, янги қарор қабул қилади. Хўш, ўртоқ Ман, бу сизни қаноатлантирадими?

Муй мажлисдан кейин ҳам уйига ортиқча шошилмади. Буни сезган партком секретари унинг ёнига келди:

— Уйга қайтадиган вақт бўлди, ҳа, айтмоқчи, эрингга сал мулойимроқ муомалада бўл!

Муй эътироз билдирди:

— Мен нима гуноҳ қилибман? Нега энди албатта мен мулойимроқ муомалада бўлишим керак?

Муй уйга келса эри сафар қопчигини ҳозирлаб, велосипедига гулли адёлни боғлаётган экан. Маннинг кўринишидан хафалиги сезилиб турарди, қайнанаси ҳайрон бўлганича ўғлига тикиларди.

Начора, модомики у хотинидан шунчалар хафа экан, майли, кетса кетаверсин! Муй ҳам ўзини ҳеч нарса билмаганга олди. Эри ва қайнанасининг кўзидан нарироқ бўлиш учун ошхонага кириб, бир четда ўтираверди. Йўқ, афсусланиш ҳам, пушаймон қилишнинг ҳам ҳожати йўқ... Шунга шунчалик жаҳли чиқиб, кетишга қарор қилган экан, майли, хоҳлаган томонига кетаверсин. Муй ундан кечирим сўрамайди. Кейин, ҳамма масала ойдинлашгач: «Мен сенинг кўрсатган шафқат ва марҳаматларингдан, қилган гамхўрликларингдан ғоят миннатдорман. Аммо сен таклиф қилаётган бунақа ёрдамга мен муҳтож эмасман. Сен ҳамма вақт бир нарсани эсдан чиқарасан: мен гўдак эмасман ва менга ҳеч нарсанинг фаҳмига етмайдиган гўдакка қиладиган муомала қилиб бўлмайди. Бола катталашиб, унда мустақил фикрлар пайдо бўла бошлаганда сенга ёқмай қолди, чунки сенга у ҳамиша таъзим қилиб яшаса маъқул бўларди... Унда, энг яхшиси, кооперативга раис бўлмагани дуруст эди! Агар уни кооперативга раис қилиб тайинлашмаганида, у ҳам кўпчилик хотинлар син-

гари эри билан ҳар хил лаш-лушлар, янги пашшахона олиш кераклиги, кўрпа-ёстиқлар қилиш зарурлиги... чипор товуғининг тухум туға бошлагани ҳақида эзмаланиб ўтираверарди. Ушанда, эҳтимол, мана бунақа ҳодиса юз бермаган ҳам бўларди. Икковлари то қариб-чуригунларича бир-бирларини яхши тушунадиган кишилар эканига ишонишган, аҳил ва бахтиёр ҳаёт кечирришган бўларди!»— деб қўя қолади.

Муйнинг кулгиси қистади; ёноқларида ёш томчилари билан жилмайиб қўйди. Кўз ёши нимаси, унинг энди сира ҳам фойдаси йўқ... Бўлар иш бўлди.

ДО ТЮ

АРАЛ ГУЛЛАРИНИНГ АТРИ

Баъзан оддий кундалик ҳаётингда ҳам негадир ҳеч бир ҳаёлга келмаган ва ақл бовар қилмайдиган ҳодисалар содир бўлиб қолади. Туан учун ана шундай ҳодиса отасининг муаллима Немга уйланиши бўлди. Бундан ярим йил олдин — ҳали Туан ўнинчи синфда ўқиб юрган пайтларда у бошқа барча ўқувчилар каби бу муаллимага ҳам педагог сифатида муомалада бўларди. Энди бўлса... ҳаммаси бошқача бўлиб қолди. Туан мактабни тугатди. Мана, беш ойдирки, солдатликда юрипти. Отаси билан ўқитувчиси Немнинг бундай қарорга келишини ким ўйлабди дейсиз? Тўғри, кейинроқ — солдатларга хос қисқа муддатли дам олиш пайтларида — булар тўғрисида ўйлар экан, ҳар қандай тасодиф ҳам ўз-ўзидан бўлмаслигини, у инкор этиб бўлмас тарзда аста-секин воқе бўлишини тушунди. Отасининг уйланиш тарихи ҳам, афтидан, худди шундай воқе бўлган.

Туан отасини Тинчлик¹ ўрнатилгандан сўнг бир неча ой кейин кўрди. Бир кун кечга яқин у четан деворга суяниб қишлоқ яқинидаги фил тоғи ортига қизариб ботаётган қуёшни томоша қилиб турган эди. Шу пайт унинг ёнига елкасида қопчиқ, белида пистолетли бир солдат келиб жамоа раисининг ёрдамчиси кекса Хюнинг уйига олиб борадиган йўлни сўради.

— Мен... мен ўзим ҳам ўша уйда тураман,— дея ғулдиради Туан унга тикилиб,— кекса Хю... амаким.

¹ 1954 йил. Француз мустамлакачиларига Қаршилик кўрсатиш урушининг тугаган пайти кўзда тутилади.

Йигит шундай дея пистолет таққан ҳарбийни уйига бошлаб кетди. Нотаниш одам болага разм солиб борар экан:

— Нима... қўлларингни кесиб ташлашганми? Бомбардимон пайтида яраланганмидинг?— деб сўради.

Туан аввалига тушунмай унга тикилиб қолди, сўнг ҳуши жойига келиб, хаҳолаб кулди.

— Йўғ-е!.. Қўлларим жойида, бутун!

Туан ўнг қўлини чўнтагидан чиқарди, кўйлак этагини кўтариб, тиши билан тишлаб олди-да, банан толаларидан эшилган чилвир билан гавдасига ёпиштириб, ўраб ташланган чап қўлини бўшатишга тушди. Ниҳоят, «кесиб ташланган» қўлини озод қилиб, енгини кийди ва иккала қўлини чўзиб мақтана кетди:

— Қишлоғимиздаги болалар ичида мен инвалид ролини ҳаммадан кўра яхшироқ ўйнайман. Қўлимни маҳкам боғлаб қўйсам, ҳеч ким уни пайқамайди.

Солдат хомуш илжайганча болани бағрига босди.

Туан ҳовлига кира солиб:

— Амакижон! Бизникига солдат келди!— деб қичқирди.

Шундай деди-ю, уялиб меҳмоннинг орқасига яширинди. Солдат бошини эшик кесақисига уриб олмаслик учун хонага энгашиб кирди. У орқасида қопчиқ билан қаддини тиклаб, пастак тахта сўрида ўтирган чолга узоқ тикилиб қолди, кейин баланд, дўриллаган овоз билан:

— Шукур, соғ-омон экансиз,— деди.

— Сиз кимсиз ўзи?— дея сўради чол.

Чол бамбук чилимни тиззасига қўйди-да, бошини кўтариб солдатга қаради.

— Ахир бу мен — Хюиман-ку!¹ Наҳотки ўз ўғлингизни танимаётган бўлсангиз?

¹ Вьетнам оилаларида кўпинча ўғилга ўз отасининг исми қўйилади.

— Э, худо!— хитоб қилди чол.

— У шоша-пиша ўрнидан туриб, елкасидан қопчиғини олишга ёрдамлашди. Сўнг хижолатда уни сўрига ўтказди.

— Туан! Ҳой Туан, қаёқда қолдинг?!— дея бўғилиб кичқирди у.— Отанг келди!.. Нега анқаясан!— Энди у бир оз ўзини босиб олганди.— Ун йилдан ортиқроқ кўришмадинглар. Шундай бўлгач, бечора қайдан ҳам танисин.

Туан ҳам сўрига ўтирди. У эшик кесакисига еуяниб ўтирар экан, отасидан кўз узмасди. «Агар ияги остидаги тиртиқни айтмаса, у ойимдаги эски суратига айнан ўхшар экан. Балки жиндек қариган бўлиши мумкин. Мен бўлсам уни қишлоқ четидан уйгача бошлаб келиб ҳам танимабман...»

Отаси теварак-атрофга назар ташлади. Ўрнидан туриб, хонада у ёқ-бу ёққа юрди. Сўнг яна ўгли ёнига ўтирди. Катталар мана шундай кутилмаганда, тўсатдан учрашганларида бир лаҳзалик ноқулайликни енгиб, дарров умумий тил топиша қолади; аммо болалар, айниқса Туанга ўхшаш кичкинтойлар билан яқинлашиб, қалбига йўл топиш анчайин осон гап эмас. Хюи ҳам бунни биларди.

Бир оз жим тургач, ўғлидан:

— Ойинг қаёқда?— деб сўради.

Туан эса жавоб бериш ўрнига ерга қараб хўмрайиб олди, кейин индамай ташқари чиқиб кетди.

Кекса Хюи ҳам эшик томон йўналди.

— Ота, келинингиз қани?

Чол жавоб бермай, жимгина сўрига ўтирди.

— Шунча вақтдан бери икки оғиз хат ёзиб юборишнинг иложи бўлмадимми?— деди у ўглининг саволига савол билан жавоб бериб.

— Ҳа, мен аввал Жанубда жанг қилдим, охириги йилларда эса Лаосда бўлдим; ўзингиз айтинг-чи, ўша ёқдан туриб сизларга хат ёзишим мумкинмиди? Лекин

хаёлим доим сизларда бўлди, қишлоғимни бир лаҳза ҳам эсдан чиқарганим йўқ.

— Биз ўзимиз ҳам шундай бўлса керак, деб ўйлаган эдик. Туаннинг онаси сени кута-кута... Алҳол... бардоши тугади.

— Тушунарли, аёллар зоти шунақа: қариб қолишдан, бахтини бой бериб қўйишдан қўрқади. Мен ундан гина қилмайман...

— Сен у тўғрида шунақа фикрда бўлсанг, нотўғри ўйлабсан! У охиригача ўз сўзида қаттиқ турди: майли, ўғлимни тарбиялаб вояга етказаман, умрим борича эримни кутаман, деди. Мен кўнмадим, сени ўлганга чиқариб, бунга уни ишонтирдим: ҳечқиси йўқ, ёш умрингни бекорга хазон қилма, бошқа бирор яхшироқ одам билан турмуш қур, дедим. У бўлса нуқул бош ирғади, гапларимни эшитгиси ҳам келмади. Бундай вафодор аёллар жуда камдан-кам учрайди... Утган йили қалъадан солдатлар келди. Сенинг ўзинг ҳам кўргандирсан: ҳованов тоғдаги қалъани; у ҳозир ҳам бор, ҳалигача ҳам портлатиб юборишмади-я. Улар қаёқдандир хотинингнинг яширин иш олиб борувчи одамни бекитгани ҳақида хабар топишибди. Бечорани фил хартуми деб аталадиган ҳованов ялангликка олиб бориб ўласи қилиб калтаклашди, лекин у бир оғиз ҳам сўз айтмади.

Туан ташқаридаги четан деворга суянганича уларнинг гапларига қулоқ солиб турарди. Отаси билан учрашиб хурсанд бўлишдан кўра кўпроқ хафа бўлди. У яна онасини эслади.

Кечки шафақ сўнди. Фил тоғи узра чўккан булутлар сўнгги марта бир ярақлаб олди-да, кейин қоронғилик қаърига фарқ бўлди. Атроф-теваракни сукунат оғушига олган тун аввалига дим ва иссиқ ҳаво билан бўғиб турди, аммо кўп ўтмай салқин шабада эса бошлади.

Солдат ота ўғли Туан билан қишлоқни айланиб чиқишга аҳд қилди. Худди кечагидай бугун ҳам ота ор-

қада, бола эса олдинда йўл кўрсатиб борарди. Туан отасидан бир дақиқа ҳам ажралгиси келмасди.

Тоғ томондан эсаётган майин ёз шабадаси, қишлоқнинг яшил девори саналган бамбукларнинг, пальмаларнинг баргларини шитирлатар ва гўё кимдир жонон пилаларни бир-бирига секин уриб жаранглатаётгандай бўларди. Бамбукзор бўйлаб қурилган уйлар ёнидан тунда қадам ташлаб бораётган Хюи ҳозир хотиротлар гирдобига ғарқ бўлган эди. Қишлоқнинг таниш бўйлари қалбини тирнар, салқин сўқмоқлар уни имлаётгандек бўлар эди, тунги соялар бахмал янглиғ жилоланиб нигоҳини оларди. Бегона одам буларни пайқамайди, тушунмайди ҳам.

Отаси уйда бир ой турди-да, отпускази тугагач, яна қисмига қайтиб кетди. Туан, отаси уйда экан, ундан сира ажралмасликка ҳаракат қилди. Отаси у билан бирга хотинининг қабрини зиёрат қилиб келмоқчи бўлгандагина бола индамай бош ирғади-да, уйга қочиб кириб кетди. Хюи уни қистамади; қабристонга ёлғиз ўзи борди. Орадан яна бир неча йиллар ўтди. Хюидан яна хат келмай қўйди. Тўғри, у хизмат қилувчи қисм қадрдон қишлоғидан унча узоқ эмасди. Шу туфайли у гоҳ-гоҳ уйга келиб турарди.

Энди кекса Хюи ўғлига уйлангин, деб насиҳат қила бошлади.

— Жўжа хўрознинг бағрига кирмайди,— дерди у,— агар ўғлингни чиндан ҳам яхши кўрадиган бўлсанг, ўзингга муносиб хотин топ, она ўрнини босиб, уни тарбияласин.

Ўғли бундай пайтларда худди марҳума хотини энди ўлгандай яна чуқурроқ сукутга берилар, боласини бағрига босиб, унинг бошини силарди. Шунда Туан ўзини ойисининг илиқ бағрида тургандай ҳис этарди. Фарзандлик меҳри жўшиб, унга яна қаттиқроқ ёпишиб, бошини эгиб тураверарди.

Бир пайтлар бобоси онасига эрга тег, деганини эши-

тиб ундан қаттиқ хафа бўлган эди. Энди унақа эмас, йилдан-йилга ақли кириб, кўп нарсаларга тушунадиган бўлиб қолди. Бу туфайли чол энди отасини уйлан, деб қистаса ҳам жаҳл қилмайдиган бўлиб қолди. Бироқ шунга қарамай кўнглида отаси бобосининг айтганини қилиб қўйишидан жуда-жуда қўрқарди.

Туан бундан уч йилча бурун етти йилликни битириб шаҳар мактабининг саккизинчи синфига кириш имтиҳонларидан ўтган маҳалда, отаси ўзи хизмат қилаётган қисм билан биргаликда Тайбакка кўчирилди. Улар бу ерда қўриқ ерлар ўзлаштиришлари керак эди. Айтишларига қараганда, отасини катта бир госхозга директор қилиб тайинлашган экан. Ота кетиш олдидан ўғли билан кўришиш учун мактабга кирди. Ушанда ўқитувчиси Нем билан биринчи марта учрашган эди.

Уларнинг қишлоғи билан шаҳар орасидаги масофа ўттиз километрдан орттиқроқ эди. Отаси шу боисдан Туан учун яқинроқ ердан ижарага жой олди. Уй эгалари унинг иссиқ-совуғидан хабар олиб туришларини тайинлаб, ой сайин пул юбориб турадиган бўлди. Хюй ўғлини жойлаштириб кўнгли тинчигач, унинг ўқишидан хабардор бўлиб турди. Туан ўн еттиларга бориб қолган бўлишига қарамай, шу чоққача уйдан узоққа бормаган эди. Бироқ ялқовлик ва шўхлик бобида унинг олдига тушадигани йўқ эди. Ота ана шундан хавотирда эди. Шунинг учун ҳам Туаннинг синф раҳбарини суриштириб топди. Бу вазифага Нем тайинланган эди. Ўғли хусусидаги ўз ташвишларини ана шу муаллимага айтди. Нем қўлидаги аллақандай китобни айлантириб ўйнаганча, иболи жилмайиб, унинг сўзларини диққат билан тинглади, болага ёрдам кўрсатиш ва кўз-қулоқ бўлиб туришга ваъда берди. Хюй энди жўнаши керак эди, ammo бу аёл тўғрисида ҳали ҳеч нарса билмас, унинг ўғли ўқийдиган саккизинчи синфда адабиётдан дарс беришини биларди, холос. Балки шунинг ўзи етарлидир, деган фикрга ҳам борди у.

Ҳамма адабиёт ўқитувчиси ҳам сергап бўлавермайди. Масалан, Нем кулги хусусидагина эмас, сўз бобида ҳам ниҳоятда хасис. Ҳатто янги дарсни тушунтираётган пайтда ҳам энг керакли гапларни гапиради. У ҳамиша жиддий, лекин адолатли. Биринчи қарашда ҳаддан ташқари ёқимсиз ва қаттиққўл кўринадиган худди мана шунақа одамлар ўзларининг тўғрисузлиги ҳамда самимияти билан хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, болалар кўнглини камдан-кам ром эта олади; ўқувчиларнинг эътиборини қозониб, улар билан умумий тил топиб кета олади.

Нем у қадар кўҳлик эмас, тўладан келган, баланд бўй бир аёл, юзлари тўла сепкил. Пардоз қилиб, ўзига оро бериш учун ҳар уч ойда Ханойга бориб туради. Буни бутун мактаб биларди. Ҳар сафар у ердан кундек очилиб, қувончга тўлиб келарди. Худди ёшариб кетгандек туюларди. Мактаб ғийбатчилари бўлса бу «адабиётчи»нинг шу пайтгача эрга тегмаганини ўзларича бичиб-тўқишарди. Бир хиллари, буни унинг ташқи кўриниши сабабли деса, бошқалари, ёшлигида ўта инжиқ бўлган, деб қўйишарди. Бошқа бир донороғи бармоқларини битталаб букиб, мучал санаб кетарди: «Хўш деганингизда билсак... мушук йили. Илон йили... товуқ йили...» Сўнг у бошини кўтарарди-да, ҳамма эшитадиган қилиб: «Демак, ўқитувчимизнинг ёшлари ўттиз бешдан кам эмас», деб қўярди. Бунақа гапларга биров ишонмас, шунингдек, ҳеч ким бирон-бир эътироз ҳам билдирмасди. Мактаб ўқувчилари, хусусан, қизлар орасида бунақанги қилдан қийиқ ахтарувчилар озми-кўпми топиларди. Ўз-ўзидан маълумки, Туан ҳам бунақа ҳудабехуда ғийбатларни эшитар, аммо шахсан ундай гапларга аралашмас, кўпинча уларга қулоқ солгиси келмас, бунга баъзан ошкора ишора ҳам қилиб қўярди, чунки Нем унга ғоят самимий муносабатда бўларди. Фақат оқкўнгил аёлларгина онадан жудо бўлган етимларга мана шундай мэхрибонлик қила оладилар.

Уқув йилининг биринчи кунидеъ Туан янги ошнала-
ридан бири билан синфда «кураш мусобақаси» ўйнаб,
эшик ойнасини чил-чил қилди. Туанни мактаб директо-
ри чақиртириб, синф раҳбарига бориб, бўлган воқеани
гапириб беришни тайинлади. Йигитча индамай Немнинг
олдига кириб борди-да, роса дашном берса керак, деган
ҳадик билан тумшайиб тураверди. Нем бўлса:

— Кураш балки ёмон иш эмасдир, фақат нега энди
кўйлакни йиртиш керак, яна синфда, эсингда бўлсин,
бундан кейин кураш тушма,— деди, холос.

Туан жим тураверди, Нем эса бошқа ҳеч нарса де-
май, унинг янгигина кийган оқ кўйлаги чангларини
қоқиб тозалаб қўйди. Кейин синфга қайтиб ки-
ришга ижозат берди. Овози жуда осойишта ва майин
эди унинг.

Туан уйда ҳам, қишлоқда ҳам кичиклигидан кураш
ишқибози сифатида танилганди. У ўз ўртоқлари билан
қишлоқ четига чиқиб кураш тушарди, кураш тушгани
гоҳо қўшни қишлоқларга ҳам борарди, мактабда эса,
«курашчи»ларга эркинлик бериб қўйилганди. Шунинг
учун ҳам кураш тушгани-тушган эди, кўйлаклари даб-
дала бўлиб, доим тиззалари шилиниб юрарди. Уқитув-
чиси тушмагур болаларни лоақал уришиб ҳам қўймасди,
аммо бобоси кураш тушишга рухсат бермасди. Шунга
ҳам қарамай, йигитча кураш тушаверарди.

Аммо ҳозирги синф раҳбарини Туан ғоят ҳурмат қила-
ди. Гарчи у: «Кураш балки ёмон иш эмасдир», деб юм-
шоққина гапирган бўлса ҳам Туан бошқа кураш туш-
мади ва умуман шўхлик қилишни ташлади.

Туаннинг мактаб йиллари ана шундай қувноқ ва бе-
ташвиш ўтди. У бирор фандан айтарли ўткир ҳам эмас-
ди, лекин баъзилар айтганидек, орқада ҳам қолмасди.
Отасининг хавотир олганидек: шўх, бетайин бўлиб эмас,
аксинча, катта бўлган сайин оғир, вазмин, камсуқум
бўлиб борди.

Хюи ҳар чорак охирида Немдан хат олиб турарди.

Уғли тўғрисида унга тўла-тўкис маълумот берар ва ҳар бир хати охирида: «Сиздан илтимос, ундан ташвишланманг, Туандан умидимиз катта», деган бир хил жумлалар билан тугатарди. Хюи ўқитувчининг хатини ўқиган заҳоти жавоб ёзарди. Ўз хатида меҳрибончиликлари учун Немга ташаккур изҳор этар, ўз ишлари тўғрисида ёзар эди. Модомики, ўғлимга адабиётдан дарс берар экан, жами ишларимдан хабардор бўлиши керак бўлади. Унинг самимий, дилдан чиқариб ёзган хатини ўқиб, Нем ҳам хурсанд бўлиб тўлқинланиб кетарди. Гапнинг сирасини айтганда, унинг ўрнида бошқа ҳар қандай хотин ҳам шу кўйга тушарди. Зероки, фақат самимий ва сидқидил кишиларнинг ақл ва тафаккуригина мана шундай акс-садо бериши мумкин. Кўп ўтмай, Хюига жўнатиладиган хатларда Туанга бағишланган сатрлар кетидан, у ўз турмуш тарзи тўғрисида ҳам сўзлар қистириб ўтадиган бўлди.

Туан ўнинчи синфга ўтгандан кейин Хюи ўқитувчидан ҳар ойда хат ёзиб туришини илтимос қилди. Нем бу хатни ўқиб чиқиб, кулимсираб қўйди. Аммо унинг илтимосига жавобан ҳеч нарса демади, бу тўғрида умуман эсламади ҳам, аммо шундан кейин ҳар ойда хат ёза бошлади, ёзганда ҳам қисқагина қилиб эмас, узун, мириқиб ўқийдиган қилиб ёза бошлади. Энди Нем ўзи тўғрисида ҳам илгаригига қараганда кўпроқ гапирадиган бўлди.

Отасининг хатларидан Туан тушундики, ўқитувчи унинг мактабдаги барча ишларидан кўз-қулоқ бўлиб юраркан. Туан ўз қишлоғига серқатновроқ бўлиб қолса ва баҳолари пастлай бошласа, отаси дарҳол буни билиб олар эди. Буни Немдан бошқа ким ҳам хабар қилиши мумкин? Лекин Туан бунинг учун ўқитувчидан сира хат фа бўлмас, аксинча ўзи тўғрисида унинг ташвиш чекиб, қайғураётганини тушунар эди.

Бир кун Туаннинг тўсатдан ғойиб бўлиб қолиши сабабини билиш учун Нем унинг уйига келди. Аввалига

Туан уялиб, гапни айлантирди. Кейин охири ростига кўчди:

— Бизнинг қишлоқ ортида Фил тоғи бор. Бу тоғ биз болаларга жуда қадрдон бўлиб қолган,— деб гап бошлади Туан,— у бизга жуда кўп мўъжизалар бахш этган: масалан, бир боғлам асал алафини тўплаб, офтобда қуритсангиз, ундан шундай муаттар ҳидлар тараладики, асти қўяверинг. Ёки думалоқ оқ тошларни олиб қоронғироқ жойда бир-бирига урсангиз, учқун чиқиб, димоғингизга худди куйдирилган асалникига ўхшаш ёқимли ҳид урилади. Тоғ этагида эса Фил хартуми деб аталган сайхонлик бўлиб, у ерда йил бўйи серсув ўт-ўланлар мавж уриб ётади. Тупроғи майин, юмшоқ, ёғингарчилик кунларида қўтослар гиж-гиж бўлиб кетади. Қўшнимизнинг Фионг исмли қизи бўларди. Мен қишлоқдаги бошқа болалардан кўра кўпроқ ана шу қиз билан иноқ эдим. Ўша Фионг менга асал алафини майсалигида тўплашни ўргатган. Фионг айтганидай, уларни боғлам-боғлам қилиб, кейин обдан селгитиб, офтобда қуритиш керак. Ўшанда улар сарғимтир тусга кириб, ёқимли ҳид таратиб туради. Бу усулда қуритилган асал алафларининг баҳоси йўқ: бир боғламини ёстиқ остига қўйиб ётсангиз, тушингизга на илон ва на бошқа бирон бемаъни нарсалар киради. Фил тоғи бошдан-оёқ ана шундай асал алафлари билан тўла. Айтайлик, у ерда сиз қўтос боқаётибсиз. Бирдан чанқаб қолдингиз. Шунда ширали барглардан бир тутамини олиб чайнасангиз, ўша заҳоти чанқоғингиз босилади-қолади. Болаларнинг ҳаммаси уларни яхши кўради. Фионг ўзи билан ҳамма вақт бир боғлам асал алафи олиб юрарди. Асал алафини қуритишни менга ўша ўргатди, аммо қуритган алаф сира уникига ўхшамасди: у қуритган боғламдаги ҳар бир барг худди қўл билан битталаб териб қўйгандай қатма-қат жойлашади, ҳиди ҳам муаттар бўлади. Одатда қишнинг охирига борганда тоғдаги қуриган ўт-ўланларнинг ҳаммаси ёқиб юборилади. Унинг кули би-

лан экинзорлар ўғитланарди. Шундай пайтлари туни билан аланга ловиллаб ёниб турарди. Эрталаб қўтосларимизни ҳайдаб борар эканмиз, куйган, қурум босган тоғ этагини кўриб ичимиз ачишарди, гўё биров теримизни тириклайин шилиб олгандай туюларди. Ут-ўланлар куйиб битгандан кейин баҳор келарди. Фил тоғидаги кул тепада майсалар унарди. •Майсалар ичида унадиган тўқ яшил рангдагиси асал алафи эмас, қандайдир бошқа ўсимлик ҳисобланарди. Эрта билан қўтосларимизни ҳайдаб борар эканмиз, оёқларимиз увишиб қоларди, нега десангиз, кул тепани қиров босган бўларди, чала куйган чўқиртаклар эса товонларимизга қадаларди. Шунинг учун ҳам қўтосларни миниб олардик. Фионг эса қўтосга минолмасди, ўзи ҳам аксига олгандай уларнинг қўтоси асов эди. Шу боисдан Фионг ва унинг қўтоси яйловга ҳаммадан кейин етиб келарди. Мен кейинчалик Фионгга ёрдам берадиган бўлдим. Унинг қўтосини ўзимникига маташтириб ҳайдайдиган бўлдим. Болаларнинг бунинг билан ишлари йўқ эди. Улар Фионгни яхши кўришарди. Фионг уларга ҳам асал алафи тайёрлаб беради, бундан ташқари мен бу болалар орасида кураш «чемпиони» эдим.

Фил тоғига французлар қалъа қургандан сўнг биз у ерларга чиқолмай қолдик, қўтосларимизни пастда, адирда боқадиган бўлдик. Французлар онамни ўша сайхонликда қатл этганларидан кейин мен қўтос боқмай қўйдим. Фионг яйловга энди бошқа болалар билан борадиган бўлди. Мени ҳам юр деб қайта-қайта чақириб келди. Мен бормадим, чунки ўша ерга борсам, йиғлагим келаверарди. Ҳар кун кечқурун қайтишда у менга бир даста асал алафдан олиб келарди...

Энди бўлса якшанба кунлари уйга қайтаётганимда Фил тоғи йўлини четлаб ўтолмайман. У ердаги ялангликда доим Фионгни учратаман. Бир-биримизни кўрамузу, аммо гаплашолмаймиз, чунки ёшлар у ерда ҳарбий машқлар ўтказишаётган бўлади, Тоғ ён бағридан ўтар-

канман, беихтиёр ўтган кунлар эсимга тушади ва шунда асал алафнинг ёқимли ҳиди димоғимга уриляпгандай бўлади..

Ўз ҳикоясини тугаллар экан, Туан уялганидан қипқизариб кетди, ҳатто қулоқларигача қирмизи тус олди. У Немнинг ўзига нисбатан яхши муносабатда бўлишини, ҳис-туйғусини англашини билар эди.

Нем унинг ҳикоясини охиригача эшитиб, жилмайиб қўйди. Йигит бу аёл чеҳрасида уч йил давомида бунақанги самимий ва илиқ табассумни биринчи бор кўриши эди. Йигит йўлга тушай деган пайтдагина Нем унинг отаси ўз хатда ёзган: «Эсингда бўлсин, сенинг учун энг муҳими — ўқиш, ҳа, яхши ўқишинг керак...» деган гапини эслатди.

Туан солдат бўлгач, ўрганмаган кийимни кийганда дастлабига ўзини қандайдир ноқулай сездди, сиқилиб кетяпгандай бўлди. У кўп ўйлар, эслар эди — кечалари пашшахонани тутиб олиб, узоқ вақтгача ухлай олмай ётарди. У мактабини, ўз синфини, сёвикли ўқитувчиси Немни айниқса кўп ўйларди.

Бир кунни йигит синфи ёнидан ўтиб кетаётиб синф қизлари айтаётган: «Ҳой, йигит, қулоқ сол!»— қўшигини эшитиб тўхтаб қолди. Сўнг ичкари кирди. Қизлар уялишиб жим бўлиб қолишди... Шу пайт у болалар ичида энг пакана ва доим «Уч салтанат»¹ ҳақида жавраб юрадиган, ҳатто бир дарс вақтида ўқитувчига «Кьеу ҳақида қисса»²нинг муаллифи «Чень Шоу», деб жавоб берган «тақирбаш» Зоани эслади... Кейин у мактабни тугаллагач, армияга чақирилган ўқувчиларни кузатиш маросимини кўз олдига келтирди. Дўстлари унга китоблар совға қилди. Бу китобларнинг бир қисмини ўқитувчисига қолдириб келди. Нем китобларни портфелига солиб

¹ «Уч салтанат» — сарой тарихчиси Чень Шоу хотиралари асосида Ло Гуань-чжун яратган XIV аср хитой классик романи.

² «Кьеу ҳақида қисса» — буюк Вьетнам шоири Нгуен Зу (1765—1820) достони.

олди-да, Туанни кузатиб анча жойгача у билан ёнма-ён борди. Туан унинг айтадиган қандайдир гаплари борлигини биларди. Йигит машинага чиққанда унинг: «Яхши бор, хат ёзиб тур», деган овозини эшитди. Қисмга етиб келганидан кейин ўн кунлар ўтгач, у ўқитувчисидан хат олди. У Туанга сиёсий ўқиш билан жиддий шуғуллан, яъни «ғоявий жиҳатдан чиниқ», «худбинлик одатларингни ташла», деб маслаҳат берарди. Ҳа, Нем ҳақ эди! Ахир Туан илгари ҳеч нарса тўғрисида ўйламай яшар, ҳамма нарса ўз-ўзидан, меҳнатсиз-машаққатсиз келаверади, деб юрарди-да. Йигит Ханой билим юртида ўқиётган чоғда отасига: «Ўқитувчимиз Нем менга ҳамон илгаригидай эътибор билан қараяпти. Гарчи мен ҳозир армияда юрган бўлсам ҳам, унинг билан алоқани узмасангиз яхши бўларди. У менга худди ўз онамдай меҳрибон, уни унутманг...» — деб ёзарди.

Туан бир неча ой давомида отасидан биттагина хат олди. Хатда отаси унга тиришқоқ ва садоқатли солдат бўлгин, деб насиҳат қиларди. Нем эса бу вақт ичида бир эмас, учта хат ёзди. Хатлар бошдан-оёқ соғ-саломатлик тўғрисидаги панду насиҳатлар, ўртоқлик ва жанговар дўстлик тўғрисидаги мулоҳазалардан иборат эди. Туан юрагига малҳамдек ёқувчи унинг сўзлари устида ўйларкан, уларнинг оддий ўқитувчи тилидангина эмас, айтини чоғда меҳрибон, мунис она тилидан ҳам айтилаётган сўзлар эканини ҳис этарди. Туан ҳам ўз навбатида унга тез-тез хат ёзиб, қалб сўзларини баён этарди. Солдатлар бир кунни дарё пристанида тунаганларида тахта уюми остидан бир хўроз топиб олгани борми, хўрознинг тахта тирқишидан тушган гуруч билангина тирикчилик ўтказгани, узоқ вақт қоронғиликда қолиб кетгани учун тож ва оёқлари оппоқ оқариб кетгани борми, ҳамма-ҳаммасини бирма-бир тасвирлаб ёзарди. Қурол тозалаётган пайтда ношудлик қилиб милтиқ найзасини қўлидан тушириб юборгани, сал бўлмаса синдириб қўяёзгани, бунинг учун билим юрти бошлиғидан

қандай дакки егани, аммо кейин — дарёдан кечиб ўтганда, ўша бошлиқнинг ўзи милтиққа бир томчи ҳам сув теккизмай олиб ўтгани учун ташаккур билдиргани, аслида эса, дарёнинг темир кўприги бўйлаб, маневр шартига кўра у «бузилган» ҳисоблангани, уларнинг қисми кечув жойдан ўтиши кераклиги — ана шуларнинг ҳамма-ҳаммасини эринмасдан бирма-бир ҳикоя қилар эди.

Мана, яқинда, улар маршда боришар экан, совуқ қиш тумани билан қопланган адирда дам олишга тўхташган пайт шунда Туаннинг қўлига отасидан келган хатни беришди. Конвертининг қалинлигига қараб, хатнинг анчагина узун ёзилганлигини билиб олиш қийин эмас эди. Туан хатни очмасданоқ юрагининг дукиллаб ура бошлаганини сезди.

Кўришиб туриптики, хат уни ҳаяжонлантиряпти. Кутилмаган хушxabар: отаси унга Нем билан турмуш қуришга аҳду паймон қилишганини маълум қилган эди. Буни ота худди бир зафарли жанг тафсилотидай баён қилган эди.

Ҳақиқатан ҳам бу иш ота учун катта бахт эди! Унинг ўрнида бошқа одам бўлганда нималар деб ўйларди. Аммо Туаннинг ишончи комил: бу бахтли ҳодиса — бу фақат отаси билан Нем учунгина эмас, йигит учун ҳам кутилмаган шоду хуррамлик эди.

Отаси гап орасида Немдан гапираркан, уруш¹ йилларида унинг бир партия ходимини яхши кўриб қолгани, аммо у асирга тушиб, хоинлик қилгани, бу воқеа ҳалигача Немни руҳан эзиб келаётгани тўғрисида ҳам хабар қиларди. Улар ўз тақдирларини қўшишга ва янгитдан бахт топишга ўзлари қарор қилганлар, ҳеч ким уларни бу ишга мажбур қилмаган. «Биз, — деб ёзарди отаси, — бир-биримизни тушундик, қадр-қимматимизни синаб билдик. Иккаламиз ҳам кўпгина ғам-андуҳларни бошдан кечирган эканмиз. Ана шунинг учун ҳам шу қа-

¹ Бу ерда Қаршилик кўрсатиш уруши назарда тутиляпти.

рога келдик». Туан хатни қайта-қайта ўқир, қувончга тўлар эди. У умрида бунчалик хурсанд бўлган эмасди. Ҳаваси келган нарсасига етишган гўдакдай ич-ичидан суюниб, қулоқларигача қизариб кетарди! Эрталабки қиш изғиринию лойгарчиликлари унинг учун ҳеч гап эмасди, оёғидаги латта бошмоғи ивиб кетганига ҳам қарамай, ишонч билан юраверарди. Ушса куннинг ўзида-ёқ у отасига жавоб хати жўнатди. «Бу бахт, — деб ёзди у ўз хатида, — ёлғиз сизники ёхуд фақат иккалангизникигина эмас, меники ҳам, бобожонимизники ҳам. Бундан, ростини айтсам, ҳатто онам ҳам бахтиёр бўлган бўларди...»

Туан худди шундай хатни Немга ҳам ёзмоқчи бўлди, аммо ҳар сафар қўлга қалам олган чоғ иккиланиб, ўйланиб, қайта жойига қўйиб қўйди. Унга нима деб, қандай сўзлар билан ёзса экан? Нем унинг онаси бўлганлигидан у хафа эмас, хурсанд, буни Нем ҳам билади, тушунади. Ана шу сабабли у хат ёзолмайди. Хат ёзмагани сабабини Нем ҳам тушунар.

Орадан бир оз вақт ўтгач, Туан уларнинг тўйни ҳам ортиқча дабдабасиз, оддий ва жўнгина ўтказишганини билди. Бир-бирини чинакам севган кишилар худди ана шундай қилади. Тўй куни тўғрисида отаси унга олдинроқ хабар қилган эди. Аммо маневрлар тугамагани сабабли Туан тўйга боролмади ва бунинг учун қаттиқ ачинди.

Кунни кеча у Немдан хат олди.

«Азизим Туан! — деб ёзарди у, — мана яна баҳор, илиқ баҳор ёмғири келди, балки фил тоғидаги асал алфлар ҳам қийғос унгандир. Агар баҳорда сенга отпус-ка беришса, сен билан бирга қишлоқларингизга борар ва бундан ғоят хурсанд бўлган бўлардим. Отанг кеча кечқурун Тэйбакка жўнаб кетди. Кетиш олдидан сенга хат ёзолдим-йўқми, билмадим...»

Хат қисқа ёзилган эди. Хатни Туан ёд бўлиб кетгунча қайта-қайта ўқиди. Илгари хатлари қандай кўнгилли

ва илик бўлса, буниси ҳам худди шундай эди. Аммо Туан, ўзи тушунмаган ҳолда, ундан илгари бўлмаган қандайдир янгилик изларди. Хат гўё она қишлоғи яқинида ўсадиган асал алафлар атрини таратгандай туюларди. Кейинги ойларда унинг қисми деярли доим йўлда бўлди. У қанчадан-қанча далалар, қиру адирлар, тоғу тошларни босиб ўтди, аммо ҳеч қаерда бирорта ҳам алафни, бирорта ҳам алаф бутани кўрмади:

ДОАН ЗИОЙ

УЧРАШУВ

Тушдан кейинги иссиқни ҳатто енгилгина эсиб турган майин шабада ҳам бўшаштира олмади. Ҳаво шунақанги дим ва қизиб кетган эдики, сира нафас олиб бўлмасди. Асирлар оғир-оғир нафас олиб, бирин-кетин судралишиб боришарди.

Бомба ва снарядлардан дарахтлари айқаш-уйқаш бўлиб кетган сокин ўрмонзор оралаб бораётган капитаннинг қулоғига бирдан отишмалар садоси эшитилиб қолди. Отишма овози устини туман қоплаган, минут сайин уларни таъқиб этиб, сиқиб келаётгандек туюлувчи, буюк Хитой деворидай баланд, мовий ранг тоғлар силсиласи томонидан келар эди.

Капитаннинг орқасидан келяпган Мам эса ҳовлиқиб шивирларди. Унинг сўзлари чала-чулпа эшитиларди.

— Капитан, ана энди ўлимдан қутулдик, чиқиб олдик!

— А-а... — капитан бир нима демоқчи бўлди-ю, лекин чайналиб қолди. Ҳар ҳолда қадамини секинлатиб, солдат билан барабар қадам ташлай бошлади. Мам унинг қисмида хизмат қилар эди. Улар иккаласи бир вақтлар битта қишлоқда бирга яшашган эди, шу туфайли ҳозир унга яккаю ягона яқин киши шу одам эди.

— Капитан, чанқамадингизми? Менинг флягамда сув бор ҳали...

— Раҳмат... Сен нима, мени калака қиляпсанми?

— «Кип смайлинг!»

— Ҳаммасини сенга юклаб қўйсам бўларкан, иссиқни ҳам писанд қилмайсан...

— Ахир ўзингиз менга «кип смайлинг», деб ўргатгансиз-ку, ана шунинг учун кўникиб қолганман.

— Ҳованов орқадаги чап томонда келаётган «чала туғилган» соқчига яхшироқ разм солиб бор.

— Ҳа! Агар улар бизни отиб ташламоқчи бўлганларида аллақачон отган бўлардилар. Қўл кўтаришингизни кутиб ўтиришмасди. Аҳмоқ бўлиб кун бўйи бу ёққа сўд-раб ҳам юришмасди!

— Лекин у мени кузатаётганга ўхшаяпти.

— Қўрққанга қўша кўринади... Иннайкейин, капитан, улар сизга қараб қолгани ҳам йўқ. Уларга каттароқ ов керак,— нариги ёқда подполковник, полковниклар тўлиб ётибди. Сиз билан мен ким бўпмиз!

— Сен, нима, қўрққанга қўша кўринади, дедингми? Нимани назарда тутяпсан?

— Э, йўқ, шунчаки ўзим валдираб қўйдим-да. Сиз ахир доим ўйлайсизки, улар... Ҳа, майли, ҳеч-қиси йўқ.

Улар иккаласи ҳам жим бўлиб қолишди. Бир неча муддат лоқайд бир қиёфада миқ этмай боришди. Сўнг яна Мам шивирлашга тушди:

— Мен сизнинг хурсанд бўлганингизни кўрдим...

— Қачон?

— Ҳозиргина, тоғ томонга қараган пайтингизда. Ай-тиб ўтиришнинг ҳожати йўқ, бизнинг ишимиз ўнгидан келди, жонга ора киришди... Нега сиз ҳадеб уф тортяп-сиз, капитан?

— Узим, шунчаки, чарчадим.

Илон изи йўл тобора қалин ўрмон ичкарасига кириб борар, жанг майдонидан тобора узоқроққа олиб кетар эди. Гапнинг рости, асирга тушгандан бери жанг майдонидан йироқлаштирувчи ҳар бир қадам унга руҳий енгиллик бахш этаётганини капитаннинг ўзи ҳам тушунар эди. Аммо улар хавфли зонадан чиқиб, энди қўрқмаса ҳам бўлаверадиган жойга чиққанларида енгил тортиб, хурсанд бўлиш ўрнига, нақ тепаларидан бомба ёғила-

дигандай, ташвишга тушиб қолишди. У ёқда, йўл охирида уларни нималар кутяптийкин?

— Мам, ахборотни қачон беришган эди, сен ростдан ҳам Бенинг овозини танидингми, ичингдан тўқиган бўлма тагин?

— Худо сақласин, Қуйи Лаосдаги тўққизинчи номерли йўл томондан қанчадан-қанча ахборотлар беришяпти, асирлар ҳам гапириб туришяпти. Нега энди мен ёлгон гапирар эканман, полковник Тхо ҳам сўзга чиқди, буни ўзингиз ҳам биласиз-ку...

— Учир овозингни!

Капитан букчайиб, бошини эгиб олди. Лекин у Мамга қарамасдан ҳам унинг оғзини ковушдек очиб кулаётганини биларди. Ҳа, ўз ҳаётида казарма ва маршдан бошқа ҳеч нарсани кўрмаган бу оддий солдат нега ҳам ташвиш чекиши керак. Айш-ишрат, уруш-жанжалларда иштирок этмагандан кейин, қайғусини чекадиган «жазманлари» бўлмагандан кейин ҳатто асирликда экани ҳам унинг парвойига келмайди. Лоақал у қиттай ташвиш чекканида ҳам капитан бундан хиёл тасалли топган бўларди. Мана шу қилтириқ одам, мана шу шошиб-пишиб, дудуқланиб гапирадиган овоз Кхага тинчлик бермаётган, уни эзиб турган оғир қўрқув ҳиссини қандайдир енгиллаштираётган эди.

— Ҳой, капитан!

— Нима дейсан?

— Ҳа, ҳалиги, эсдан чиқарибман, нимаёйди, «лук... би...»ми, жин урсин, ҳеч бир эслолмаяпман!

— Лук хэппи...

— Ҳа-ҳа, «Лук хэппи, кип смайлинг!»

Ўз гами ўзига етиб, ташвиш ва қўрқувдан кўнглига қил ҳам сиғмай турган капитан унинг бу телва-тескари гапларини эшитиб, кулиб юборишига оз қолди. Йўқ, Мамнинг гапларида ҳеч қанақа киноя йўқ, ундан кулмоқчи ҳам эмас. «Шўхроқ, кулиб қаранг!» Ҳар бир америкаликка жуда зўр таъсир кўрсатувчи бу муқаддас

сўзларни капитан ёдлаб олиб, ҳаётнинг пинҳоний сир-лари энди ўзимнинг қўлимда, деб ўйлаган ва Мамга ҳам бу ибораларни тўғри талаффуз этишни ўргатган эди. Аммо энди бу сўзлар ўзига ҳам кулгили эшитиляпти.

Тезлик билан қош қорая бошлади. Олис-олисларда, ўрмон тепасида кўринган қора булутлар бостириб келиб, осмоннинг ярмини эгаллаб олди. Асирлар турнақатор бўлиб, пастқамликка чиқиб олди, йўл тобора торайиб-торайиб борар, осмон лаҳза сайин қорайгандан-қораяр, дарахтлар юракни эзиб шовиллар эди. Кучли шамолдан юриш янада қийинлашарди. Асирларга икки киши-икки кишилиқ колонна билан юриб, йиқилиб қолмаслик учун бир-бирларига суяниб олиш буюрилган эди, шундай қилинса уларни кузатиш ҳам осон бўлар эди.

Қоялар ортидан кутмаганда Озодлик армияси жангчилари пайдо бўлди. Улар шиддат билан асирлар бораётган сўқмоққа чиқишди-да, колоннани қувиб ўтишди.

— Уртоқ рота командири, мурожаат қилишга рухсат этинг! Агар сел бошланса, ўтиб кетгунча кутиш керакми?— Мам билан ёнма-ён бораётган ёш соқчи олдинга чиқиб, ёнидан шитоб билан ўтиб кетаётган баланд бўй эркакка мурожаат қилди. У одам бошидаги панама шляпаси четини елкасигача шалвиратиб тушириб олган эди.

— Йигирма учинчи пунктгача тўхтамасдан, тезроқ етиб олишга ҳаракат қилинглар. Мен сизларни ўша ерда кутаман... Агар ёмғир жуда зўрайиб кетадиган бўлса, эҳтиёт ёрларга яширинишларинг мумкин.

— Есть!

Баланд бўй одамнинг овози Мамга танишдай кўринди, аммо уни қаерда эшитганини эслай олмади. У қайрилишда кўздан ғойиб бўлай дегандагина Мам унинг орқасидан қичқирди:

— Шоу! Шоу! Бу мен, Мам!

Аммо унинг қувонч тўла овозини шамол босиб кетди. У бу пайт харсанг тошлар уюми ортига ўтиб, кўздан ғойиб бўлган эди.

— Сен уни танийсанми?— дея сўради ундан ёш соқчи қадамини секинлатиб.

— Ҳа, у қариндош бўлади. Мен унга... деярли укаман.

— Исминг нима сенинг?

— Мам, Нгўен, Вам Мам, Ёғоч кўприкдан...

— Ҳечқиси йўқ, бугун кечқурун топишиб оласизлар,— деди ёш жангчи дўстона оҳангда қўли билан қадамларингни тезлатинглар, деган ишора қилиб.

— Мам! У ростдан ҳам акангми?— ажабланди капитан Қха.

— Тўғишган эмасу, лекин қариндошдай бўлиб кетган. У Озодлик армиясига чақирилгунга қадар менга кўп яхшилиқлар қилган. Наҳотки сиз уни танимасангиз? У ҳам ахир Урта қишлоқдан-ку, Хай Ниннинг ўғли... Ёмон кўздан асрасин, унинг синглиси Бай Тхат бизда гўзаллар гўзали ҳисобланади... Капитан, капитан, сизга нима бўлди?

— Ҳ-ҳеч нарса... негадир бошим айланиб кетди...

— Юзингиз оқариб кетди-я. Шамолладингиз шекилли. Лаънати, аксига олиб йўлбарс ёғини йўқотиб қўйганимни айтмайсизми! Лоақал ёқангизни кўтариб олсангизчи! Дам олиш вақтида мен, албатта, занжабил топиб курагингизга суртиб қўяман.

— Шундай пайтда қаёқдан ҳам топардинг ўша занжабилингни... Ҳечқиси йўқ, ўтиб кетади...

* * *

Қаердадир, осмони фалакда момақалдироқ гумбурлаб ўтди, тоғлару ўрмонлар қалдираб ларзага келди. Кетидан ерни тасира-тусирига олиб сел қуя кетди.

— Тезроқ! Тезроқ ғорга! Бу ердан бор-йўғи икки юз метрлар чамаси, холос.— Ёш соқчи асирлар колоннаси бўйлаб югуриб кетди.

Аммо солдатлар ғорга етиб келгунларича ич-ичларигача ивиб, шалаббо бўлишди. Совуқдан қалтираган

қўллари билан бир-бирларини тортқилаб суриб, иложи борича бир-бирларига яқинроқ ўтиришарди. Баъзи бировларда чекишга сигареталар ҳам топилди, бир оз бўлса-да исиб олиш учун тутунни бор кучлари билан ичларига тортишарди. Мам капитаннинг ёнига ўтирди.

— Капитан, қаранг, булар қанчалик эҳтиёткор, ўзлари энгил-бошларидан чак-чак сув томиб турса ҳам тамакига нам ўтказишмабди!

Капитан атрофга қаради. Форнинг гоҳ у-гоҳ бу еридан сигарета учқунлари йилтирарди. Ҳар сафар чақмоқ чаққанда Қха фор оғзида милтиқ ушлаб турган жангчиларга хавотирланиб қараб қўяр эди. Кутилмаганда Мам ўрнидан турди ва энгашиб кўйлагини еча бошлади. Капитаннинг юраги ўйнаб кетди. Ўрнидан хиёл туриб, Мамнинг қулогига:

— Қочмоқчимсан?— деб қўйди.

Мам жавоб бермай, ҳўл кўйлагини сиқишга тушди. Сўнг уни силкиб-силкиб яна эгнига кийиб олиб жойига ўтирди.

Кимнингдир қўли қоронғиликда унга бир пачка сигарета тутди. Капитан икки дона олди. Бирини тутатиб, Мамнинг оғзига қистирди — ўз улушини тишлари орасига қистирди.

— Чекинг, исийсиз, капитан.

— Ҳа...

Бунақа совуқда ҳар битта сигарета тиллага тенг. Мам харсанг тошга суянганча мириқиб чека бошлади. Капитан оғзидаги сигаретани қўлига олиб эзгилашга тушди.

— Мам!

— Лаббай, капитан?

— Ҳозирча қочишга эрта... Фордан чиқадиган пайтми пойлаш керак.

— Ахир ҳамма ёқ тоғу тош, ўрмонзор, қаёққа ҳам қочардинг!

— Худди шуниси, яширинишга қулай-да!

— Хўп, ана, тутишолмади ҳам дейлик, бундан нима наф — бари бир очликдан ўлиб кетасан киши...

— Қўйсанг-чи, бу ерларда вертолётлар учса керак!

— Ҳе, ўша вертолётигаям тупурдим. Ҳов ўшанда — ўн олтинчи тепаликда мен чунонам бақириб-чақирдимки, оз бўлмаса кекирдагим узилаёзди. Аммо ҳеч ким тушай демади...

— Лекин ҳар сафар бирдай бўлавермайди. Унда улар қўниша олмаган, Вьетконгчилар¹нинг ўқ очиш нуқталари халақит берган. Ҳозир эса ўрмонда иккаламиз қоламиз, холос... Умуман, иттифоқдошларга ишониш керак.

— Мен қочмайман.

— Нима, қўрқяпсанми? Қочмасанг, отиб ташлашадди!

— Нимасидан қўрқаман? Мени армияга олишаётганда розилигимни сўрашган эмас. Ҳа, сиз шубҳаланманг, капитан, мен Шоу билан ҳақиқатан ҳам танишман...

— Агар ўзнимизникилар томонига ўтиб олсак, сени дарровда сержантликка тавсия этаман.

— Э, қўйсангиз-чи, менга ҳатто лейтенантлиги ҳам керак эмас. Қайтангга, шу туришимда соғ-омон қоламан.

— Менда тилла узук бор, ма, ўзингга ола қол... кейин яна...

— Раҳмат, капитан, узугингизнинг менга нима кераги бор?

— Олавер, олавер, улар мени барибир ўлдиришади!

— Мен сизни ўлимдан қўрқмайсиз, деб ўйлаган эдим.

— Тўғри, қўрқмайман. Агар ўлимдан қўрқсам, ўшанда ўзимни-ўзим отиб ўтирармидим... Ахир ўқ чаккамга тегай-тегай деб ўтиб кетди. Сен халақит бериб, қўлимни туртиб юбординг-да. Энг оғир жангларда ҳам

¹ Вьетконг (луғавий маъноси «Вьетнам коммунисти») — Ғарбнинг сайгон ва буржуа матбуоти Вьетнам ватанпарварларини ана шундай деб аташар эди.

сал бўлса-да қалтираганимни кўрганмисан? Уқ ёмғири-да ҳам қоматимни ғоз тутиб, атакага бораверганман. Асирга ҳам сенга ўхшаган меровларни деб тушиб қолдим.

— Хўш, таслим бўлдикми энди, улар бизни ҳеч нарса қилишмайди.

— Ҳа, улар сизни ўлдиришмайди. Нега ҳадеб ух тортаверасиз?

— Родер дэс ден шейм!

— Бу нима дегани, капитан?

— Шармандаликдан ўлим афзал, дегани, билдингми...

— Демак, америкаликларда ҳам мана шунақа мақол бор экан-да.

— Ҳа, у жамики халқларда бор. Мен шармандаликка чидай олмайман. Мен анов нўсханинг кўзларига рўпара келишни, бир кучукваччадай отиб ташлашини истамайман...

— Қимни айтяпсиз, капитан, ҳеч нарса тушунолмадим?

— Уша Шоуни, сенинг танишингни!

— Капитан, уни сиз ҳам танийсизми?

— Таниганда қандоқ, менинг ашаддий душманим!

Капитан овози қалтираб, гапи бўғзидан чиқмай қолди. У сигаретини тутатиб, асабий торта бошлади. Мам жим турар эди. Унинг хаёлида қандай фикрлар кезаётганикин? Чақмоқ ёруғида деҳқон чеҳрасидаги айёрларникига ўхшаш ажиб жилмайишни кўриб қолди. Унда ғам-андух ҳам, шунингдек, булардан кулиш ҳам йўқ эди. Ҳеч кимга қаратилмаган ва ҳеч нарса англамайдиған — шунчаки бир кулги эди у.

Капитан бу хил соддадилликка ҳавас билан қаради, айни чоғда жаҳли ҳам чиқди. Яқинда, унинг ўзини-ўзи отиб қўйишига Мам халақит берганда ҳам, гарчи дилида солдатдан хурсанд бўлса ҳам у мана шундай жаҳли чиққан эди. «Ҳа,— дея ўйлади у алам билан,— бир кун келиб мана шундай аҳволга тушишимни қаёқдан бил-

ардим». Ташқарида увиллаётган бўрон уни ҳиқилдоғидан бўғаётган унсиз алам олдида ҳеч нарса эмасди. Ўзининг кимлигини мана энди билиб олди. Америкаликлардан ўрганиб олган одати унинг иккинчи табиатига айланиб кетган — у ўзини довиюррак, ҳаётда ҳамма нарсани дўндирган одам деб билади. Эс-ҳуши доим порохлар ҳиди-ю, жононлар атри билан омихта бўлган виноларда эди. Студентлик чоғидаёқ у тўзал Бай Тхат висолига етиш орзусида эди. Тўғри, Бай Тхат охири ундан безор бўлганидан заҳар ичди. Яхшики ота-онаси уни ўлимдан сақлаб қолди. Бу ҳам камдек, қизнинг акасини шапалоқ билан уриб ҳақорат қилди. Буларнинг ҳаммаси унинг назарида оддий гаплар эди. Кейин у армияга ёзилди, офицер бўлди. У кўпинча мақтаниб: «Начора, онадан шундай туғилганман — тиз чўкишни билмайман», деб қўярди. Ҳатто жангга ҳам ана шундай гўдайганича кираверарди. У таваккал қилишдан қўрқмасди, шунинг учун бўлса керак, мансаб погоналаридан тез кўтарилди. Чиндан ҳам уни фақат урушу, хотин-қизлар қизиқтирарди. Жазо экспедициялари вақтида Бай Тхатларнинг уйи ёниб кетди. Тўғри, бунда капитаннинг айби йўқ эди. Бай Тхатнинг ота-онаси бу ғам-андуҳга чидолмай уч ойдан кейин ўлди. Акаларининг ғазаб-нафратлари ўша пайтдан бошлаб аланга олдимми ё илгаридан партизанларга яширинча ёрдам бериб келишганми, ҳар ҳолда, шундан кейин вьетконгчилар томонга ўтиб кетишди. Капитан Кха нима қиларини билмай қолди. Радиокарнайдан: «Дао Ван Кха, таслим бўлинг!» — деган овозни эшитибгина ўзига келди. «Ана холос, — деди у ўзича. — Ана энди душман билан юзма-юз бўласан, тақдиринг эса унинг қўлида, ўзингнинг нималарга қодир эканингни энди биласан».

Энди ёмғир тинган, Кха унинг қачон тинганини сезмади. Фордан чиқиш ҳақида буйруқ берилди. Фор ичида фонарь нурлари липиллай бошлади.

«Агар таваккалига бу ердан қочиш иложини қилиб кўрмасам, қаҳрамон бўлиб қаёққа бордим. Қочишнинг айби йўқ». У илгаригидай Мам билан ёнма-ён юрмади, атайин имирсилаб орқада қолди. Ой хира ёритиб турарди. Шу туфайли қалин бутазорлар оралаб боришаётганда капитан ўзини секин четга олди. Сўнг у жарликдан эмаклаб кетди.

* * *

Асирлар белгиланган жойга тун ярмида етиб келишди. Текшириш пайтида бир киши кам чиқди. Рота командири Шоу қочган кишининг исмини ҳали билмас эди. Асирларни сафга тизиб, рўйхат ўқиш бошланганда у Мамни кўриб қолди.

— Шоу, — деди Мам унга, — ҳамқишлоғимиз Дао Ван Қха қочди. Ёмғир пайти ёрда у билан ёнма-ён ўтирган эдим. У ҳам сени танийман, деганди.

Шоу жилмайиб қўйди.

— Қочиб қаёққа ҳам борарди — бу ердан чиқиб кетадиган жой йўқ. Агар уни тутолмасак, бир ўзи ўрмонда ҳалок бўлади. Аҳмоқлик қилипти!

Асирларни бамбук уйларга олиб кириб овқатлантиришди. Шу пайт Мам Шоунинг соқчига гап тайинлаётганини эшитди:

— Овқатланиб бўлиш билан сизлар бориб ухланглар. Навбатчи тайинланган. Эрталаб барвақт туриб қидиришга тушамиз.

Орадан ярим соатлар чамаси вақт ўтди. Мам овқатланиб, иккинчи сигарета чекди. Сигареталарни уларга овқат олдидан беришган эди. Энди кўзи уйқуга кетган ҳам эдики, ташқаридан кимнингдир бўғиқ овози эшитилди.

— Ушладингларми? Раҳмат, ўртоқлар.

— Узоқлашиб кетган, деб ўйлаган эдик, у бўлса зенитчилар окопига тушиб қолибди...

Қўшни бўлимда контроль чироқ ёнди. Капитан Қха қўли боғланган бир аҳволда ҳамма ёғи лой, бошини эгиб турарди. Қарашнинг ҳожати ҳам йўқ, бусиз ҳам у қаршисида ҳозир ким ўтирганини яхши биларди. Номус ва ғазаб унинг ич-этини кемириб борарди. «Сен ҳам капитан, мен ҳам капитан. Мен сенга ялиниб-ёлвормайман. Шармандаликдан ўлганим афзал. Қани, от, нимани кутаяпсан, отмайсанми!» У нафрат билан илжайиб, бошини кўтарди-да, Шоуга кўзларини қадаб олди. Ҳозир роса калтаклашади-да, сўнг автоматни ишга солишади, деб ўйлади у. Нигоҳлар тўқнашди. Капитан Қха аранг оёқда тураётган экан, қия очиқ эшик тавақасига суянмоқчи бўлиб беҳуда уринарди. Шоу унинг қўл-оёқларини ечиб қўйишни ва стол ортидаги стул вазифасини бажарувчи гўлага ўтиришни буюрди.

— Нега қочмоқчи бўлдинг? — деди у мулойимгина қилиб, — афтидан сен Фронт¹нинг сенга ўхшаганларга раҳм-шафқат қилишини билмайсан ё ишонмайсан шекилли...

«Гапни чўзиб нима қиласан, ўлдирмоқчи бўлсанг, шартта ўлдири, қўй!» — деган маъно ўқиди унинг ўзига тикилиб турган кўзларидан. Шоунинг бармоқлари титрар, ўзини босишга ҳаракат қилар эди. «Гарчи бутун ҳокимият қўлингга бўлса ҳам, революция иши учун ўз ҳиссиётларингни жиловлай билишинг керак!»

— Сен, албатта, мендан ўч олади, таҳқирлайди, деб ўйлагансан. Шунинг учун қочгансан, — деди у шошилмай. — Лекин ундай эмас. Қачонлардир бир вақтлар мен ҳақиқатан ҳам «Қасос ол! Синглинг ҳаёти забун бўлди, оиланг таҳқирланди... Агар қасос олмасанг, тирикман, деб бош кўтариб юришинг, ўзингни одам ҳисоблашинг мумкин эмас!» — деб ўйлардим. Бироқ, мана, деярли ўн йилдирки, революцион армиядаман, бу вақт ичида мен кўп нарсаларга бирмунча бошқача кўз билан

¹ Жанубий Вьетнам Миллий озодлик fronti назарда тутиляпти.

қарайдиган бўлдим. Ҳа, менинг оилам таҳқирланди. Аммо дунёда ватангадоликдан ёмони йўқ. Синглим ҳаёти забун бўлди, бунинг учун қанчалар ачинаман. Аммо ватандошларим бошига тушган ғам-андухлар олдида бу дарёдан бир томчи... Ҳа, аёл киши қаршисида ўзини мутлақо гуноҳсизман деб биладиган эркаклар жуда кам топилади...

Капитан Кха хиёл енгил тортиб, уф деб юборишдан аранг ўзини гутиб қолди: У кўзларини столдан сал юқори кўтаришга ҳам кўрқарди.

Шоу термосдан кружкага иссиқ чой қуйиб, капитанга узатди. У раҳмат деб мингиллаганича кружкани унинг қўлидан олди-ю, аммо ичмади.

— Чек,— таклиф қилди Шоу,— ҳозир балки жуда бўғилиб тургандирсан. Чекиб бўлиб, овқатлангани бор, очиққансан ахир. Эрта ё индинга яна учрашамиз. Вақтимиз етарли. Лекин анов Сайгон армиясига ўз ихтиёринг билан борганинг, бу сенинг хатоинг...

Улар жим чекишарди. Шоунинг капитанга қадалган ўйчан нигоҳи самимий ва беғараз эди. Капитан эса ўзининг тунд ва ҳорғин нигоҳини лампа пилигидан ололмасди. Кружкадаги чой аллақачон совиб қолди. У кетмакетига қанча сигарет чекканини эслолмасди.

Ниҳоят; у бошини юқори кўтарди:

— Шоу, мен сенинг олдинда гуноҳқорман. Мен ўшанда...

Шоу қўй ўша гапларни, дегандек қўл силтаб қўйди.

— Ҳа, сен мени урдинг, аммо бу вьетнамликларни ўз халқига қарши қўл кўтаришга мажбур этган душманларимизнинг таҳқир ва камситишларига қиёслаганда ҳеч нарса эмас. Сен қилган номаъқулчиликни мен аллақачон унутиб юборганман, бу тўғрида эслатишнинг ҳожати ҳам йўқ. Мен Ватан олдидаги гуноҳингни тушуниб етишингни истайман, холос...

Бамбук тўсиқнинг нариги томонида Мам уларнинг суҳбатини тинглаб ётарди. Улар жимиб қолишди. Мам

яна бирор нарса эшитарман, деган умидда узок пойлаб ётди-ю; лекин мудраб-мудраб ухлаб қолди. У уйғонганда чироқ ҳамон ёниб турарди. Бу орада улар нималар тўғрисида гаплашди, Мам билолмади. Аста бош кўтариб, тўсиқ ортига қарамоқчи бўлган эди, шу заҳоти у томон бир неча қўл чўзилиб, ётишга мажбур қилди. Шу пайт капитаннинг хириллаган овози эшитилди:

— Сен билан ахир бир кун учрашарман, деб ўйламагандим. Агар биз сал олдинроқ учрашганимизда...

Ҳозиргина Мамни ётишга мажбур қилган қўллар энди гўё ҳамма гапни яхшилаб эшитиб олдингми, деган каби секингина унинг сочларидан тортқилаб қўйди.

Шу кеча асирларнинг кўплари ухлашмади...

ЛЕ ЧИ КИ

ЎТ УЧИРУВЧИ

Зиенгмит кварталлидагиларнинг ҳаммаси участка ўт ўчирувчиси Люанни хушфеъл, дуруст одам деб билишадди. Ҳа-да! У одамларга доим самимий, меҳрибонларча муносабатда бўлади, ўз ишидан мамнундек кўринади.

Шундай бўлса ҳам одамлар, наҳотки Люандай бир азамат йиғит, мана шунақанги арзимас вазифада ишлашни ўзига эп кўрса, деб ҳайрон бўлишар эди. Ханой атрофида ўт ўчирувчилар учун бундан зўрроқ ишлар тўлиб ётибди: ҳар хил омборхоналар, замонавий заводлар, фабрикалар бор. У ерда ёнғиндан сақланиш асбоб-ускуналари ҳам бу ердагидан минг карра яхши, умуман, ўт ўчирувчининг истиқболи ўша ерда! Бу ерда-чи? Алмисоқдан қолган лойсувоғу тупроқ! Эски ҳаммом, эски тос. Қўлида ҳунари бор одам учун бу ерда нима бор?

Люаннинг касб-кори хавфлими-йўқми, уни ўт ўчирувчилар қисмига чақирришганда буни ҳеч ким билмасди. У кварталларни айланиб юрганда ҳам, рости, унга ҳеч ким аҳамият бермасди. У одатда водопровод минораси олди-га келиб, қўлқопини кияди-да, ёнғин кранини у ёққа-бу ёққа бураб текшириб қўяди. Бу пайтлар у қийшиқ бамбук ёғочдан бошлаб уйларга тортиб кетилган электр симларини эринмасдан бир-бир кўздан кечираётган мон-тёрларга ўхшаб кетади. Сўнг бирор хонадонга киради-да, ёнғинга қарши асбоб-ускуналарни бир бошдан текшириб, узун сопли болта борми, чироқлар борми, бамбук нарвон борми — бир бошдан сўраб-суриштира-верарди. Борди-ю, бирор нарса етишмагандай бўлса, сотиб олинглар дер, синган бўлса, тузатишга мажбур

этар эди. Тамом-вассалом, кварталдагилар бунақанги вазифани ҳар қандай одам ҳам бажара олади, деб ўйлашарди.

Шаҳарнинг Ботмай квартали яқинидаги Зиенгмитда юзлаб лойсувоқ уйлар бор. Уларда Ханой заводларида ишлайдиган ишчилар ва шу яқиндаги бозорларда олиб-сотарлик қиладиган майда савдогарларнинг оилалари яшарди. Кундуз кунлари уйларда тўқувчи хотинларгина қоларди. Люан бечора ҳам ана шулар билан ишлашга мажбур эди. Шунинг учун ҳам мажбурки, Люан сал гапга қип-қизариб кетаверадиган ўта уятчан одам эди, хотин-халаж эса, аксинча, бир жойга тўпланишса уларга бас келиб бўлмасди. Люаннинг ёшидаги ип йигирувчиларнинг кўплари ҳали эрга теккан эмас. Люанни узоқдан кўрганлари ҳамона унга гап отишарди:

— Қани топинглар-чи, у доим кимга қараб жилмайди?

Шундан кейин шарақлаб кулишиб, бир-бирларини турта кетишади. Фақат йигирувчилар бошлиғи Нгаукки-на турқини ўзгартирмайди.

— У сизларга жилмаяётгани йўқ, — деб киноя қиларди у, — жоннинг ҳузури иш топиб олган, ана шунга ўзида йўқ хурсанд — оғзининг таноби қочгани-қочган.

Нгаукнинг одати шунақа, ўт ўчирувчи тўғрисида гап очилгундай бўлса, жони ҳиқилдоғига келади-қўяди. Шу ҳам эркак бўлди-ю! Бирор-бир дурустроқ иш қуриб кетгандек, эрта-кеч бировларнинг уйларига мўралаб уни ундоқ қил, буни бундоқ қил, дегани-деган. Кўз очирмайдиган қайнанага ўхшайди. Лекин, ҳар қалай, Нгаук, унинг ана шу эслатишларидан кейин, ёнғинга қарши курашиш қондаларини ҳар қачонгидан жиддийроқ бажарадиган бўлди. Ёнғинга қарши кўнгиллилар дружинасига киришдан бош тортарди, холос.

Кварталда Люанни унча хуш кўрмайдиган Ан исмли ўрта ёшлардаги бир аёл ҳам бор эди. Бу хотин уйма-уй юриб, деҳқонларнинг резаворларини сотиб олар ва улар-

ни Мё бозоридаги кооперативга топширар эди. Бош қашигани қўли тегмасди боёқишнинг, устига-устак, олтинчи фарзандга ҳомиладор эди. Шундай бўлганидан кейин унинг ёнғинга қарши хавфсизлик кенгаши сингари, бе-маъни маросимларга боришга, гапнинг сираси, вақти бўлмасди. Унинг уйда кўйлак-иштонлар, латта-лутталар, шох-шаббалар қоришиб ётарди. Люан Аннинг уйига ҳар куни кирарди. Ошхонани тартибга солишда кичкинтойларга ёрдамлашиб, ўзи бамбук нарвонни тузатар, четан дарвозанинг кам-кўстини бутлар эди. Аммо шулар ҳам Аннинг унга бўлган муносабатини юмшатолмасди. Люан уникига келганда у эл кўзига бош ирғаб, розилик билдирар эди-ю, бироқ кетиши билан Нгаукнинг олдига югурар эди.

— Унга ҳамма нарса ёнғин бўлиб кўринади. Бизда эса унақа нарсани ҳеч ким кўрган эмас.

Бунақа гапларни эшитганда Нгаук яйраб кетарди: Люанни ҳуш кўрмайдиган яна битта одам топилганидан хурсанд эди.

Люан бу ношуд аёлни икки марта участкага чақирди, кейин эса Анни мажлисда танқид қилди. Шундан кейин ҳамма энди у Аннинг уйига қадам қўймаса керак, деб ўйлаганди. Лекин қаёқда, эртаси кун эрталабоқ қўшниллар Люанни Аннинг уйда кўришди, у гўё ўртада ҳеч бир гап ўтмагандай уйига кириб электр симларини тўғрилаб берди. Кексалар ўт ўчирувчи сабот-матонат кўрсатди, деб мақташди, ёшлар эса раҳмдиллик, кўнгилчанлик қилди, деб танқид қилишди. Бироқ бари бир Люаннинг чеҳрасида доим, ҳатто жаҳли чиққан пайтда ҳам табассум жилоланиб турарди. Шу туфайли ҳам ҳамма уни тилла одам дерди.

* * *

Телефон жиринглаши биланоқ ўт ўчирувчилар қисмидаги навбатчи трубкани ола бланкага қайд этишга шошилди.

Бўм-бўш казармада сирена чинқира бошлади, тапир-тупир қадам товушлари эшитилди. Ҳовли саҳнида одамлар қораси кўринди. Улар буйруққа маҳтал тургандай эди; ўн секунддан сўнг ўт ўчирувчилар қисмининг дарвозасидан шовқин-сурон кўтариб, қизил машиналар ўқдай учиб чиқди.

Люаннинг юз-кўзларига муздек шабада урилиб турарди. Ўт ўчирувчи мис қалпоқ боғичини тарангроқ тортиб, маҳкамлаб олди. У ҳар бир дақиқани ганимат билишга одатланган. Енғин бошланган пайтда қиттак сусткашлик ҳам жуда қимматга тушади.

Батмайга яқинлашган сари кучлироқ ҳаяжонланарди. Зенгмит квартали устини қизил аланга қоплаб олганди. Бамбук симёғочлар, стропилларнинг чарс-чурс ёнаётганини эшитди. Кўнгилли ўт ўчирувчилар дружинаси аъзолари йигит-қизларнинг аланга тили етмаган уйлардаги буюмларни олиб чиқишга ёрдамлашаётганини кўрди.

Машинанинг тўхташига ҳам қарамай, Люан бўлими аъзолари нари-бери ерга сакраб тушишди-да, дарҳол жой-жойини эгаллади. Ўт ўчирувчилар яшин тезлигида югуриб-елишиб шлангаларини ёзишди-да, энг яқин жойдаги кранларга улашди. Зенгмит кварталининг энг кекса аъзолари ҳам бу кранларни энди кўришлари эди. Ўқдай визиллаб сув отила бошлади. Ўт қутургандан-қутурар эди. У гоҳ баҳайбат денгиз тўлқинидай ўкирар, гоҳ ёвуз тўфон каби буралиб чинқирар эди. Люаннинг нафаси бўғилиб, аъзойи бадани қизиб, тутундан боши айланиб кетди.

Жўш урган шамол ловиллаб турган алангани бирдан осмони фалакка кўтариб кетди. Люан ўша заҳоти ўртоқлари билан қудратли сув оқимини уриб, аланга йўлини тўсди. Ёғоч уйлар устидаги аланга ўчди-да, осмонда юлдузлар милтиради. Енги билан юзидаги терларини артмоқчи бўлган эди, туйқусдан қон шариллаб оқаётган жароҳатни ушлаб олгандай сесканиб кетди.

Аллакимнинг қисм командирига қичқириб доклад қилаётгани қулоғига чалинди. Афтидан, кузатувчи-жангчи ёнаётган уй ичида нимадир борлигини пайқаган эди. Люан командирнинг уй ичида қолган болани қутқариш ҳақидаги буйруғини эшитди.

Иккита шлангадан отилаётган сув унга олов ичида йўл очиб турди. Уй ичини тутун босган, нафас олиб бўлмайти. Люан қўлида шланга, қаттиқ йўталиб, биринчи хонадаёқ тўхтаб қолди. Сўнг юзига сув пуркаб олиб, амал-тақал илгарилади. Қанча ичкари кўрса, ҳаво шунчалик етишмасди. У рўмолчасини ҳўллаб оғзига солиб олганди, нафас олиш хиёл енгиллашгандай бўлди. Хона ўртасига етганда бир лаҳза жим қулоқ солди. Қимдир аста инграрди. Люан оғзидан рўмолчани олиб товуши борича:

— Ким бор?— деб қичқирди.

Люаннинг бўғзига сутга ўхшаган оқ тутун тиқилиб, кўкрагида аччиқ оғриқ сезди.

Қаёқдандир ёриб кирган алангадан пальма барглари билан ёпилган шифт чарсиллаб ёниб, Люанга таҳдид сола бошлади. Саноқли дақиқалар қолгани аниқ эди. Люан эса ҳали ҳам болани излаб тополмас, заҳарли тутундан кўзлари чидаб бўлмас даражада ачишар эди. Шкафга суяниб туриб уни елкаси билан бир оз четга сурди. У арнаб томнинг бир бўлаги шкаф устига ўпирилиб тушди-да, туйнук пайдо бўлди. Қамалиб қолган тутун ана шу туйнукка интилди. Шундан кейингина Люан каравот остига беркиниб олган болани кўрди. Уни қўлига ола яна бошқа йўқми, деган фикрда атрофни кўздан кечирди, шундан кейин ташқарига отилди.

Аммо кечиккан эди. Эшик олдида аланга ловиллаб, шланглардан отилаётган сувлар у ерга етмас эди. Орқада баланд девор, шифт ва чап томонда ловиллаган аланга. Фақат қўшни хонага кирадиган ўнг томондаги эшиккина алангадан холи эди. Аммо тепадан босиб тушган тўсинлар унга тиралиб қолган, очиш имкони йўқ.

Люаннинг аъзойи баданидан тер қуйилиб, томоғи қақраб қолган, у кучоқлаб олган бола ҳушдан кетиб, инграмай қўйган.

Люан бор кучи билан эшикни тепди. У қимирлаб, тепадан чала-ярим куйган тиргак кўпорилиб тушди, ўт ўчирувчи эпчиллик билан ўзини четга олиб қолди. Сўнг яна эшикни итарган эди, эшик тепаси ағанаб, эшикнинг ўзи гижирлаб Люаннинг устига оға бошлади. Хона ичига чекиниш керакми? Йўқ, қўлидаги бола билан улгурмайди. Люан девор билан бирга оғаётган эшикка орқасини тириб туриб олди. Оғир юк унинг қаддини бука бошлади, охири чап қўли билан болани қучганича, ўнг қўли билан қайноқ полга таянганича қолди. Люан нима қилиб бўлса ҳам уни эзиб турган оғир юк остидан чиқиб олиши керак эди. Ниҳоят, шундай қилди ҳам... Алҳол ёнғин қоплаган уй ичидан амаллаб чиқиб олди. Кўнгилли дружина аъзоларининг қийқириқлари эшитилди. Эшитилди-ю, Люан бошидан белигача карахт бўлиб, ҳушсиз йиқилди...

Уша кечасиёқ милиция ёнғин сабабини аниқлади. Маълум бўлишича, Ан уйни иситиш учун каравот остига кўмир печка қўйган, ундан йўргак ва бошқа қурутиш учун қўйилган латта-путталарга ўт туташган, охири ёнғин чиққан.

Люан бир ойдан сўнг касалхонадан чиқди. Зиенгмит кварталда ана шундан кейингина пайдо бўлди. Бутун квартал аҳолиси, айниқса тўқувчи қизлар уни худди қаҳрамондай кутиб олишди. Ботмай районидагилар унга ёрлиқ ва шаҳар маъмурий комитетининг эсдалик совғасини тантанали суратда топширишга қарор қилди.

Ҳамма бунақа совға ўт ўчирувчини албатта хурсанд қилади, деб ўйлаган эди. Уйлар қайта тикланган кишилар унинг келишини ва чеҳрасида яна ўша табассум жиллоларини кўришни орзу қилишарди. Аммо Люан энди негадир кулмасди, ҳар сафар кварталларни айланганда нигоҳи ёниб кетган уйларнинг қорайиб кетган пойдево-

рига қадаларди. Илгари эзма Аннинг уйига келганда у жим туриб қоларди. Бундай пайтларда аламдан юзлари буришиб, бутун квартал аъзолари ноқулай аҳволга тусардилар.

У мукофот топширилган кунда ҳам хурсанд кўринмади. Нгаук унга гул тақдим этди. Люаннинг хомуш қиёфаси унинг қалбини ўртаб юборди, шундан кейин:

— Ҳамма сизни қаҳрамон, моҳир ўт ўчирувчи, деяпти. Сиз бўлса, негадир хурсанд эмассиз? Қани сизнинг илгариги табассумларингиз?— дея сўради.

— Агар мен моҳир ўт ўчирувчи бўлганимда,— деди Люан қизга қараб,— ёнгин чиқмаган, бунақа қаҳрамонликка ўрин қолмаган бўларди.

Шундан кейин ажабтовур ҳодиса юз берди: Нгаук кутмаганда кўнгилли ўт ўчирувчилар дружинасига ёзилди. Дугоналари энди бу тўғрида бири қўйиб-бири олиб вайсаш билан банд эди. Ҳа, демак: «Қиз билан йигит... ҳалигидай»... Уз гаплари ўзларига наша қилиб, кулганлари-кулган эди.

Шундай бўлса ҳам қизлар сардорининг дилидаги гапни ҳеч ким билмасди. Нгаукнинг истаги эса ўт ўчирувчининг ёнгиндан қорайган чеҳрасида табассум жилосини қайта кўриш эди. Ҳа, бутун нияти шу эди...

КАХРАМОН

Тонг. Тует одатдагидек мактабга тайёрланмоқда.

Деярли ҳамма нарса тайёр. Уқувчилар рўйхат қилинган блокнот «қийин» сўзларининг тагига чизиб қўйилган бугунги диктант, кўпайтирув амалидан масала, она-Ватан географияси ва у ҳеч қачон эсдан чиқармайдиган нарса — Хюдан келган хат; уни авайлаб тахлаб, хрестоматия китобининг ўттиз бешинчи бетига — худди ўша иккита катта на мевасининг расми туширилган жойга солиб қўйди. Суратларни Туетнинг ўзи бўяган, шу туфайли мевалар асли — табиатдагига нисбатан қизилроқ чиққан, нега десангиз, унинг қалами фақат икки хил: қизил ва ҳаво ранглисигина бўлиб, бошқаси йўқ эди.

У уйдан чиқиб эҳтиётлик билан эшикни ёпди. Фақат шундан кейингина бугун ҳаво очиқ, серқуёш кун эканига эътибор берди. Дарёнинг нариги соҳилидаги кунгай Мео қишлоғи қуёш шуъласида оқариб, жилоланиб турарди. Қишлоқ худди афсонавий қасрларга ўхшаб гоҳ пайдо бўлар, гоҳ яна кўздан ғойиб бўлиб кўринмай қоларди. Туетнинг мактабига ўша қишлоқдан ҳар кун икки бола келарди. Ҳаво очиқ кунларда болакайларнинг тоғ бағридан икки оқ нуқтадай пилдираб тушиб келишларигача кўриниб турарди. Тует жажжи меоликларни ўзига яқинроқ, иккинчи партага ўтқазиб қўярди ва ҳар кун дарсдан кейин улардан:

— Эртага мактабга келасизларми?— деб сўрарди.

— Ҳа, ҳурматли ўқитувчи, эртага албатта келамиз.

— Мендан ота-онангизга салом айтишни унутманг,— дерди шунда Тует.

Еши сал каттароқ кизча:

— Яхши,— деб жавоб берарди ва ҳар сафар:— Мен сизни жудаям яхши кўраман,— деб қўшиб қўярди.

Кечқурунлари Туетнинг бир ўзи Хюи совға қилган мўйна ёқали кўк пахталигини елкасига ташлаб, дафтар текшириб ўтирар экан, атрофидаги нарсалар худди тушлардаги, эртақлардаги каби хаёлий туюларди: мактабга тоғ қишлоғидан келадиган, йўлда гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай қоладиган бўтакўз болакайлар унинг дарсига қадимий афсоналардан ташриф буюраётган бўлмасин тагин... У чинакамига хавотирлана бошлади: улар бир кунмас-бир кун ғойиб бўлиб, мактабга келмай қолса-я?!

Хюи бу гапларни эшитса, ундан балки кулган бўлармиди. У амалий ишни яхши кўради, хаёлпарастликни ёқтирмайди. Тует Ханойдан жўнаб кетаётганда у: «Сен ҳақиқий қахрамонсан», деган эди.

Тует ёқасидаги мўйнани авайлаб силаб қўйди-да: «Хюи жуда меҳрибон одам-да, мана, менга пахталик юборибди», деб қўйди. У арифметика дафтарининг четига қизил қалам билан каттакон қилиб беш қўйди. Бу меолик қизчанинг дафтарчаси эди...

Мана, бир ҳафтаки, тоғли қишлоқдан қатнайдиغان болакайлар мактабга келишмаяпти. Бутун бир ҳафта давомида яшил тоғ ён бағрида елиб-югурадиган болакайлар йўқ, синфдаги иккинчи парта бўш. Шу-шу Туетнинг ташвишдан боши чиқмай қолди...

...Беғубор тонг вужудини аллақандай мавҳум қувонч ва умид туйғуларига чўмди. Ҳинчоқлар артелида ишлайдиган содда дил, кўнгилчан онаси Ханойда унга мана бундай деган эди: «Тоғ ҳавоси аёл кишига ёқади. Тоғлик аёллар соғлом ва эркакларга қараганда тўлароқ бўлади. Фақат эҳтиёт бўл, қизим, иссиқроқ кийин. Тўғри, сен кўпроқ отангга ўхшайсан, ҳамма ишни ўз билганингча қиласан. Отанг бир вақтлари...»

«Вой, ойижон,— деб унинг гапини бўлган эди Тует ўшанда,— ҳозир яна йиги бошлайсиз-а?..»

Тует чиндан ҳам анча ўзига келиб қолди, бу ерда ўзини шаҳардагидан яхши ҳис эта бошлади...

— Болалар, энди синфга!— деб қичқирди Тует.— Қаранглар, кимларга ўхшаб кетибсизлар, уст-бошларингнинг аҳволини...

Болакайлар синфга киришди. Тует эшик олдида андак тўхтаб, улар кетидан синфга кирди.

Болалар бараварига ўринларидан туришди.

— Салом!

— Утиринглар, болалар. Дарсимизни бошлаймиз...

Туетнинг столи устида қуёш нурлари жимирлаб турарди. Аммо синф совуқ эди. Мактаб парткоми янги похол бордон ваъда қилган, биринчи чорак тугаб, таътил бошланган маҳалда болаларнинг ўзи мактабни ремонт қилишади. Шунда синф бирмунча исийди.

Қувонч тўла чарақлаган кўзлар Туетга тикилиб турарди.

— Болалар, ҳаммангиз иссиқ кийиниб келганми-сиз?— дея сўради муаллима.

— Ҳа... Ҳа...

— Утира қўлинглар бўлмаса, яхшиси, ҳар бир партага бештадан ўтиринглар, шунда совқотмайсизлар.

Шу заҳоти говур-гувур кўтарилди. Таи, нунг, ло-ло, қизил мео¹ болаларининг барчаси бараварига ўз тилларида ғужирлашишга тушишди. Тует уларга хурсанд бўлиб қулоқ соларди: энди у ҳаммасининг гапига тушунарди.

Муаллима бир оз кутиб турди-да, сўнг чизғични столга секин уриб тақиллатди, синф жим бўлди.

— Диктант!— эълон қилди у.

Қағоз варақлари шитирлаб, перолар сиёҳдон тагига урилиб чиқиллай бошлади, ҳар сафаргидай бугун ҳам

¹ Таи, нунг, ло-ло, қизил мео — элатлари (Тарж.).

кўнгилсиз ҳодиса юз берди: кимнингдир сиёҳи тўкилиб кетди. Бироқ жимлик шу заҳоти тикланди.

— Диктант!— дея такрорлади Тует.

Болаларнинг кўзлари жавдираб: «Биз тайёрмиз!»— дегандек ўқитувчига тикилди. Тует бўлса ҳамон китобини маҳкам ушлаганча жим турарди. Болаларни бирмабир назардан ўтказаркан, кун-тяу қабиласидан бўлган, синфда энг зийрак ҳисобланган қизчанинг кўзларига қаради. Ўқитувчининг нима учун жим бўлиб қолганини фақат ўша қизчагина тушунган бўлса эҳтимол. Қизчанинг мовий кўзлари гўё «жажжи меоликларни кутиб ўтирманг, муаллим, улар келишмайди», деб тургандек эди.

Синф охирида қандайдир шовқин эшитилди. Тует яна ҳижжалаб:

— Диктант!— дея такрорлади.

Синфга яна жимлик чўкди. Перолар сиёҳдонга ботирилганча кутиб турарди.

— Баланд тоғ мак-та-би...

Кичкина-кичкина олма бошлар партага энгашди. Перолар аста-секин қитирлай кетди. Пешаналар тиришди — бош қотирадиган иш эди-да, бу!

— Баланд тоғ мактаби... Нуқта. Янги хатдан.

Ҳадиксираган ингичка овоз шоша-пиша такрорлади:

— Муаллима, мен ҳали тугаганим йўқ.

Тует жилмайиб, баландроқ овозда такрорлади:

— Баланд тоғ мактаби... Нуқта. Янги хатдан.

Мактаб тепасини булутлар қоплаб ола бошлаган бўлса керак, столда жимирлаётган бояги қуёш нурлари аввалига сал бўзариб, кейин бутунлай йўқолди. Бу ерда, тоғда ҳамиша ўзи шунақа: ҳаво бир кунда бир неча марта ўзгариб туради.

Диктант тугагач, Тует:

— Болалар, бугун эртароқ кетишингиз мумкин. Мен чарчадим, ўзимни ёмон сезяпман,— деди.

У гапини тугатиб улгурмаган ҳам эдики, катта ола-

була тош гурсиллаб эшикка урилди. Тует стол устидаги китобларини йиғиштириб ташқарига чиқди. Дарёнинг нариги томонидаги тоғ чўққисига жойлашган Мео қишлоғи тепасини оқиш булутлар қоплай бошлаган эди.

Кимдир эшикни аста тақиллатди.

— Ким у?

Жавоб бўлмади-ю, аммо эшик оҳиста очилди. Остонада кун-тяулик қиз турарди.

— Нима қилиб турибсан, кир ичкарига!— деди Тует.

Қизча ичкарига кириб эшикни ёпди. «Болалар ичкарига кирганингизда доим эшикни ёпиб киринглар, бу маданият аломати саналади», деб ўратган эди Тует. Қизча стол ёнига келди. Куни кеча у ўн икки ёшга тўлган эди. Қизча бу ердан тахминан бир километрча нарида — Банвангда яшайди. Тует ёлғиз пайтларида у тез-тез келиб турарди. Қизча арифметикадан унчалик мазаси бўлмаса ҳам Тует билан мактаб тўғрисида, дарслари хусусида сира гаплашмасди. У ўқитувчисининг олдига ўзича келиб-кетиб турарди. Қизча қўйиб берса, унинг ёнида соатлаб миқ этмай туриши мумкин эди. У баъзан Туетнинг кафтига қўлларини қўйиб: «Муаллимажон, энди қўлимни тоза ювяпман-а, тўғрими?» дерди. Тует қизчани қучоқлаб, бағрига босаркан, негадир онаси, Хюи ва Ханойни эсларди. Балки тоғлар, ўрмонлар орасидаги кичкинагина мактабини, ўқувчиларини ҳеч қачон ташлаб кетолмаслигини худди шундай пайтлари янада чуқурроқ ҳис этса керак-да. У шу ерда қолади. Хюи бунга рози бўлмайди, албатта. У ҳар сафарги хатида: «Ҳадемай командировка муддатинг тугайди — мен сени вокзалда кутиб оламан... Ахир мен сени уч йилдан бери кутаман. Бинобарин, тўй қилишимиз керак, бу фикрга нима дейсан?.. Сен ахир бизнинг қаҳрамонимизсан...» деб ёзарди. У энди нима деркин?

Тует қизчанинг қоп-қора бошини кўксига янада қаттиқроқ босиб, дугонаси каби унга ҳасрат қила бошлади. Қизча ҳам унинг гапларини катта одамлардай эътибор билан эшитиб ўтирарди.

— Ташвишланманг, муаллимажон,— деди у,— мен ҳаммасини отамга айтаман, у албатта бирор чорасини топади. Дадам жуда яхши одам. У раис, волостдагиларнинг ҳаммаси уни раис бобо дейишади.

...Қизча ҳар сафар шу тахлит Туетга тасалли беришга ҳаракат қиларди.

«Муаллимажон, хафа бўлманг, юринг, яхшиси, бир оз айланиб келамиз. Бугун сойда балиқлар жуда кўпайиб кетибди. Катта-катталари ҳам бор, истасангиз сизга ҳам тутиб бераман. Афсус, пиширишни билмайманда».

Ёки: «Муаллимажон, жаҳлингиз чиқмасин, мен арифметикадан бошқа ҳечам хато қилмайман, чин сўзим. Мен энди фақат «яхши» ва «аъло»га ўқийман, худди сизга ўхшаб...»

Тует жавоб ўрнига фақат кулар, аммо шу гўдакларча таскин ҳам кўнглига бирмунча тасалли берарди...

Бугун, кун-тяулик қизча хонага кириб келганда ҳам дилида: «Мен уни кутган эдим...» деб қўйди. Ва:

— Дарсларингни қилиб бўлдингми?— деб сўради у.

— Ҳа.

— Балки мен билан сайрга борарсан?

— Албатта. Сойга борамизми?

— Йўқ, бугун Мео қишлоғига чиқамиз. Сен у ёққа олиб борадиган йўлни биласанми?

Қизча унга бир қараб олди-да, шошилмасдан жавоб берди:

— Биаламан.

Улар яккачўпдан ўтишади. Пастдан оқаётган сув шишадай тип-тиниқ. Тует сойнинг муздай, мазали сувини жуда яхши кўрар ва мириқиб ичарди.

Сойдан ўтиш билан ўрмонзор бошланади. Тует учун

сой чегарадай бир гап эди. Унинг мактаби, таниш қишлоқчалар, у аллақачон дўстлашиб кетган одамлар ҳаммаси шу ерда яшарди. Қисқаси, бу соҳил «ўзлаштирилган» соҳил эди. Нариги соҳил эса сирли: даҳшатли чакалакзорлар. Дарахтлар учи доим тўлқинланиб, тебраниб туради. Бу ўзига хос ҳам афсонавор, ҳам реал ҳақиқатдан иборат бир олам. У ердан келувчи одамлар ҳам қандайдир узоқ, ажиб бир ўлкалардан келувчиларга ўхшарди. Улар қандай сирли пайдо бўлган бўлса, яна ўшандай сирли равишда булутлар маконидаги салтанатларига ғойиб бўлиб кетишарди.

Қизча ўқитувчисини ёлғизоёқ ўрмон йўлидан бошлаб борарди. Туёт оёғига резинка сандал кийиб олган эди. Қиз эса яланг оёқ эди. У олдинда пилдираб борар экан, жажжи оёқлари ипакдек майин моху майсалар пойандозида излар қолдирарди. Орадан хийла вақт ўтиши билан оёқ излари аста йўқолиб, моху майсалар қайта селкиллаб тураверарди. Баргу хазонлар шитир-шитири ўзаро суҳбатни эслатгучи эди. Ўрмон аллақандай ширин ва аччиқ таъм мум ҳидларига тўлган.

Туёт қизчага сал секинроқ юр, деб айтмоқчи ҳам бўлди, аммо нима сабаблидир яна бу фикридан қайтди, балки у ўз кучини синаб кўрмоқчидир. Қиз жимгина йўл босарди. Ахир у дунёга келган кундан бошлаб қонига забардаст ўрмон руҳи сингиб борган. У чакалакзорларда худди ўз уйида юргандек юрарди. У ўрмоннинг мураккаб, сирли тилига яхши тушунар, уста музикачи оркестрдаги ҳар бир нотани сезиб тургани каби, у ҳам анвойи ҳидларга қараб ўрмон билан тиллашаверар эди. Чакалакзорларнинг мубҳам шивирлаши унинг учун она қалбидек гап эди — она кўксига бош қўйсанг худди шундай бир маромдаги дукур-дукурни эшитасан киши. Ўрмон кенглиklarининг кумушсимон яшил зиёсидан қизчанинг кўзлари яшнаб кетгандек бўлди. Туёт қизчанинг изидан борар экан, ҳозир у ўқитувчи эмас, ўқувчига ўхшаб кетарди.

Қизча бирдан тўхтаб қолди. Туетнинг юраги орқага тортиб кетди. Бир гап бўлди шекилли...

— Бу — оху,— деди қизча.

— Оху?

— Ҳа, бу ердан ҳозиргина ўтибди, излари ҳали янги.

У охунинг ўрмонда бунчалар овозсиз юришини, йўлдаги шох-шаббалар ҳам шитирламаслигини энди билди.

Қизча яна олға юрди. Шу ерга келганда сўқмоқнинг йўқолганини билиб Туетни яна ваҳима босди. Улар ўқтин-ўқтин кўндаланг тушиб, йўлни тўсиб ётган улкан дарахтлар остидан энгашиб ўтишар, йўлдаги ағанаб ётган ёғочлар устидан юришга мажбур бўлишар эди. Тует «Йўл борми?» деб сўрагиси келарди-ю, лекин кун-тяулик қиз арифметика дарсида сўрагани юраги дов бермагандек чўчиб бораверарди. «Нега кўрқасан? Вой Тует тентаг-э!»— деб ўзини-ўзи койиб ҳам қўярди.

Улар ўрмон ичига боргани сари атроф тобора даҳшатли тус оларди. Бу чиндан ҳам бошқача бир олам эди. Жилгалар буралиб-буралиб қўшиқ айтарди. Чумолилар худди походга кетаётган солдатлардай бир қатор тизилишиб боришарди. Генералсифат, бир қоп-қора ўлкани барча ҳаракатларни тартибга солаётгандай ўз қўшинлари ўртасида мағрур турарди. Унинг вазоҳатидан бутун ҳамма чумолилар чўчиб турса эҳтимол. Бир бешиктерватар чўзиқроқ тўнқадан дарахтга учиб борган жойида яна орқасига қайтди. Тует ўзининг ёш йўл бошловчиси изохларини ҳайрат-ла тинглаб борарди.

— Муаллима опа, биласизми, бу бешиктерватар ўзи га эр изляпти.

— Чумолилар-чи?

— Улар сув тошқинидан қочиб боришяпти. Бугун ҳа-во исиб кетди, демак эртага ёмғир ёғади.

Тует шу пайт анов иккала жажжи меоликларни эслаб кетди. Улар ҳар куни мана шу йўлдан келишади, демак, улар ҳар куни мана шу бешиктерватарнинг қанот қоқишларини эшитишади, намхуш ер ва ўрмон ўт-ўланлари

атрида нафас олишади. Кичкинтойлар эрталаб мактабга келганларида ўрмоннинг ваҳимали манзараси доимо кўз ўнгларида турса керак. Шундай бўлгач, Тует доскага ёзиб тушунтирадиган олув-қўшув, кўпайтириш ёки бўлиш амаллари қандай қилиб ҳам бошларига кирсин. Балки шу сабабли улар мактабга келишмаётгандир?..

Тует билан қизча бир соатдан ортиқроқ йўл босишди. Муаллима олдинроқдаги чаққон йўл бошловчисининг яна сўқмоқ бўйлаб боряпганини кўриб хурсанд бўлди. Бир оздан сўнг чорраҳа бир ерга чиқиб қолганларини кўрган Тует кўзларига ишонмай қолди. Бу ерда ўнга яқин катта-кичик ёлғизоёқ йўллар ҳар тарафга чўзилиб кетган эди. Хазонлар, барглар эзгилиниб намхуш ерга тепкилиниб ташланганди. Ўрмон ўртасида тўсатдан кенг, узоқ-узоқларга элтувчи катта йўл пайдо бўлиб қолди. Бу нарса яқин ўртада бу ердан одамлар — жуда кўп одамлар ўтганидан далолат бериб турарди. Ҳаёт тиниб-тинчимас, қизиқ нарса-да, бўлмаса бу сокин ўрмон ичида унга нима бор? Тует ана шундай дарахт ва ўт-ўланлар анвойи ҳидлар ичида какра ва ҳароратбахш алоҳида бир исни жуда аниқ ҳис этди — бу одам исни эди.

Кун-тяулик қиз улкан лим¹ дарахти олдига келиб тўхтади. Унинг ёнида беўхшов ўчоқ-сетош бор эди. Ёмғир ўчоқдаги қулу қурумларни ювиб кетган, тошлар тагида йирик-йирик ялтироқ кўмир қолдиқларигина қорайиб турарди. Дарахт остида кимдир ташлаб юборган хўрак чўп ётарди. Худди чайир мускулдай ердан кўтарилиб турган йўғон, бесўнақай илдиз бу ерга келганлар учун курси вазифасини ўтаган. Қимлардир бутун тун давомида оловга исиниб ўтирган, одамлар ўтираверганидан илдиз ҳам сийқаланиб кетган. Тует ўн метрча нарида бир антиқа усулда қазланган қудуқ кўриб қолди. Қудуқ жуда чуқур бўлса керак — ичи кўринмасди: қоп-қоронғи эди. Чап-роқда — йигирма метрча нарида худди шу шаклдаги бир

¹ Лим — темир дарахт.

оз кичикроқ яна бошқа бир қудуқ бор экан. Афтидан, уни ковлаган кишилар иш ярмига етганда ташлаб кетишганга ўхшарди. Тошларда чўқмор излари кўриниб турарди; бу излар инсон боласининг ҳудратли қўллари ер қаърига қанчалик кириб борганидан далолат бериб турувчи хотираномага ўхшарди.

— Буни геолог амакилар ковлашган,— деб тушунтирди қизча.

Бу ерда геологлар тунаб, кейин яна олислаб кетишган. Ўрмон тагидан темир кон қидиришяпти.

Ҳисига, Ханойда яшовчи онаси ёки дугоналарига ўз ишлари, бу ўлкадаги ҳаёти тўғрисида тунлари ухламай хат ёзар экан, Туетнинг ёноқлари андишадан қип-қизариб кетарди. Унинг хатлари ҳамиша аллақандай мавҳум, сирли чиқарди... Хатда баён этилишича, кишлоқ зотидан бўлган Тует биринчи бўлиб бу ерга, тоғлар ўлкасига маърифат зиёси олиб келгандек бўларди.

Кун-тяулик қиз бўлса ҳамон илгарилаб борарди. Йўл тик қоя томон кўтарилиб кетарди. Тует ҳам қизчадан секинроқ юр, деб илтимос қилмади. Тўғри, у чарчади, аммо ўзига ўзи далда бериб: «Тует, уялмайсанми, шу бир ёш қизчага ҳам етиб юролмайсан-а», деб қўярди.

Ўрмонзор энди Туетга боягидан кўра бирмунча оддий ва танишдай туюла бошлади. У юзини ювиб олиш учун қоя тошлар орасидан жилдираб чиқаётган муздай совуқ, ойнадай тиниқ чашма тепасида тўхтади ва чашма бўйидаги геолог амакиларнинг ботинкаларига қоқилган мих изларини кўриб юраги ўйнаб кетди.

Улар Мео қишлоғига етиб борганларида қоронғи туша бошлаган эди. Елкасига милтиқ, ёнига ярақлаб турган сариқ ўқлар қадалган патронтош тақиб олган жамоа раиси Туетнинг кафтларини икки қўллаб сиқиб, очиқ чеҳра билан қарши олди.

— Салом, ҳурматли муаллима. Жуда баланд ерга кўтарилиб келибсизлар. Жуда баланд. Роса чарчаган-дирсиз. Бир оз дам олинг, сув-пув ичинг, кейин гаплашамиз. Ҳе аттанг, аттанг, бутун қишлоқ ер ҳайдашга чиқиб кетган эди-я, агтанг, йўқса, одамларимиз сизни меҳмонга келармишлар, деб роса кўз тутишган эди. Сиз ахир чарчагансиз, тўғрими? Яхшилаб дам олинг, сув-пув ичиб туринг, марҳамат.

Раис унга бир пиёла доғ сув узатди.

— Мактабга борадиган иккита боламиз бор-ку, менга ўшалар ўргатди,— дея изоҳ берди раис.

— Отахон, улар сизга хат-савод ўргатишдими?— деди Тует ажабланиб.

Раис оғир хўрсиниб қўйди.

— Мен қариб қолдим, саводимни чиқариб қаёққа борардим. Бу бош дегани энди ҳеч нарсага ярамай қолди... Йўқ, улар менга доғ сув ичишни ўргатишди. Болаларимнинг айтишича, хом сувда ҳар хил қурт-қумурсқалар бўлар экан, улар ичак-чавоқларни ишдан чиқариши мумкин экан.

Муаллиманинг ёнида турган кун-тяулик қизча хахолаб кулиб юборди.

— Нималар деяпсиз, амаки, улар ҳеч қанақа қурт-қумурсқалар эмас — микроблар, холос.

— Ана, ана айтдим-ку: бу бош қурмағур ҳеч нарсага ярамайди, деб, ҳа, ҳеч нарсага ярамайди!

Тует пиёладаги доғ сувдан ичди, ундан камфор баргининг ёқимли ҳиди келиб турарди.

— Мен қишлоғингизда яшайдиган икки ўқувчимни кўргани келган эдим,— деди Тует.

Раис қаддини фоз тутганича унинг рўпарасида ўтирарди.

— Ҳа, улар менинг болаларим-ку, иккаласи ҳам — қиз бола ҳам, ўғил бола ҳам.

— Улар бир ҳафтадан бери мактабга боришмайди.

— Мен уларга битта топшириқ бергандим,— деди

раис жилмайиб ва Туетнинг саволини кутмасданоқ давом этди:— Улар ўртоқ геологлар билан бирга кетишган, шунақа. Бизнинг ерларда ҳеч нарса йўқ эмиш. Энди бошқа тоғларни қидиришармиш, болаларим ана шуларга кузатувчи бўлиб кетишди. Бизнинг жойларда адашиб қолиш ҳеч гап эмас — йўл топиш осон эмас!

Раис муаллимани дарвоза ташқарисига олиб чиқди ва узоқ-узоқларни кўрсатиб:

— Улар ҳув ану томонга кетишди, ҳув ану булут қоплаган қояни кўряпсизми?— деди.

Узоқ-узоқлардаги тоғлар бир-бирига мингашиб кетгандай эди. Ҳамма вақт шундай туюлади: инсон боласи кўкка бўй чўзган баланд тоғлар яқинига келади-да, ўз-ўзига: «Мен мана шу тоққа чиқишим керак, негаки бу ўлкада ундан баланди йўқ», дейди. Лекин у бир амаллаб чўққига чиққанида, кўз олдида уни ҳайратда қолдириб, яна чексиз уфқлар чирой очади ва унинг олдида ўнлаб, юзлаб чўққилар — инсон пойқадами етмайдиган ундан ҳам баландроқ чўққилар қад кўтаради. Шундан кейин у яна илгари юради, юраверади: «Мен ўша энг баланд чўққига чиқишим керак», дейди!

Тует, қоронғига қолиб кетишдан қўрқиб, уйга қайтишга шошилди. У жажжи меоликларга хат қолдирди. Унда қайтиб келишлари билан мактабга боришларини тайинлади, сизларни кутаман, деди: кейин қотозни буклади, уни қайта очиб орқа тамонига яна алланарсалар ёзди.

«Геология экспедициясига, ҳурматли ўртоқлар! Маъдан топиб, қайтиб келганларингиздан кейин бизнинг мактабга меҳмон бўлишингизни ўтиниб сўрайман — мактабимиз тоғлар этагидаги дарёнинг нариги соҳилида. Мен сизлар ҳақиқатда болаларга кўп нарсалар ҳикоя қилиб берганман. Улар сизлар билан учрашиш орзусида.

Бошланғич мактаб ўқитувчиси.

Оқшом чоғи ўрмон бутунлай бошқача кўринишга кирди, у янада сирли туюлар эди. Туёт яқинда юриб ўтган йўлларни таний олмади. Гўё бутун ўрмон тунги сукунат тараддудига тушгандай эди. Кун-тяулик қизча ўрмонга кириши билан боягидай, яна «оғзига толқон солиб олди». Қоронғи сўқмоқда пилдираб борувчи оёқларигина кўринарди. Туёт чарчади. Шундай бўлса ҳам унга етиб юришга ҳаракат қиларди. Ҳозир—шу кечасиёқ Хюига хат ёзиб, ўз таассуротларини у билан ўртоқлашгиси келди. Шунда Хюининг Туётга ёзган хатидаги бир жумла эсига тушиб қолди. «...Ҳадемай тоғлик райондаги иш муддатинг тугайди. Мен ҳисоблаб чиқдим — ҳаммаси бўлиб уч ой қолибди. Бу тўғрида вилоят маориф бўлимига эслатиб қўйиш эсингдан чиқмасин. Екн, истасанг, мен ўзим ёзаман...» Туёт ўйланиб қолди: «Бордию Хюининг ўзи ҳам...» Йўқ, Хюи амалий ишни ёқтирадиган одам, бўлмағур «хаёллар»га берилавермайди. Бепоен уфқлар, баланд тоғларни кўришга ошиқавермайди.

Туёт кун-тяулик қизчага:

— Бугун бизникига ётгани кел, хўпми,— деди.

Бир оз жим тургач, қўшимча қилди:

— ...Икки киши ётсак дуруст бўлади.

Сойнинг у бетида жажжигина мактабнинг томи кўринди. Унинг хонасидаги чироқни ким ёқдийкин? Балки Нунг элатлик ўқувчисининг онаси — Май кампир ёққандир? Улар мактаб ёнида туришади...

НГУЕН ТХЕ ФИОНГ

СОБИҚ АКТЕР ҲИКОЯСИ

Мен Тхонглао кишлоғида, бадавлат помешчикнинг отхонасига тақаб қурилган қоронғи бир каталакда дунёга келдим. Онам бир вақтлар бутун ўлкага донғи кетган артист бўлган. Ҳусни жамоли ва ажойиб овозига шайдо бўлган помешчик онамни ўзига ўйнаш қилиб юриш учун қизлик чоғида сотиб олган, аммо рашкчи хотинидан қўрқиб, уни — собиқ артисткани отбоқарига хотинликка берган.

Ота-онам шу йўсин турмуш қуришга. Онамга насиб этмиш бахтиёр онлар мана шу отхона ёнида хокисорликда ўтганини ўйлаб ачиниб кетаман. У ҳомиладор бўлганини билганда суюнганидан қўшиқ айтиб юборган экан.

— Қўшиқ айтсам, руҳим енгиллашади,— дер экан дадамга бечора.

Бир куни кечқурун дадам билан онам шоли оқлаб ўтиришган экан. Шунда онам халқ қўшиқларини хиргойи қила бошлабди. Эшик олдида одамлар тўпланганини пайқашмабди-да. Помешчик ҳам шох-шабба панасига бекиниб олиб қўшиқ тинглаётган экан, хотини кўриб қолибди. Шунда помешчик қўрқиб жўнаб қолибди. Аммо ярамас хотин отамга дағдаға қилиб:

— Хотинингга айтиб қўй, иккинчи марта бу ерда артистлик қилмасин. Акс ҳолда иккаловингизни ҳам ҳайдаб юбораман!— депти.

Ушандан бошлаб онам аввалларидек бемалол қўшиқ айтишдан чўчийдиган бўлиб қолибди. Мабодо айтса ҳам паст овозда шунчаки хиргойи қиладиган бўлибди. У кў-

пинча мени аллалаган пайтларда қўшиқ айтар экан. Отам ҳар сафар бу тўғрида эслаб:

— Ҳақиқатан ҳам унинг қонида муқаддас оташ бор эди,— деб қўшиб қўярди.

Онам қишлоғимизга келадиган сайёр труппаларнинг бирорта ҳам томошасини канда қилмай кўрар экан. Буни отамдан эшитганман. Мени қўлига кўтариб оларканда, томоша кўргани бораркан. Труппа қишлоқдан жўнаб кетгандан кейин эса, кунлар бўйи ўйга чўмиб, ғамгин бўлиб юраркан.

Унинг ягона қувончи, отамга нисбатан бўлган муҳаббати экан. Мана шу муҳаббат умрининг охирига қадар (у мен олти ёшдан ошганда ўлган) эр-хотин хизматкорлар бошига тушиш мумкин бўлган барча маломату камситишларга чидашга кўмакдош бўлибди.

Мен онамнинг чеҳрасини элас-элас эслайман. Аммо унинг овозини, мени аллалаб айтган қўшиқларини ҳеч қачон унутмайман.

Назаримда, қонида жўш урган муқаддас оташ учқунларини худди шу дақиқаларда менга инъом этган. Мен жуда кичкиналигимдан юзларимни бўяб қўшиқ айтишни яхши кўрардим. Биз ҳамон ўша ерда — отхона ёнида яшардик, отам кўпинча кунлари билан уйда бўлмасди. Бир куни у даладан қайтиб келганда, мен бошимга гулчамбар кийиб олиб, бармоғим билан нимчани кўрсатиб қўшиқ айтаётгандим. Мен ўзимча яқинда кўрганим спектаклдаги машҳур овсар Ван ролини ижро этар эдим. Отам мени узоқ кузатиб турди-да, кейин гудурлаб алланималар деди. Менга фақат шу сўзларгина эшитилди:

— Қиз эмас, ўғил бўлганинг қандай яхши.

— Катта бўлсам, албатта ойимга ўхшаб артист бўламан, ҳа... ҳа... артист бўламан, артист,— дедим мен қатъий.

Отам жилмайиб қўйди. У буни болалик эрмаги деб биларди.

— Артистлик ҳам иш бўлганими? Уғлим, сенга бу хунарнинг нима кераги бор?

Аmmo болалик эрмаги ҳаётинг истеъдодга айланди. Ун олти ёшимгача отам билан яшадим. Лекин бир кун отхона ёнидаги уйимиздан қочиб кетдим. Қўчамиздан сайёр труппа ўтиб қолган эди, ўшаларга эргашиб кетиб қолдим.

Елкамда қопчиғим билан кезиб юрарканман, гоҳ-гоҳ отамни эслаб қолардим. Бир кун от гўнги ҳиди димоғимга урилган эди, отамни эслаб, унга ачиниб кетдим. Бироқ уйга қайтгим келмасди. Уч йилдан кейин унинг ўлганини эшитдим. Аммо шунда ҳам қишлоққа қайтмадим, қабрига бориб мотам тутмадим.

Мен Тео халқ театрининг актёри бўлдим. Қишлоқма-қишлоқ кезиб, бутун мамлакатни кезиб чиқдим. Кўп ўтмай, онамдан мерос қолган туғма овозим туфайли шуҳрат қозона бошладим. Ҳозир мен ўйнаган ва бош ролларни ижро этган труппаларни менинг номим билан аташади. Ҳеч бир рўшнолик кўрмаган мендек етимча фақат ўз санъатимдангина қувонч топдим. Ёш актриса Нионгни севиб қолгунимча ҳаётим шундай кечарди. Нионг ҳам бош ролларни ижро этарди.

Нионг ўша пайтлари қанақа бўлганини сизга қандай тасвирлаб берсам экан? Бу қийин эмас. Қизимиз Бик худди онасига ўхшайди. Юз кўриниши ҳам, латофати ҳам, овози ҳам айнан ўзи: Нионг ўзидаги барча фазилатларни унга бергандай эди.

Қизим Бикнинг онаси, менинг хотиним, биринчи актриса Нионг вафот этганда йигирма ёшда эди. Мен уни жонимдан ортиқ кўрардим. Билмадим, ҳозирги ёшлар бир-бирларини бизчалик яхши кўришармикин? Бироқ биз нозик туйғуларимизни изҳор этиш учун беҳуда вақт сарфлаб ўтирмасдик. Бизнинг севгимиз бир-биримизга нисбатан эътиборларимизда ифодаланар, у қалбимизга ҳарорат бахш этиб турарди. Мен спектакль олдидан Нионгнинг қошларини бўяб қўярдим, мана шу менга бир

олам роҳат бағишларди. Мен эсам ундан томошабинлар олдига чиқишдан аввал бошимни танғиб қўйишини илтимос қилардим.

Бик тўйимиздан бир йил кейин туғилди. У ҳозир йиғирмага кирди. Қизимиз ҳам туғилганидан бошлаб сайёр санъаткорлар билан бирга бўлди.

Бу — менинг энг бахтиёр кунларим эди. Эр-хотин учун дунёда санъатимиз, муҳаббату қизимиздан улуроқ нарса йўқ эди. Тхионглао қишлоғига бориб, ота-онам қабрини зиёрат қилиб келиш учун пул жамғара бошлаган эдик. Ҳа, бу жуда ажойиб дамлар эди...

Бир йилдан кейин бошимизга мусибат тушди. Ҳали Бик эмадиган пайтлари эди. Нгаукбой қишлоғида кечқурунлари сурункасига томоша кўрсатдик ва спектаклларимиз ҳар сафар муваффақиятли ўтарди. Бироқ бир куни бошқарувчимиз олдига маҳаллий тонга¹ маъмуриятининг бошлиғи келиб қолди.

— Сиз ўз томошаларингизни шу ерда тугатасиз. Лекин бир оз шу ерда қолишларинг керак бўлади, сабаби қўшиқчингиз Нионг зиёфатда хизмат қилиб, қўшиқ айтиб, меҳмонлар кўнглини хушлаши керак. Мен қишлоқ бойлари ва баобрў кишиларини меҳмонга чақиряпман. Эшитдингми? Меҳмонлар эртага кечқурун келишадди.

— Лекин биз зиёфатларда қўшиқ айтмаймиз, шунингдек, меҳмонларга хизмат қилиб, кўнгили овлашни ҳам билмаймиз, — дея эътироз билдирдим мен.

Тонга бошлиғи менга нафрат билан тикилди.

— Демак, қўшиқчининг эри ҳам бор экан-да?

— Худди шундай.

— Унга айт, ҳеч нарсадан қўрқмасин. Хотини меникида қўшиқ айтса, бир жойи камайиб қолмайди.

¹ Тонга — эски Вьетнамда бир неча қишлоқларни ўз ичига олувчи маъмурий бўлинма.

Шундай деди-да, хахолаб кулиб қўйди, унинг кулгиси ҳалигача қулоғимдан нари кетмайди. Мен у ярамаснинг таъзирини бермоқчи бўлгандим, аммо бошқарувчи тўхтатиб қолди.

— Булар шу ернинг ҳокими, нима қиламан деса қўлидан келади. Уларга тенг келиб обрў топмайсан. Агар ўчакишиб қолса, ишимиз чатоқ бўлади.

Аммо мен хотинимнинг бу одамларга қўшиқ айтиб беришини истамасдим. Нионг туни билан мижжа қоқмай уф тортиб чиқди.

— Агар бормасам бирор кор-ҳол бўлиши мумкин,— деди у.

— Бўлганича бўлар. Ахир тушунсанг-чи, у ерга боришинг мумкин эмас.

Шунда онамнинг ҳаёти эсимга тушиб, нима қиларимни билмай қолдим.

Эрталаб маҳаллий ҳукуматнинг ижозатисиз қишлоқдан чиқиб кетмаслик тўғрисида буйруқ бўлди. Бу — оғоҳлантириш эди: агар Нионг тонга бошлиғининг раъйига итоат этмаса, бирор кўнгилсизлик бўлиши турган гап эди. Қочишнинг иложи йўқ эди. Ниҳоят ноиллож рози бўлдим. Тонга бошлиғининг уйига кетадиган пайти хотинимнинг қизимни менга узатаётгандаги қиёфаси ҳозир ҳам кўз олдимда турибди. Юзи мурданикидай оқариб кетган, қошлари алланечук чимирилган, унсиз бир изтиробда эди у.

Хотиним маҳаллий ҳукмдор юборган соқчи ортида борар экан, қулоғим тагида отамнинг:

— Артистлик ҳам иш бўптими? Ўғлим, сенга бу ҳунарнинг нима кераги бор?— деган гаплари жаранглагандек бўлди.

Қўлимда қизим билан хотинимнинг қайтишини кутар эканман, минг хил фикр-шубҳаларга борардим. Мен ўзимни қўйгани жой тополмас, дўстларим қанчалик юпатиб, кўнглимга тасалли беришга уринсалар, ташвишим шунчалик ортиб борарди. Охири сабрим чидамади,

бир дўстим билан тонга бошлиғининг уйига йўл олдим. Яқин боргач, хотинимнинг овозини эшитдим. Нионг қўшиқ айтарди. Дарвозани тақирлатдим, аммо ҳеч ким очмади: одамлар атайлаб ўзларини эшитмаганга олишарди. Қўрғон атрофи худди қалъа деворидай баланд девор билан ўралган эди.

Нионг тонга яқин — хўрозлар қичқира бошлаган пайтда қайтди. Уни кўришим ҳамона, шўрим қуриганини тушундим. У остонада тўхтаб, менга жим тикилиб турарди. Кўйлаклари йиртилган, сочлари тўзиб кетган...

Мен турган жойимда қотиб қолдим. Ранги докадек оқариб кетган Нионг гандираклаган кўйи бир неча қадам босиб келди-да, қизини қўлига олиб жимгина ёнимга ўтирди. Ўтирди-ю, бирдан ўкириб йиғлаб юборди.

— Энди мен сенинг кўзларингга қаролмайман.

Бу ишда уни гуноҳкор қилиш хаёлимга кейинчалик ҳам келгани йўқ. Мен жим ўтирар эканман, у елкамга бош қўйиб, юм-юм йиғлар эди. Мен ортиқ чидаб туролмадим, шартта ўрнимдан турдим-да, қўлимга пичоқ олдим. Нионг қўрқиб қичқириб юборди. Буни эшитиб актёрлар тўпланишди. Улар аччиқ устида бирор кор-қол қилиб қўймасин деган хавотирда мени ушлаб қолишди.

Мен эса саҳнага кийиб чиқадиган барча кийим-кечакларни ерга отдим-да, бир бошдан қирқиб қийма-қийма қила бошладим.

— Бу ҳунарга лаънатлар бўлсин! Энди ҳаммаси, ҳаммаси тамом, бутунлай тамом!— Нионг саҳнага ўраб чиқадиган зар ҳошияли рўмол қолди, холос. Нионг фарёд кўтариб, юзларини рўмол билан ўраб олди.

Дўстлар кўнмаса ҳам тонг отар-отмас тоққа қараб йўл олдик. Йўл... Нионгни тропик иситма тута бошладди. Касал тобора кучлироқ хуруж қилиб, хотиним охири юролмай қолди. Биз ноилож ўша ердаги бир ташландиқ қоровулхона минорасидан паноҳ топдик. Очиқ-

қан жажжи Бик йиғлаб, ҳадеса она кўрагини изларди. Елкамга бош қўйиб олган Нионг тез-тез ҳушдан кетиб, ўзига келганда алланарсалар деб пичирларди.

— Азизим, мана, ўладиган вақтим ҳам бўлди.

Кечга яқин бир оз бағримга босай деб қизчамизни қўлига олди. Уни эркалаб, ҳатто ҳазиллашган ҳам бўлди.

— Сен ҳеч қачон отанг ва онангга ўхшаб саҳнада ўйнамайсан, йўқ, ўйнамайсан, қизгинам!

Сўнг мен томон ўгирилиб:

— Мен кўзларингга балки жуда жирканч кўринаётгандирман,— дея заиф жилмайди.

Мен унинг қўлларидан ушлаб, юзларига ёйилиб кетган сочларини силаб ўпдим.

— Буни эҳтиётла,— деди у менга зар ҳошияли рўмолни узатаркан,— бу бизнинг актёрлик ҳаётимиздан қолган яккаю ягона эсдалик.

— Балки қорнинг очгандир?— дея сўрадим мен.— Мен ҳозир қишлоққа бориб, бирор егулик топиб келаман.

— Йўқ, йўқ! Мени ташлаб кетма, ҳеч нарса керак эмас,— деди у чўчиб яна сўзида давом этар экан.— Биз Тхайгуен шолиқорларида ишлаймиз. Биласанми, мен кўчат ўтқазिशга жуда устаман. Қизимиз ҳеч нарсага муҳтож бўлмайди.

У келажак ҳаётимиз тўғрисида яна алланарсалар деди-да, шу билан бирдан кўзлари хиралашиб кетди. Бор кучи билан қўлларимни сиқди, кўзларидан ёш тирқиради.

— Жоним! Мен ўляпман... Сезяпман — оёқларим музлаб боряпти.

Бу унинг сўнги айтган сўзлари эди.

Шундай қилиб, онамдан сўнг хотиним ҳам оламдан ўтди. Анов муқаддас оташ энди абадий сўнгандек эди. Бизнинг қўшиқларимиз отхона ортидаги ҳовлида, вайрона кулбаларда ҳалок бўлди.

Мен Нионгни йўл ёқасига дафн қилдим. Бегона бўлса-да, раҳм-шафқатли деҳқонлар менга ёрдамлашишди. Шундан сўнг қизимни опичганимча тоғлар ўлкаси томон

йўл олдим. У ерда батраклик қилдим. Фақат революция-гина ҳаётимизда ўзгариш ясади. Мен Халқ армиясига кетдим. Жажжи Бикни эса ротамиз асраб олди.

Қизим катталашгани сари онасига ўхшаб борарди. Фақат ташқи кўринишидангина эмас, ҳар жиҳатдан онасига ўхшарди. Дид-фаросати ҳам, қилиқлари ҳам, овози ҳам, қонидаги оташ ҳам ўша-ўша, онасининг ўзгинаси эди... У тилга кирганданоқ қўшиқ айта бошлади. Ва ниҳоят, актриса бўлиб етишди. У армия театри труппасида бош ролларни ўйнайди. Эллик тўртинчи йили, яъни биз Дъенбъен Фу яқинига жанг қилгани кетаётганимизда мен унга онасининг рўмолини бердим.

— Бунни эҳтиётлаб сақла: мабодо... мабодо агар мен қайтиб келолмасам... бу сенга онангдан, бувингдан ва отангдан ягона ёдгорлик бўлиб қолгусидир.

Лекин мен қайтиб келдим. Бик эса актрисалигини давом эттираверди. Ҳадеб диққат бўлиб юрганимни кўриб, у менга тасалли берарди:

— Дада, уйланинг! Бир умр ўтмишингизни ўйлаб яшашингиз керак эмас.

Бироқ мен бошқача ўйлайман. Ахир мен сахна кийим-кечакларимни қиймалаб ташлаган тунни ва ундан кейинги даҳшатларни унута олармидим. Революциянинг кадр-қимматига етиш учун ҳам уларни ёдда сақлаш керак.

НГУЕН ТХИ ҚАМ ТХАНЬ

АТИРГУЛЛАҒ

Усти шох-шаббалар билан ўраб ташланган мўъжазгина машина тунни қаршилаб жанг майдонига яқинлашиб борарди. Машинанинг тинмай липиллаб, хира ёниб борувчи чироқлари йўлни аранг ёритарди. Бамбук шохлари, бананларнинг йўғон-йўғон таналари, пастак-пастак, зим-зиё тепаликлар қора нуқталар сингари биринкетин ўтиб борарди.

Хоан олдинги ўриндиқда шофёр билан ёнма-ён ўтирар ва машинанинг пастакжина эшигига таянганича эндигина бир-икки юлдуз ярақлаб кўринган мовий осмондан кўзларини олмасди. Бугун ҳамма нарса янги ва ўзгача кўринарди: унинг жанг зонасига биринчи келиши, бунинг устига узоқ бир дўст мамлакатдан келган меҳмонни бошлаб бориш вазифаси топширилган эди. Қандай қилиб қиз болага, Хоанга шундай муҳим ишни ишониб топширганларини ўйлаб ҳали-ҳали ҳайрон бўлиб юради. Бироқ бу янги вазифасида у ўзини катталардек ҳис эта бошлади.

У узун сочларини битта қилиб турмаклаб, яшил капалақ нусха тўғнағич қадади-да, орқасига ташлаб кўйиб, сўзларни аниқ-аниқ айтиб:

— Чарчаб қолмадингизми?— деб сўради, бу тилни у бор-йўғи бир неча ҳафта бўрун ўргана бошлаган эди.

— Йўқ, йўқ, мутлақо чарчаганим йўқ, жажжи дугонажоним!— дея жавоб берди аёл баланд, тиниқ овозда.

Хоан ғира-шира қоронғилик бўлишига қарамай, меҳмоннинг катта-катта мовий кўзларини ва оппоқ бўйнига тушиб турган шалола сочларини аниқ кўриб турар эди.

Хоан машинадан ташқарига назар ташлади; ҳаммаёқни: осмон, далалар, яйдоқ тепаликларни аста-секин тунги туман чулғаб борарди. «У мендан икки баравар катта-ю, лекин ёш кўринади, яна тагин худди кино юлдузларидай гўзал ҳам», деди Хоан мийиғида жилмайиб. «Жажжи дугонам» — унга меҳмон аёл ана шундай деб мурожаат қилди. Меҳмонни таништиришган дастлабки куннинг ўзидаёқ, у қизнинг елкаларини меҳр билан қучиб:

— Ҳайронман, мен сизни нима деб атасам бўларкин — синглим дебми ё дугона? — деган эди.

Унинг овозида алланечук илиқлик ва меҳрибонлик оҳанги бор эди. Аммо Хоан бундан сергак тортди — балки меҳмон уни ёқтирмагандир, негаки, Хоан ундан анчагина ёш, устига-устак бўйи ҳам паст, оёқ учида турса, аранг елкасидан келади. Шунга қарамай унга меҳмонни қўриқлаш вазифаси топширилган, яна тагин, мана бундақа хавfli жойларда — жанг майдонида. Тўғри, меҳмон бу мамлакатни севади, империалист босқинчиларга қарши қаҳрамонларча курашаётган мамлакат халқига тасаннолар айтади, буларнинг ҳаммаси тўғри, лекин Хоандек бир қизча қандай қилиб уни қўриқлаб бориши мумкин. Хоаннинг ташвишланаётган ери ана шунда эди.

Хоан меҳмон аёлнинг шоира эканини биларди, бироқ унинг шеърларини ўқиган эмас. Лекин унинг учрашув ва суҳбатлардан қайтиб келгандан кейин хонада ёлғиз ўзи қолиб, алланарсаларни ёддан, оҳангдор қилиб ўқишини кўп эшитган. Баъзан меҳмон шеърларини баланд овозда эшиттириб ўқирди, бундай пайтларда у худди хиргойи қилиб куйлаётгандай бўларди. Бу оҳанглар Хоанга худди кофе бўйи ва хонани тўлдирган сигарета тутинига қўшилиб, омихта бўлиб кетгандай туюлар эди. Хоанни фақат бир нарса: меҳмон аёлнинг ҳалигача турмуш қурмай, онаси билан яшаши ҳайрон қолдирарди.

— Онам мени жуда эркалатиб юборганлар, — дея ҳазиллашарди меҳмон аёл.

Улар ўз мамлакатларининг турмуш тарзи ва урф-одатлари тўғрисида кўп гаплашишарди. Лекин ҳар сафар гап оналарга келиб тақаларди. Улар тузадиган жумла-лар жуда содда ва қисқа бўларди, иккаласи ҳам бир-бирининг фикрини қалб билан ҳис этгандай оғзидан чиқ-масдан тушуниб оларди. Ҳозир машинада боришар экан, ҳар иккаласини ҳам уйқу қисиб, иложи борича бири ик-кинчисига далда беришга ҳаракат қилар эди.

— Утган ҳафта жўнатган хатингизни оингиз олган-дир энди?— Хоан яна орқасига ўгирилди.

Меҳмон аёл жилмайди.

— Ҳа, эҳтимол, кеча сени оинг кўрган пайтда олган бўлса ҳам бордир!— унинг овози жаранглаб эшитилди.

Хоан бахтиёрларча кулиб қўйди. У йўлга чиқиш ол-дидан бир кунгина онасининг ҳузурда бўлиш учун рух-сат олган эди. Уй олдидаги шиббаланиб кетган йўлкада ҳалиям супурги излари бор эди. Йўлка четларидаги атиргуллар ҳозир Хоаннинг кўзларига ниҳоятда чирой-ли кўриниб кетди, бир пайтлари Хоан уларни парвариш-лаб сув қуяр, тагини чопар эди. Ҳаммасидан ҳам қирмизи гуллар, майда гуллари сертикан, баргу шохлари орасига яшириниб очилувчи, гунчалари нозик-ниҳол жигар ранг гуллар, гул баргларида шабнам йилтировчи духобагул-лар жуда чиройли эди. Хоан йўлкадаги гулларни бир айланиб чиққан эди, ором олиб, енгил тортгандек, қу-вончга тўлгандек бўлди. У ҳозир онасини кўришини эс-лаб қалби шодлик туйғуларига тўлиб-тошди. Бу — она билан дийдор кўришиш қувончи эди.

— Қизи билан учрашув она учун қанчалар бахт! Оинг кеча кун бўйи олдингдан бир қадам ҳам жилма-гандир,— деди ширинсуханлик билан меҳмон.

Хоан кечаги бўлиб ўтган воқеаларни эслаб жилмайиб қўйди. Афсус, онаси ва унинг янги машғулоти тўғрисида меҳмонга батафсил сўзлаб бериш учун унинг сўз бой-лиги етмайди. Кеча Хоан гуллар оралаб юриб бор овоз билан: «Ойи, қизчанг келди», деб қичқиргиси келди.

Аmmo шу пайт бирдан бамбук поядан тўқилган четан эшик зулфинида худди тирик ўргимчакка ўхшаган дум-думалоқ, каттакон қулф осифлиқ турганини кўриб қолди. Уни кўриб қўшниси чиқди.

— Онанг эрталаб азонда бир сават гул ва йигирматача гул кўчат билан жўнаб кетган.. Каллайи саҳарлаб қаёққа кетяпсан, десам, билиб турибсан, тун совуқ бўлди, эрталабгача кўз юмадим, ҳадеб қизим эсимга тушаверди. Шунинг учун тонг ёриши билан турдим у анов йигитларга югурдим, деди.

— Қанақа йигитлар экан улар?— сўради Хоан.

— Зенитчилар-да, қанақаси бўларди яна! Ҳой, сен ростдан ҳам соқчилар қисмида хизмат қилияпсанми, а?

— Ҳа,— боши билан тасдиқлади Хоан,— рост...

— Бу ерда бўлса онанг ҳар куни сендан ташвишланиб ўтиради. У сендан бирам хавотир оладики... Уларнинг иши жуда оғир, дейди, қизимни ўзим бориб кўриб келаман, ана шунда хотиржам бўламан, дейди,— қўшни аёл жилмайиб қўйди.

Онанг мана шунақа одат чиқариб олди, ҳадеса зенитчилар олдига югуради. Бир куни десанг, шунақанги жазирама иссиқда бошида лиқ тўла сават, қўлтиғида бир боғ шакарқамиш: пилдираб кетяпти. Мен ҳам қўлидагиларни кўтаришиб бирга батареяга келдик. Шунда у командирга: «Анор! олхўри олиб келдим, олинглар!»— деди. Саватнинг юзига барглар ёпилган эди... очиб кўриб оғзим очилиб қолди. Тиқ тўла пишган олхўри экан. Шарбати чак-чак томади-я. Солдат йигитлар роса хурсанд бўлишди.

Қўшни аёл бир дақиқа жим тургач, яна гап бошлади:

— Кооперативда ишлар тугаган. Сенинг кутиб ўтирганингни ойинг билмайди. Худо биледи, ҳали бутун батареяни айланиб чиқадими, кечга яқин аранг қайтиб келди, балки кечасига ҳам қолиб кетар. Бир куни қаттиқ шамол бўлиб турганди, унга эътибор ҳам қилмай, зенитчиларга гулми, қалампирми, билмадим, тиш ковлағичми

олиб, бир неча чақирим йўлга ёлғиз кетди... Ҳадемай совуқ тушади, шунинг учун уларга ташигани-ташиган. Тавба, агар бир тиш ковлагич тайёрлашга тушиб кетса борми, кун билан ўрнидан турмай қадалиб ўтираверади. Бамбуқ пўстини артиб, пичоқ билан силлиқлайверади. Ҳатто мажлисда ўтирганда ҳам қулоғи гапда, қўли ишда бўлади — тиш ковлагич йўниб ўтиради. Мажлис экану, тревога вақтида ертўлага тушганда ҳам ишдан тинмайди. Шунақанги миришкор, шунақанги жонбозки, асти қўявер. Қалампирнинг ҳўлини олиб бориш етмагандай, қуруғни ҳам ташийди. Ҳа, яқинда болалардан илтимос қилиб қутича ясаттирди — уларга тишковлагич ва қуритилган қалампир солиб, Яшил оролнинг нақ ўзига, демакки, чегарачиларга жўнатади. Менга қара, Хоан, қўшни аёл энди ўзининг ҳовлисига ўтган эди, бир дақиқа гапдан тўхтаб яна давом этди.— Бордию тушликкача келмаса, овқатлангани меникига кир, эшитяпсанми? Еки сен ҳам тўғри зенитчилар олдига бора қоласанми? Агар борсанг кампиршонинг боши нақ осмонга етарди-да! Лекин унинг уйга қачон қайтиши номаълум — кўнглига келганини қилади. Уйда қилар иши йўқ-да, ахир, шунинг учун кун бўйи санқиб юргани-юрган...

Хоан ҳозир қўшни аёлнинг ўша гапларини эслаб, юраги орзиқиб кетди. Мана унинг қанақа онаси бор, у қизини қанчалар соғинади. Мабодо, Хоан хизматдан бўшаб, уйга қайтиб келгундай бўлса борми, қайта жўнатиб юбориши ҳам турган гап...

— Хоан! — деб чақирди уни аллақандай ёқимли, майин овоз. Меҳмон аёл унинг елкасидан қучиб, йўл ёқалаб бораётган халқ юкчилари ва жангчилари группасини кўрсатди.

Уларнинг баъзилари замбараклар судраб борар, баъзилари елкаларида, обкашларда қуроллар, қопларда гурч, яшиқларда снарядлар кўтариб олишган эди. Улар жуфт-жуфт бўлиб, турнақатор тизилиб боришар.

Жажжи. машина тезлигини пасайтирди. Олдинда ваз-

мин пишқириб филлар подаси сингари юк машиналар колоннаси борарди. Олис-олисларда қорайиб турувчи тоғ тепаси сезилар-сезилмас оқара бошлади.

— Ракета!..— деб қўйди Хоан самолётдан ташланган «фонарь»га ишора қилиб. Меҳмон балки буни биринчи марта кўришидир. «Фонарь» жуда узоқда бўлгани учун унинг ёруғи ҳозир улар бораётган йўлга етиб келолмас эди.

Йўлни кесиб ўтган анҳорнинг нариги томонида машиналар тўхтаб тўпланиб қолди. Кейин яна ҳайқириб бирин-кетин йўлга тушди. Қарши томондан бўш прицепларини тарақлатиб келаётган машиналар уларнинг атрофидан айланиб ўтарди. Орқада келаётган машиналардан бирининг гапга чечан шофёри кабинани буркаб турган қалин маскировка орасидан бўйинини чўзиб жаҳл билан:

— Интервал сақлансин! Снарядли машиналарга йўл берларинг!— дея қичқирди.

— Менда эса милтиқлар!— дея ундан баланд келди яна бир бошқаси.— Милтиқ бўлмаса, снаряднинг кераги ҳам йўқ!

— Одамлар-чи, одамлар? Уларсиз сира ҳам бўлмайди, десанг бошқа гап...

Бу гап отган йигит уларнинг ёшгина шофёри эди. У шундай деди-ю, ўша заҳоти сигнални босиб, тезликни оширди. Машина шундайгина пайкал четидан олдинга интила кетди.

— Молодец!— деб мақтаб қўйди Хоан.

Қани энди буларнинг ҳаммасини ойиси кўрса — роса хурсанд бўларди-да. Хоан кеча навбатчи билан бирга батареяда онасини излаб блиндажга кирган пайтда у солдатларга гул улашаётган экан. Зенитчилар гул масаласида қизгин баҳслашар, уларнинг бунчалик гулга ўчлигини Хоан авваллари хаёлига ҳам келтирмаган эди. Блиндаж ўртасида сув солинган тоғора, тоғора ёнида ойиси ўтирар, унинг атрофини зенитчилар қуршаб олишган эди.

— Менга! Менга! Менга! Менга ҳам беринг!— дея сўрарди ҳар бир солдат.

— Менга беринг! Ҳув ану қизили менга!

— Менга эса, ҳув ану саригини беринг!

Улар ҳозир худди ёш болаларнинг ўзгинаси эди, онаси ҳаяжонланиб кулиб турарди, кулгидан юзидаги ажинлар ҳам йўқолиб, ёшариб кетгандек эди... Зенитчилар стаканлар, консерва банкалари қидиришга тушиб кетишди. Ҳар бир гулни албатта ўз каравоти ёнига қўйгиси келарди.

— Ҳўш, болаларим, жўяклар тайёрми?

— Ҳа, ҳаммаси тайёр!

Тоғорадаги гулларни тарқатиб бўлгач, она корзинкадаги жигар ранг гул кўчатларни илдизи билан авайлаб олди. Бу гул нави бир неча кундаёқ гунчалайди. Гарчи чиройда қизил, бахмал ёки чой гулига тенг келолмаса ҳам жигар ранг гулни ўстириш анча осон. Хоаннинг онаси қайси гулни қачон очилишини яхши биларди. Ҳозир айна жигар ранг гул мавсуми. Демак, яна бир неча кундан кейин зенитчилар батареясида, тутун ва аланга ичида худди уларнинг уйларидаги сингари жигар ранг гул очилади.

Командир Хоаннинг онаси қўлидан кўчатларни эҳтиётлик билан олди-да, уларни зенитчиларга тақсимлаб берди: жигар ранг гул кўчатини ўша заҳоти ўтқозиш керак эди. Батарея атрофида, окоп бўйлаб сабзавот жўяклари олинган эди. Энди эса у ерда одамларга ўз мусаффолик ва гўзаллигини ҳада этувчи гуллар учун ҳам, нафис, беғубор, хушбўй гуллар учун ҳам жой ажратилди.

Она ҳар бир кўчатни диққат билан кўздан кечирар, илдизларига сув пуркар эди.

Хоан дневальник томон бош эгиб, унинг қулоғига: «Шошмай туринг, ҳозирча ҳеч нарса деманг». У онасига кўринмасдан уни узоқдан бир оз кузатмоқчи бўлди. Ҳозир у қаттиқ ҳаяжонда, атрофини қуршаб олган жангчи-

лар эса тўсатдан катта бўлиб қолган унинг ўз болаларига ўхшаб кетарди.

Она кўчатларни эктириб бўлгач, қўлларини қоқиб-силкиб атрофга назар ташлади ва бирдан турган жойида қотиб қолди: тушими ё ўнги, наҳотки бу ўзимнинг «дўндиқчам» бўлса?! У шошиб қолди. Қўллари лой-тупроқ бўлишига ҳам қарамай, қизи томон югуриб, уни бағрига босди.

— ...Ана холос, энди нима қилдик?— деди шофёр йигит машинадан бош чиқариб, олдинга қарар экан.

Осмон тундлашиб, аҳёнда бир кўриниб турган юлдузларни ҳам булутлар тўсиб олди. Улар йўлнинг энг хавфли жойига келиб қолишган эди — самолётлар бу ерга тез-тез ҳужум қилиб турарди. Йўлнинг шу қисмидан иложи борица тезроқ ўтиб олиш керак эди. Аммо тун ниҳоятда қоронғилигидан йўлни сира ҳам кўриб бўлмасди.

— Бундай қиламиз...— деди Хоан.— Мен олдинда югуриб бораман — менинг оқ кўйлагим сизга ориентир бўлади!

Хоан шундай деди-да, куртказини еча машинадан тушди.

— Хоан, Хоан!— дея ташвишланиб унинг орқасидан чақирди меҳмон аёл.

Оқ кўйлактаги «жонли фонарь» машина олдида липиллаб бораверди.

Машина секин, бироқ ишонч билан илгарилаб борарди. Ана, кўприкнинг темир устунлари кўрина бошлади, йўл четидаги қияликларда эса аравачалар ва обкашларнинг ғачир-ғучурлари эшитиларди.

Қоронғиликда оппоқ соқоли кўриниб турувчи бир чол тахтачалар боғлами кўтариб олган. Вайронага айланган уйдан қолгани шу бўлса керак. Ёнида кетаётган одамлардан бири буларни қаёққа олиб кетяпсиз, деб сўрагани, чол нафрат билан тупуриб:

— Улар ҳам хонавайрон бўлсин! Қилмиш-қидирмиш, дейдилар, уларга ҳам боққан бало бордур!— деди.

Кўприкка яқинлашиб борилгани сайин устма-уст қалашиб ётган рельслар, шпаллар, харсанг тошлар ва симларга кўпроқ дуч келинаверди. Гоҳ-гоҳ болга зарблари, автоген пайвандларнинг чарс-чурс ўчиб-ёнишлари эшитилар, бутун атроф ацетилен¹ чироқларнинг қизил шуъласи билан қопланган эди.

— Фаралар фақат кўприк устида ёқилсин, кўприкдан ўтиб олингач, дарҳол ўчирилсин.

Хоан чаққонлик билан машинага чиқиб олди. Фараларнинг хира сарғиш шуъласи ғилдираклар остида қимирлаб-қимирлаб қўювчи кўприк тахталарини аранг ёритар эди. Баҳайбат, мағрур илон каби эгилиб-майишган кўприк ўзининг камалаксимон қоматини пишқириб оқаётган дарёнинг икки соҳилига ташлаб олган эди. Кўприкнинг темир тиргаклари, панжаралари бошдан-оёқ снаряд ва осколкалардан тимдаланиб-қирилиб, қийшайиб-майишган, шунинг учун ҳам у ҳозир яраланган ваҳшийга ўхшарди. Бироқ унинг пўлат устун ва тиргаклари мағрур ва лоқайд турар, устидан сон-саноқсиз машиналар турнақатор ўтиб борар эди...

— Жуда ажойиб кўприк-да!— деди Хоан ифтихор билан.

Меҳмон ҳам ўз ҳаяжонини яширолмай, машинадан бошини чиқариб, лип-лип ўтиб бораётган пўлат устунларга, панжараларга бирма-бир қараб қўярди.

— Жуда ҳам зўр кўприк экан! Кўприкнинг ҳар бир бўлаги, бу ердаги нам ҳаво ва шимол шамолидан занг босган металнинг ҳар бир қаричи унга бағоят азиз, қадрдон эди. Меҳмон кучли ҳаяжондан тўлқинланиб кетган қалбини тинчитмоқчи бўлгандай қўлларини беихтиёр кўксига босди...

Кўприк тугади, бир неча ўн метрлардан кейин йўлнинг икки томони бомбалардан ҳосил бўлган ўйдим-чуқурлар билан тўла эди. Фаралар ўчирилди, Хоан яна

¹ Ацетилен гази билан ёнадиган чироқ.

йўлга сакраб тушмоқчи бўлган эди, шу пайт осмонда мотор овози эшитилиб қолди.

— Самолёт!

Шофёр кескин тормоз берди. Хоан меҳмонни йўл четига тортиб туширган ҳам эдики, гумбурлаган портлаш эшитилди.

— Ётинг!— қичқирди Хоан ва бир сакраб ўз гавдаси билан меҳмонни портлашдан пана қилиб олди...

— Қўй, Хоан, қўйвор, мен ўзим яширинаман!— меҳмон унинг тагидан чиқиб олишга ҳаракат қилди. Эҳтимол у бомбардимончи самолётларни ўз кўзи билан кўрмоқчи бўлгандир, эҳтимол ўзларига отилаётган ўқларни томоша қилмоқчидир, эҳтимол Хоанга бирор шикаст етмасин деб қўрқяпгандир? У ҳар ҳолда Хоаннинг тагидан чиқиб олишга уринарди. Шунинг учун ҳам Хоан яна қатъий оҳангда:

— Жим ётинг, қондани бузманг...— деди.

Унинг сўзлари ён биқинларига — бир дак¹кина нарига келиб тушган бомбанинг даҳшатли гумбурлаш садолари остида кўмилиб кетди. Димоққа куйинди ҳиди урилиб, устларига тош, тупроқ ёғилди. Машина эшиги гўё кучли шамол зарбидан очилгандай тарақлаб очилиб кетди. Хоан эса:

— Вой!— дея тишларини ғижирлатиб инграб юборди. Аллақандай ўткир нарса елкасини тилиб, оғритиб юборди.

— Қаттиқ оғрияптими? Хоан, жавоб берсанг-чи, қаттиқ оғрияптими?— безовта бўлди меҳмон.

— Ҳечқиси йўқ, унчалик оғрияпгани йўқ.

Шу лаҳзалар ичи Хоан оғриқни ҳам, тупроққа қоришиб ётганини ҳам унутди, у фақат бир нарсани: дўст мамлакатдан келган меҳмонни ўйларди. Дўстликни эса ҳимоя қила билиш керак, Хоанга ана шуни топширишган. Нега энди ҳозир бошига худди шу хаёллар келди.

¹ Дак — олтимиш метрга яқин масофа.

буни унинг ўзи ҳам билмасди. «Ойи,— дея унсиз мурожаат қилди, у ҳозир дилида бирдан онасини эслаб.— Менга тикилиб турган кўзларингдан сезяпман, сен мен учун қайгурияпсан, ташвишланыапсан, шу билан бирга фахрланыапсан ҳам, тўғрими?»

Тош ва тўпроқ ёғилиши тинди.

Хоан ўрнидан туриб меҳмоннинг ҳам туришига ёрдамлашар экан, кўприк томондан югуриб келаётган одамлардан:

— У ёқда аҳвол қалай?— дея сўради.

— Уч киши яраланди, санитарлар етиб келишди. Яна кўприкни мўлжалга олишди-ю, бироқ уддасидан чиқишолмай, йўлни вайрон қилишди. Лаънатилар! Кундуз куни бомбардимон қилганлари камдек, энди кечаси ҳам тинч қўймайдилар!

Хоан меҳмонга қаради. Меҳмоннинг юз-кўзлари тугроқ, чанг бўлиб кетганди. Қиз чўнтагини қидириб кўзгусини топди.

— Жуда гўзал бўлиб кетибмиз-а?

Икковлари хахолаб кулишди. Тун ярмига қадар қароргоҳга етиб олишлари керак эди, шу сабабли бир-бирларини шоширишга тушишди. Хоан фонарини ёқди. Машина қараб бўлмайдиган аҳволда эди. Эшиклари қийшайиб кетган, фаралари пачоқланган, қанотининг анчагина жойи осколкадан дабдала бўлган эди. Лекин мотор ҳамон ишлаб турарди. Демак, йўлга тушиш мумкин эди.

— Сал ҳаялласак, биз ҳам асфалософилинга жўнардик. Сенга қойилман, жуда чаққон экансан!— деди шофёр Хоанга қайрилиб қараркан.

Меҳмон Хоанни ўзи билан орқа ўриндиқда ёнма-ён ўтиришни таклиф қилиб, қўлидан тортди.

— Хоан, оғриқ босилдими?

— Сира ҳам оғрияпгани йўқ, босилди!

Меҳмон Хоаннинг орқасини ўзи томон ўгириб кўйлагини кўтарди-да, фонарни ёқиб қараган эди, кураги устида муштдай қора доғ кўрди.

— Ҳозироқ дори суриб, силаш керак!— деди меҳмон ваҳимаси келиб.— Санитар, сумка қаёқда?

— Эй, қўяверинг, ҳеч бир чўчийдиган жойи йўқ. Шунчаки тош тегди-да, эртага битта памельмус япроғини қўйсам, босилиб қолади,— дея эътироз билдирди Хоан.

Меҳмон эса санитар сумкасини титкилаб дори қидириш билан овора эди. Улкан бармоқлар ушоққина қиз елкасидаги кўкимтир доғни эҳтиётлик билан силашга тушди. Қўли ўнг томонга хиёл сурилиб кетгундай бўлса, дарҳол қандайдир қаттиқ нарсага тегар эди.

— Хоан, яраланганмисан?

— Ҳа, армиядан анча илғари... Қишлоқда халқ лашкарида эканимда навбатчилик пайти сал тирнаб кетганди.

Хоаннинг кўзлари қоронгилашиб кетди. Ҳозиргача рюкзагида нафрат тимсоли сифатида сақлаб юргани — бармоқдек осколка парчасини эслади. Худди ўша куни уларнинг районида битта «яшинқувар» самолёт уриб туширилган эди...

Меҳмон аёл Хоаннинг қўлларини кафтлари орасига олиб қаттиқ қисди. Аввалига оддийгина кўринган қизнинг бунақанги довурак, мислсиз жасорат эгаси бўлиб чиқиши унинг қалбини тўлқинлантириб юборди. Мана, қаҳрамон шундайгина ёнида экан-ку, у бўлса қаҳрамон излаб юрипти. Қаҳрамоннинг шу ерда, ўз ёнида эканини, мана шу ушоққина қизалоқ қаҳрамон эканини у қаёқдан билипти! Ажаб диёр, қаҳрамонлар диёри!

— Йўллардаги даҳшатларни писанд қилмаслик, бу — инсоний матонат. Мен бу тўғрида шеърлар ёзмоқчиман, Хоан...

Меҳмон аёл Хоанга, ортда қолаётган йўлга, улугвор кўприкка тикилиб борарди.

— Мана шундай мардонавор кишилар яшайдиган бу гўзал мамлакат мени мафтун этиб қўйди. Мен булар истиқболига етиш учун узоқ йўл босдим. Мана, етиб ҳам келдим, таналаридаги жароҳатларини ҳам кўрдим. Дushmanнинг ёвузлигини ҳам, севган одамларимнинг кўрқув

нималигини билмай, матонат билан ғалабадан ғалабага бораётганларини ҳам ўз кўзларим билан кўрдим...

Меҳмон аёл одамлар тўғрисида, кўприк тўғрисида, йўллар тўғрисида ана шундай йўлар, йўларини ана шундай барала гапириб борарди. Хоан унинг ҳамма гапларини тушунолмаса ҳам қалби қувонч туйғуларига тўлиб бораётганини аниқ ҳис этар эди: душманнинг бомба ва снарядлари қанчалик қаттол бўлмасин, йўллар омон турипти, туради ҳам, чунки бу — бизнинг йўлимиз, муқаддас диёр сари худди шу йўлдан борамиз!

Машина улар тунайдиган жойга етиб келганда уфқда қирмизи ранг ой кўтарилиб, пальмазор боғни, айвон саҳнларини ёритди.

Бир пиёла ўтқир қаҳвадан сўнг меҳмон аёл Хоанни каравот ёнига етаклаб бориб, энди ётиб ухла, деди. Аммо ўзи ётмади. Пластмасса стулга ўтириб ўйга чўмди: унинг олдида бир қути сигарета турар, бири тугартугамас бошқасини бошлар, фақат чарсиллаб гугурт чақилишигина эшитилар эди, холос. Хоан меҳмон аёлнинг одатларини тушуниб қолган эди — у шеър ёзаяпти, демак илҳоми келган: янги сатрлар туғиляпти. Хоан ўрнидан туриб ташқарига чиқди-да, уй атрофида айланиб юрди.

Ойдин кечаларда бу районни тез-тез бомбардимон қилиб туришарди. Лекин бугун тун сокин, фақат олис-олисларда душман самолётларининг ғўнғиллаши-ю, Хоаннинг шитирлаган қадам товушлари эшитилар эди, холос.

— Хоан! Кириб ёт жойингга! — эшик олдида пайдо бўлган меҳмон аёлнинг товуши эшитилди.

— Йўқ, чарчаганим йўқ. Уйқум ҳам келмаяпти!

«Қайсар» деб хаёлидан ўтказди меҳмон ва ўзининг шерсть кофтасини олиб ташқари чиқди-да, меҳрибонларча қизнинг елкасини ўраб, унинг ипақдек майин, узун сочларини силаб қўйди.

— Биласанми, мен бир вақтнинг ўзида икки хил овоз эшитдим: осмондан ва ердан. Осмондан келган овоз —

бу ҳаётни барбод этаётганлар овози бўлиб эшитилди, ердан келган овоз эса, ҳаётни, қўрқув билмай, ҳимоя этаётганлар овози бўлиб янгради... Имоним комилки, ер юзидаги барча соф виждонли кишилар сен томонда, Хоан, ҳаётни, адолатни фидойилик билан ҳимоя этаётганлар томонида...

У Хоанни қўлтиқлаб олди.

— Назаримда, биз иккимиз туғишган опа-сингиллардаймиз. Мен эрта-кеч: курашларингизга қандай қилсам янада дурустроқ ёрдам бера олар эканман, деб ўйлайман.

Чуқур мовий кўзлар қизга диққат билан термилиб турар эди. Хоан гўё иссиқ сув тўлқинига дуч келгандай бўлди, у сесканиб кетди; унинг хаёлига яқинда уни ҳайратда қолдирган бир плакат келди: ер юзининг турли томонидан йиғилган одамлар ёнма-ён, жипс бўлиб туришар, уларнинг бошлари, юзлари оқ мато билан ўралган бўлиб, фақат кўзларигина очиқ, бу нигоҳлар шу қадар ўткир эдики, гўё юзлаб дарёлар, минглаб тоғлар оша ер юзининг қайси бурчагида уруш бўлаётганини кўриб тургандай эди. Бу кўзларда муҳаббат ва жасорат оташи порлар; бу кўзлар Вьетнам жангчи ярадорлари жонини сақлаб қолиш учун ўз қонларини бераётган жондош кишиларнинг кўзлари эди... Меҳмон аёлнинг кўзлари ҳам ана шу кўзларга жуда-жуда ўхшаб кетар эди.

Хоан унинг қўлларини маҳкам қисди. Қизнинг панжалари бўйлаб ҳарорат югурди, баайни қайноқ қон биридан иккинчисига ўтаётгандай эди... Улар хонага бирга киришди. Аччиқ чой дамлаб, стаканларга қуйишди. Чой худди пишиб етилган шולי рангидай тиниқ эди, у олтиндай товланиб, ундан хушбўй буғ кўтариларди. Хоан чойдан ҳўплади. Оловлар зонасидаги бу хушбўй чойда ўзгача бир лаззат бор эди. Хоан беихтиёр уйи олдида яшнаб турган бахмал гулларни эслади. «Бундай гуллар баргидан тайёрланган чой нилуфарникига қараганда анча ширин бўлади», дерди онаси ва ана шу гулларни алоҳида эътибор билан парвариш қилар эди.

— Сизларда ҳам атиргуллар ўсадими?— сўради Хоан меҳмондан.

— Бўлмаса-чи, бизда жуда гул кўп, бутун бир водий гуллар диёри. Болалигимда онам ана шу водийда парилар минг йил ухлаб қолгани, улар уйғониб, учиб кетганларидан сўнг ўринларидан гуллар униб чиққанини айтиб берган эди...

Меҳмон чойдан хўплаб олиб, эркаловчи майин товuş-да яна кўшиб кўйди:

— Онам мени кузатаётиб хавотирланиб: «У ёққа борсанг, совуқ сув ичма...» деб қаттиқ тайинлаган эди. Бу ердаги сувларнинг ҳаммаси тоза, тиниқ экан. Бунинг устига яна мана бундақа хушбўй чойлар. Ойимнинг жони диллари мана шунақа чой...

Меҳмон аёл онасини соғина бошлабди. Хоан буни сезди. Онаси яхши хотин экан. Ташвишланса ҳам қизини шундан-шунга — ўз озодлиги ва бахт-саодати учун курашаётган бир мамлакатга юборибди. Унинг онаси ҳам худди шунақа — қизини соғиниб, эрта-кеч уни ўйлайди. Шуларни билатуриб жудоликларга рози бўлади. Оналар қалби ана шундай саховату ҳиммат булоғи!

Меҳмон аёл Хоанга қувонч-ла тикилди.

— Биласанми, сен худди атиргулга ўхшайсан: гулдай тоза, беғубор...

Хоан жидмайди, унинг кўзлари йилтиради, у ҳам ҳазилга ҳазил билан жавоб қилмоқчи эди, бироқ меҳмон аёлнинг ҳозиргина яратилган шеърини оҳиста ўқий бошлаганини кўриб ўзини тийди. Хоан тушунмаса ҳам шеърни тинглаб ўзича: қишлоқ, милтиқ, йўл, кўприк панжалари ва уларга шунчалар дилкашлик кўрсатган одамларни тахминан идрок этди...

Хоан инсонни, унинг ҳаётга бўлган муҳаббатини куйловчи бу шеърни ҳозиргини жанг садолари тинган жойларда қандай кутиб олинишини кўз олдига келтирди ва бири кўйиб, бири: «Менга! Менга! Менга!»— дея онасидан атиргул сўраб олаётган туш пайтини эслади.

НОНГ МИНЬ ТЯУ

МЭН ИСМЛИ ҚИЗ

Мэн исмли қиз таи элатидан бўлса ҳам уни худди нунг миллатига хос қизлар сингари чақиришарди. Бу исмни эшитган ҳар бир киши унга дарҳол эътибор берарди. Тю қишлоғидагилар гарчи ўзи ҳали жуда ёш — эндигина ўн саккизга тўлган бўлса-да, Мэнга «опа», деб мурожаат қилишарди. Борди-ю, уни қишлоқнинг бошқа қизлари билан таққослаб кўрилгудай бўлса, у опа эмас, кўпроқ сингилга тўғри келар эди. Шунинг учун ҳам Мэн кўпинча хижолатда қоларди. Гапираётган пайтда ҳам бошини эгиб, бармоқларини ўйнаб туриб гапирарди.

Дугоналари қачон эрга тегасан, деб сўрагундай бўлишса, Мэн жилмайиб:

— Ҳамма эрга тегиб бўлгандан кейингина менинг навбатим келади,— деб жавоб берарди.

У баайни ёмғирдан сўнг бош кўтариб чиққан қўзиқоринга ўхшаб тикмачоқдек, бироқ эрга тегишга ошиқмас эди. Тақдирида, қачон бўлмасин, бир кун ота уйини тарк этиш қисмати бор эканини ўйлаганда у маъюс тортиб қоларди. Ҳолбуки бу ернинг расм-русмига биноан қиз бола ўн саккизга тўлдими, турмушга чиқиши керак. Тоғнинг нариги этагида яшовчи ўн олти ёшлик дугонаси Люенни аллақачон эрга бериб юборишган. Тўй кунини Люен хурсанд бўлиш ўрнига хўнг-хўнг йиғлади, тўйини ўзи учун адолатсиз жазо деб ўйлади. Мэн эса шўрлик Люендан катта. Онаси Мэнга қанчалик суюниб қолган бўлишига қарамай, барибир бир кун у ҳам қизини эрга бермай иложи йўқ. Мэн кўпинча шуни ўйлайди, лекин

ҳозирча пальма шарбати қўшиб тайёрланган магиз таом¹ таклиф этишга арзыйдиган ўз тенгини топганича йўқ. У жамоат ишлари билан банд. Қишлоқ аҳолисини маж-лисга йиғиш учун баъзан қоронғи пайтлари тоғ оралаб юриши керак бўларди. Бир ўзи бўлгани учун қоронғи ке-чаларда унга баъзан жуда қўрқинчли бўларди — тоғлар-да йўлбарслар, қоплонлар даҳшат солиб турарди. Лекин қандай бўлмасин, топшириқ бажарилиши шарт эди. Шу туфайли Мэн: «Йўлбарс ва қоплонлар мен юрган сўқ-моқдан юрмайди», деб ўзига-ўзи тасалли берарди.

Тик қирлардан ошиб ўтишга тўғри келиб қолгундай бўлса, йўқ, бу унчалик тик эмас, деб ўзини-ўзи ишонти-ришга ҳаракат қиларди ва ўзини дадил кўрсатиш учун қўшиқ айтарди. Унинг қўшиқлари акс садо бериб ян-гарди.

Меҳнаткаш ёшлар союзи ташкилотининг котиби Мэн-ни союзга аъзо қилиб олиш вақти етган, деб билди. Аммо бу тўғрида у Мэн билан гаплашганди, у бош чайқаб:

— Сен мени союзга кир, деб таклиф қиляпсан, аммо мен ўз туғилган қишлоғимдан ҳеч қаёққа кетмайман,— деди.

Котиб Меҳнаткаш ёшлар союзининг аъзоси нима иш-лар қилиши тўғрисида тушунтиргандан сўнггина Мэнга ҳамма нарса ойдин бўлди. У ўша заҳотиёқ бирор киши менга ариза ёзиб берсин, деб илтимос қилди. Мэн союзга кирган ва партия тўғрисида кўп нарсалар билган кун-дан бошлаб, янада зўр ғайрат билан ишлай бошлади. Аммо биров ариза ёзиб берсин, деб илтимос қилганини эслаганида ўзидан-ўзи уялгандан қизариб кетарди. Меҳ-наткаш ёшлар союзида унга ўқиш керак, дейишди. Мэн ана шундан бошлаб ҳар куни кечқурун қўлида китоб би-лан чироқ олдида дарс тайёрлайдиган бўлди.

¹ Қадимий одатга кўра қиз томондан йигитни ана шундай таом билан сийланиши — менга совчи юборсангиз, ижобий жавоб оласиз, деган маънони англатар эди.

— Ҳамма ҳарфларни билиб олиш учун қанча вақт керак бўлади?— деб сўраб қолишди бир куни ундан кексалар.

Қиз бошини қуйи солиб, жилмайиб қўйди:

— Доимий тарзда ўқиб-ўрганиш керак. Ҳарфларни ўргангандан кейин, ҳисоб-китобни ўрганиш зарур.

Дугоналарига эса ҳазиллашиб дерди:

— Мен эримга хат ёзиш учун ўқишни ўрганияпман. Эрга чиқаман, мамлакат бирлашгандан кейин эримни Жанубий Вьетнамга армияга юбораман. Янги йил арафасида эса, байрамга етиб кел, деб унга хат ёзаман.

Мэн ҳарфларни ёзишни эндигина ўргана бошлагай пайтда ҳар бир ёзилган ҳарфни кафти билан маҳкам ёпиб, тўсиб оларди. Кечки мактаб ўқитувчиси қишлоқдагиларнинг ҳаммасига яхши таниш одам эди. Шунга қарамай, у Мэннинг тепасига келди дегунча, қиз иккала кафти билан ёзилган саҳифаларни бекитиб оларди. Ўқитувчи дафтарга қўл узатган ҳамоно Мэн уни яширарди:

— Бу ҳали ҳарфга ўхшамайди, илтимос, қараманг,— дерди у уялиб.

Энди буларнинг ҳаммаси ортда қолди. Унинг илгариги журъатсизлигидан асар ҳам қолмади. Майли, энди истаган киши унинг ёнига келиб, ёзувларига қарайверсин— Мэн саҳифа-саҳифа ёзувларни жуда бежирим қилиб кўчиради. Ҳар куни кечқурун овқатдан сўнг китоби билан айвонда ўтиради. Бирор киши дарсини қолдирган бўлса, синфдагиларга етиб олсин, деб ёрдамлашади. Ўзаро ёрдам бригадасида уни ҳамма мақтаб тилга олади.

— Бизнинг Мэн бебаҳо қиз, у жуда кўп нарсани билади.

Ҳар сафар бунақа сўзларни эшитганда Мэн:

— Келинлар, ҳаммамиз биргаликда ўқиймиз, шунда зерикарли бўлмайди,— деб жавоб берарди.

Кечки мактаб ўқитувчиси дарсларни тугатиб қайтар экан:

— Агарда Мэн бўлмаганда биз бунчалик муваффақиятга эришмасдик. Ажойиб қиз... — дерди.

Жазирама иссиқ. Ҳар куни шундай. Уйлар ортидаги тоғлар қуёш юзини тўсганда кимдир осмонни нафис қирмизи рангга бўягандай бўлади. Ҳар оқшом ҳамшира Ханг¹ ўз олтин саватида ёлғиз ўтиради — унинг ҳузурига на оқ ва на қора булутлар меҳмонга боради. Оқсоқоллар ҳар куни оқшом ўзаро келишиб олган бўлмасалар ҳам бамбук ҳассаларини дўқиллатиб қишлоқ четидаги ўзлари ёқтирган жойга тўпланадилар. Бири қўлини ябига тираб ўтиради, бошқалари тиззаларини қучоқлаб. Баъзан қарсиллаган шапалоқ товуши эшитилиб қолади. Демак, бирорта шўрлик чивин қўлга тушди. Чоллардан бири гап-бошлайди, бошқаси уни давом эттиради:

— Қишлоғимизнинг пири калони бу йил қадам ранжида қилмадиям...

— Афтидан, биз хайр-эҳсон қилган чўчқа камлик қилган кўринади. Қатта ибодат куни қўтос ҳам беришимиз керак эди, ана шунда пири калонимиз ибодат-илтижоларимизни инобатга олган бўларди. Кимдир қадимий календардан сўз очди:

— Ун икки аждар пайдо бўлган ўтган йилда-ку, аждарларнинг бири иккинчисига солиб, ҳеч қайси бири сув сочиш, ёғин-сочин қилишни истамаган эди. Бу йил эса календарь бўйича фақат учта аждар қайд этилган. Лекин мана апрель кирган бўлса ҳам ҳалигача бир томчи ёмғир йўқ. Бу нимадан?

Кекса Тэп — чолларнинг ичида энг ёши улуғи эди — у минғирлаб қўйди, сўнг уф тортиб соқолини силади:

— Ҳар йили иккинчи ойнинг иккинчи кунин осмон маликалари ўз кийим-бошларини қуритишади. Бу йил худди ўша куни ёмғир ёғди. Малоикаларнинг кийим-бошлари жиққа сув бўлиб қолди. Энди ўша ҳўл кийим-бошларни қуритиш учун тангри таолодан қуёшни илтижо қилган-

¹ Ханг (Ханг Нга) вьетнам афсоналарига кўра Ойда яшовчи пари.

лар. Авлиёлар тўғри айтган, уларга сизиниб ибодат қилиш керак. Токи улар кийим-бош қуритишни бас қилсинлар.

Кексалар қулоқ солиб жимгина бош чайқаб қўйишар, ёшлар эса ҳиринглаб кулиб ўтиришар эди.

Эртаси кун Мэн эрталаб таранаётиб, паришонликдан бўлса керак, қўлига тароқ қолиб ойна олди. У қир томон пояма-поя юқорилаб борувчи далаларга ва жонсиз, сурранг шудгорларга тикилиб қолди. Хўрозлар бири қўйиб, бири олиб, барала қичқирар эди. Урдаклар, тустовуқлар, лайлаклар гала-гала учиб юрарди. Олдинги йиллари тунлари ариқлардан оққан сувларнинг жилдирашлари эшитилиб турарди. Бу йил эса, сув келсин учун илгари сувлар тўлиб-тошиб оққан жойларни чуқурроқ ковлаш керак. Далалар ҳам, экин-тикинлар ҳам жонсиз қуруқ кесак бўлиб ётибди. Мэн ойнага қаради. Қовжиратма апрель қуёши Тю қишлоғи қизларининг ёноқларидаги гулгун ранғи ялаб кетгандек. Жазирама иссиқ Мэннинг юзидаги чиройни ҳам ўғирлаб қўйибди. Кўзгуни яшириб ўзига-ўзи:

— Майли, қалбим оташи ўчмасин!— деди.

Белини маҳкамроқ сиқиб боғлаб, кеча ҳафсала билан барғлар тўшаб қўйган саватларни обкашга илди-да, елкасига олди. Шу пайт рўпарасидан отаси чиқиб унга ўдағайлаб кетди:

— Буни сенга ким ўргатди? Ота-боболаримиз наҳотки сени шу ишга ўргатган бўлса? Қимда-ким сигирни ҳам қўтос сингари лой кечишга мажбур этса, таигрининг қаҳрига учрайди. Сен ҳали эмадиган гўдак эдинг. Уша йили онанг Кхуйван қўриғидан ер очди. Худди ана шунинг касрига бирдан сел бошланиб кетди. Ўзлаштирилган ерни ёмғир ювиб, бир дона бошоқ ҳам шоли ололмадик.— Ота товушини пастлатди.— Бас, қизим, бошқа иш билан шуғуллан. Бир коса гуручни ота-боболар одатича топганимиз маъқул. Бошқа бирор дурустроқ ишга урин. Шунда одамлар сенгн тўғрингда ёмон гапиришмайди.

Мэн отасининг гапидан кейин елкасидаги обкашни ерга олиб қўймоқчи ҳам бўлди. Ойисига қаради — у индамади. Мэн бир лаҳза иккиланиб турган жойида туриб қолди: Ешлар союзида уларга суғорилмайдиган далаларда донни тўппа-тўғри ерга экавериш керак, деб тушунтиришган эди. Агар сув бўлса улар кўкариб кетади, мабодо, ёмғир бўлмаса, сувни обкашларда ташиш керак бўлади. Бошқа жойларда шундай қилишяпти. Токайгача ёмғир кутиб ўтириш керак!

Мэн ўзининг ҳақлигини биларди, албатта. Шундай бўлса ҳам отасига гап қайтаргиси келмади. Лоақал бир оғиз сўз қайтариб кўрсин-чи? Уша заҳоти сени қари бамбукнинг унини ўчирмоқчи бўлган ёш новда ёки товуққа ақл ўргатмоқчи бўлган жўжага чиқариб қўяди. Шу фикрларнинг ҳаммаси хаёлидан ўтган бўлса ҳам обкаш ҳамон Мэннинг елкасида турар эди. Мэннинг оёқлари ўз-ўзидан йўлга тушди. Орқасидан чолнинг вайсаши эшитилди, лекин Мэн уни эшитмасликка олди. Обкашдаги саватлар тобора кучлироқ силкина бошлади.

Ҳар куни кечқурун уйлардаги чироқлар ёниши билан халқни Меҳнаткаш ёшлар союзи мажлисига, Хотин-қизлар союзи ёки ўзаро меҳнат ёрдами мажлисига чорлаб, ёғоч тартараклар овози эшитилади. Ҳамма ерда: «Қурғоқчиликка қарши курашамиз!» шиори эшитилади. Мэн эккан етти сао ердаги кўчатлар тўрт қулоқ бўлибди. Мэндан намуна олиб экилган бошқа ерлардаги шолилар ҳам қийғос униб чиқибди.

Қишлоқ халқи:

— Буларнинг ҳаммаси Мэндан. Соч турмаклашни яқиндагина ўрганган эди, энди балога ақли етади. Унинг даласига бир қаранглар! Ахир ҳамма ҳосил бўлмайди, демаганмиди, ўзлари эса осмонга қараб ёмғир кутиб ўтиришган эди. Бўларкан-ку! — дерди.

Дугоналар ҳам Мэнни учратганлари заҳоти уни мақташга тушишарди.

— Шолитаринг қийғос унибди!

Мэн бошини эгиб, уялганнамо жилмайиб:

— Лекин ҳалиям кўп одамлар ишонишмаяпти,— дерди.

Мэн ҳар куни далага чиқарди. Жонсиз, қуруқ кесаклар ўрнини аста-секин майсалар қоплай бошлади. Бугун қайдандир шабада ҳам эса бошлади. Мэн қувончга тўлиб яшил далалар бўйлаб кезарди.

Кечга яқин у кутилмаганда Лангни учратиб қолди.

— Мана бу пайкалнинг шолисини ўрадиган маҳалда мени ҳам чақир, эсингдан чиқмасин,— деди у ҳар сафаргидай,— ўзим ёрдамлашаман.

Мэн унга жавоб бермоқчи бўлиб тараддудланган ҳам эдики, у кетиб қолди. Бригада мажлисида Лонг ҳозир шולי экадиган пайт эмас, деб қаршилиқ кўрсатган эди. Мэн ана шуни эслади. Балки Лонг унинг устидан кулаётгандир. У ҳолда жавоб бериб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ.

«Биргина Лонг шундай деб ўйламайди,— деб мулоҳаза қиларди Мэн.— Шубҳа билан қарайдиганлар қишлоқда оз эмас. Агар менинг даламда ҳосил бўлмаса, бу бошқа барча ишларимизга ҳам зарар етказади». Қиз Лонгнинг орқасидан қараганча ўйга чўмиб туриб қолди, аммо шу пайт орқа томонда дугоналарининг овози эшитилиб қолди:

— Мэн, ҳосилни йиғиштириб олгач, гуручдан пиширинда, бамбук идишга солиб Лонгга юбор.

Бу гапирган қиз Тхай эди. Улар Мэн билан тенгдош ва ажралмас ўртоқ. Мэн ўгирилиб, унга қаради.

— Мен унга тўпон солиб юбораман!

— Нега ҳар куни оқшом шу ерда учрашишга ваъдалашасизлар?

— Учрашув? Қўйсанг-чи, нуқул ўзи келади, худди дала билан гаплашгандай толиб олган бир хилдаги гапларини гапиради-да, кейин ғойиб бўлади.

Дугоналар хахолаб кулишди. Иккита оқ лайлак яшил далани кўриб қўнмоқчи бўлган эди, аммо қизлар кулгиси уларни чўчитиб юборди, шундан кейин улар осмонда бир-икки айланиб, нари учиб кетди.

Қизлар сояси бутун дала бўйлаб чўзилди. Ғарб тоғлари қуёш баркашининг ярмини ямлаб улгурди. Кунботар пайтдаги нурлардан кўзлар қамашарди. Шамол кучайди. У қизларнинг қизил тасма билан боғлаб олган кўйлаklarини пуфлаб шиширарди. Тоғлар узра қора булут тўпланиб, қуёш жамолини тўсиб олди. Осмон ноғораси бўғиқ гумбурлай бошлади. Болалар қўтосларини шоша-пиша уй томон ҳайдашга тушди. Одамлар уйлари атрофида куймана бошлади. Аёллар бамбукдан тўқиётган бўйраларини нари-бери ўрашга тушди, болалар эса дорлардаги кирларни йиғиштира кетди. Қорайган осмон чақмоқдан ёришди. Ер юзига биринчи ёз ёмғири қуя бошлади. Ҳамма бамбук идишларини ёмғир суви билан тўлатиб олишга шошилди. Одамларнинг чеҳраси ёришди. Шу куни кечқурун ҳеч қанақа мажлис бўлмади. Қурғоқчиликка қарши кураш тўғрисида гаплар ҳам, тангрининг бешафқатлиги тўғрисидаги шикоятлар ҳам тинди, одамлар ниҳоят хотиржам ором уйқусига ётди. Шамол ва ёмғирнинг қишлоқ четидagi бамбукзорларда шовиллашини ҳам ҳеч ким эшитмади.

Эрта тонгдан яна ғала-ғовур бошланди — одамлар қўтосларини яна далаларга ҳайдашга тушди. Тоғлар бағридан марзалар оша ариқ-арик сувлар оқди. Кекса Тэп ётган жойидан туриб қадимий хитой календарини очди ва бир бошдан саҳифаларни варақлай кетди.

— Бугун ўнинчи ойнинг тўртинчи куни ёмғир бошланди. Демак, бу йил ҳосил яхши бўлмайди,— дея тўнғиллади у.

Чол календарни тиззасига қўйиб, далада нима ишлар қилинаётганини кўриш учун бошини юқори кўтарди. У ерда қўтослар сув сачратиб юрарди. Чолнинг юзиди табассум пайдо бўлди. Бу табассумдан эски календарнинг

«муқаддас» башоратини бузиб худога шаккоклик билан қилинган таъна ҳам, ернинг сувга қонганидан қувонч аломатини ҳам уқиш мумкин эди.

Ҳамма хурсанд, фақат биргина Мэн норози эди. Ишдан қайтиб келиб овқатланди-ю, айвонга чиқди. Қўллари белига қўйиб, далалар томон нигоҳ ташлади. Кўм-кўк шоли кўчатлари далаларни фарқ кўмган сувларда товланиб турарди. Аммо Мэн ҳадеб уҳ-тортар, қовоқ-тумшуғи осилган эди. Бугун унинг экинзори ёнидан ўтган ҳар бир одам марзалардан ҳатлар экан, бир лаҳза тўхтаб, ёлғиз бир сўзни такрорлар эди:

— Эсиз кўчатлар, ҳаммаси сув тагида қопти. Мэни-мизнинг меҳнатлари ҳайфга кетибди. Барча уринишлари беҳуда!

Илгарилари ҳам Мэннинг ишидан норози бўлган унинг тенгдошлари қулоқ бошида туриб олишиб, қийқириб чувиллашарди:

— Бошқа жойлардаги «Эллик саккизинчи йил зарбдорлари» ёмғир ўрнига ерни ўзлари суғоришяпти. Улар ернинг ўзидан сув сиқиб чиқаришяпти. Бизда эса қозондан фақат гуруч чиқаришяпти. Тоғдаги пайкалларни текисликка айлантиришяпти.

Лонг билан Ланг ҳаммадан кўра кўпроқ киноя қилиб кулишган эди. Мэн-шоли уруғини эккан кўниёқ улар уватга ўтиришиб олиб, чўпчак билан ерни ковлашган ва битта донни қўлларига олиб жўрттага Мэн эшитадиган қилиб, ачинган кишилардай хиргойи қилишганди.

— Бечора! Адойи тамоm бўпсан! Энди сенинг на болаларинг ва на невараларинг бўлади...

Бугун ҳам ана шу иккови ердан бир туп шolini юлиб олишди-да, гўё унга раҳми келгандай мурожаат этиб йиғлашга тушишди:

— Қаттиқроқ йиғла, сенинг беканг энди даладаги жамики сувларни сочиб қуритсин. Булутларни қаттиқроқ пуфлаб ҳайдасин, ана шунда тирик қолишинг мумкин.

Ҳар бир жумладан сўнг Лонг ва Ланг бир-бирларига қараб олишар ва зимдан кулиб қўйишар эди. Ёнида турган болалар уларга танбеҳ бериб гап қотишди:

— Ҳазиллашинглар, лекин эви билан-да, ўзларингизга эҳтиёт бўлинглар.

— Биламиз, сув тошқинидан эҳтиёт бўлиш керак, қурғоқчиликдан чўчиса бўлади, бу ерда нимадан қўрқамиз?— деди улар жавоб қилиб.

Мана шунақанги таъналар Мэн бечорага кун бўйи тинчлик бермасди. Хаёли қочиб, сочлари ёйилиб кетганини ҳам сезмасди.

Мана шу селдан кейин Мэннинг отаси ҳам сўкиниб, тўнғиллайдиган бўлиб қолди. Мэнни кўрди дегунча қовоғи солинарди. Чунки мана шу етти сао ер оиланинг асосий таянчи эди. Ҳар йили ҳаммадан кўп шолини улар худди мана шу пайкалдан олишарди. Шолини қуруқ ерга сепишнинг фойдаси йўқ, деб бу қайсар қиз Мэнга айтишган эди. Лекин у қулоқ солмади. Мана энди кўчатлар сув остида қолиб кетди. Бир неча кундан кейин лойга қорилиб ачиган бўтқага айланади. Мэннинг отаси бир неча марта унга ерни қайтадан ҳайдаб, янгитдан кўчат ўтқазиш керак, деди. Аммо Мэн қўшга омоч боғлаган пайтда, яна ўйланиб қолди.

«Шошилиб нима қиламан? Мен ўз сўзимда тураман, деб ҳазилакам олишмадим — энди бирдан...»— ўзидан киноя қилди у.

Мэн шундай ўгирилиб қараган эди, дугонаси Тхайга кўзи тушди. У аллақачон ҳамма гапдан хабардор эди.

— Уч-тўрт кун кутайлик. Агар шунда ҳам бўлмаса, биргалашиб бошқатдан ҳайдаймиз. Янги кўчат ўтқазишга ҳали кеч эмас.

Аммо Мэн Тхайга ғалати қилиб қараб қўйди. Ҳар сафар улар бир-бирлари билан учрашганларида хандон ташлаб кулишар, бир-бирларини қучишиб ҳазил-ҳузил қилишар эди. Бугун эса улар бир-бирларини овутиб, елкаларини силашарди. Мэн ҳеч нарса тўғрисида гапиргиси

келмасди. Унинг отаси шу яқинда эди. Тхай унга ўғирлиди:

— Мэннинг ярасига туз сепманг, амакижон, агар уч-тўрт кундан кейин шоли тикланиб кетмаса, ерни қайта ҳайдашда Мэнга ўзим ёрдамлашаман.

Мэннинг нигоҳи далада эди. Еш кўчатлар ҳамон яшнаб турарди. Аммо бирор кимса уват ёнида тўхтагундай бўлса юраги така-пука бўлаверарди. Агар ернинг катталиги саватдек бўлганда, Мэн аллақачон уни ҳеч ким кўрмайдиган жойга яшириб қўйган бўларди. Бутун бошлиқ етти сао ерни одамлар назаридан қаёққа ҳам яшириб бўлади.

Ҳатто шу вақтгача индамай келган онаси ҳам бугун унга киноа қилди.

— Бўйинг етиб қолдию, ҳалиям ишнинг кўзини билмайсан-а. Отангнинг сўзига ҳам қулоқ солмадинг. Энди ҳосил бўлмайди. Дарахтларнинг илдизини еб кун кечирришга тўғри келади.

Мэннинг ака-укалари, опа-сингиллари кўп эди. У оиланинг энг кенжаси бўлгани учун онаси жуда яхши кўрарди. Бироқ қишлоқда Мэнни ҳамма гап-сўз қила бошлагач, у ҳам ваҳимага тушиб ишқилиб ўтган йиллардаги очарчилик қайта бошимизга тушмаса, дейдиган бўлиб қолди. Олдинги йили худди шундай бўлиб, бутун оила овқат излаб тарқаб кетганди.

Мэн унга жавоб қайтармади. Индамасдан кўзларидаги ёшларни артди-да, қўйнидаги кўзгусини олиб, унга қаради. «Майли, қалбим оташдай ёнсин!»— дея ўз сўзларини эслади.

Алвон-алвон қора булутлар гўё қизнинг фикрига жўр бўлган каби қаёқдандир қуёшнинг қулоғидан тортиб чиқарди-да, уни тоғ узра осиб қўйди. Қуёш нурлари Мэн кўзларида жилваланиб ўйнай бошлади.

— Бу йил Осмон жаноблари нимадандир ғазабнок. Йўқса, даҳшатли селдан кейин жазирама иссиқ юборармиди? Бунақада қандай ҳосил олиб бўлади! Худо ҳаёт

ҳади этишга ҳам қодир, шунингдек осонгина ажал юбориши ҳам мумкин.

Одамлар худога ялиниб-ёлвориб шикояту нолалар қилишар эди. Суғориладиган текис ерлардан деярли нам қочди, лалмикор ерлар эса ёрила бошлади. Шолини боғлашга асраб қўйилган, ҳозир эса чордоқларда чуваллашиб ётган арқонларни ҳам ҳадемай чўмичга боғич, қудуққа ип қилиб ишлатиб юборишадиганга ўхшайди. Бир неча кундан буён эътиборли Тэп амаки ҳар кун каллайи саҳарлаб муқаддас китоб кўрарди. Шоли кўчатини ўтқазадиган қулай фурсат қўтослар кунига ёки сичқонлар кунига тўғри келиб қолмасин, деб кун танларди. Бугун эрталаб унинг ҳам ҳафсаласи пир бўлиб, китобга қўл урмади. Чол соқолини силаганича, ҳадеб осмонга қарар эди.

— Ойнинг биринчи кунини серқуёш бўлди, демак, анчагина иссиқ бўлади.

Мэн эса мана бир неча кундирки, қаддини ердан кўтармай, далада ишлайди, ҳар бир шоли кўчати тагига бир кафтдан ўғит солади. Гўё қиз қалбидаги ғуборни қувмоқчи бўлгандай, осмон ўқтин-ўқтин шабада йўллаб, шоли кўчатларини аста-аста силкиб қўяди. Улар худди жилмайиб кулган каби беозор шитирлайди. Мэн ўзига тасалли беради: «Яна ўн кун ҳаво шундай туриб берса, кейин хотиржам бўлсам ҳам бўлаверади. Агар анов Лонг ўрим кунини ўтиб қолгундай бўлса, мен уни пастга олиб тушмай ҳам қўймайман. Қани ўшанда у берган ваъдасидан тониб кўрсин, бир-икки оғиз нордон сўзларни ана шунда эшитади!»

Мэн кўп нарсалар тўғрисида ўйларди. У бир вақтлар ўқитувчисининг мақтаганини эслади, эрта-индин бошланадиган ўрим-ийғим тўғрисида, шунингдек, даласини қайта ҳайдаб экишга тўғри келмаганлиги тўғрисида ўйлаб қувонди... Ёнидан ўтган ҳеч бир кишига бошини кўтариб қарамади ҳам.

Аммо уйга қайтиб келгач, барча меҳнатининг зое кет-

гани маълум бўлди. Отаси омовни тузатиб, кечки овқатдан сўнг иш тақсимлади:

— Эртага ҳаммаларнинг ловия экишга борасанлар ва экиб тугатасанлар.

— Дада, сиз ўзингиз нима қилмоқчисиз?

— Менми? Мен, етти сао ерни ҳайдашга бораман. Бошқа нима ҳам қилардим? Шоли кўчатидан ҳозир воз кечган маъқул.

Шундай қилиб эртага отаси унинг экинини пайҳон қилиб, ҳайдаб юборади! Нима қилиш керак? Тхай дугонажон, қаердасан?

* * *

Еттинчи оёнинг ўн тўртинчи кун оқшоми чўкди. Жуфт-жуфт қилиб ёпиштирилган асал чалпақлар девор ёнига тортилган аргамчига мунчоқдек осиб ташланган. Мэнни норозилик билан қарши олишди.

— Нега кеч қолдинг? Ё оёқларингга ширали чалпақ ёпиштириб қўйишдими?

— Ҳали ҳеч ким йўғу, сиз бўлсангиз, мени кеч қолдинг, деяпсиз!

— Меҳнаткаш ёшлар союзининг интизоми чакки эмас...

Йўлакка тўшалган қамишлар йиғит-қизлар оёғи остида шитирлаб турарди. Мэннинг ойиси уйига қайтиб кирди. Пардани тушириб, чироқни ўчирди. Уйни фақат бамбук панжаралар орасидан тушиб турган ой шуъласигина ёритар, пардаларга думалоқ оқ тангалар сочиб жимирлар эди.

Ташқаридан эса кулги товушлари эшитилиб турарди. Ханг опа ўзининг қора-кўкиш пардасини хиёл кўтариб сезилар-сезилмас жилмайиб қўяди.

Уртоқ Тэн керосинчироқнинг иккала пилигини баландлатиб бураса ҳам у барибир хира ёритар эди. Сўнгги ҳарфни ёзиб бўлиб, Тэн қаламни четга қўйди.

— Уезд ёшлари активи анжуманига қишлоғимиздан

битта делегат юборишимиз керак. Делегатлар олдига қандай талаблар қўйилишини мен ҳозир ўқиб эшиттираман.

Лонг гина қилганнамо бош чайқаб-чайқаб тинглади.

— Агар шунақа талаблар қўйиладиган бўлса, у ҳолда биз ҳеч кимни юборолмаймиз, қишлоғимизда бунақа одам йўқ...

— Келинглар, дурустроқ эътибор бериб қараб чиқайлик.

— Тхэ, бизнинг группоргимиз, уезд қарорини аллақачон олган.

— Ҳа, ўзи ҳаммаси шунақа,— деди секин минғирлаб кимдир.

Бир лаҳзалик сукунат чўкди. Нян ўрнидан туриб кўйлақларини тузатди:

— Борди-ю, Мэнни юборсақ-чи?— сўради у.

Нян группадагиларнинг энг каттаси эди. Уни бошқалар қувватлади.

— Тўғри!

— Мэнни юборсақ янглишмаймиз!

— Мен ҳам розиману, лекин...

Бирдан дўриллаган бир товуш эшитилиб қолди.

— Буни ҳали муҳокама қилиб кўриш керак.

Бу Лангнинг овози эди. Нян ўша заҳоти қўл кўтариб, сўз сўради.

— Мен Мэннинг муваффақиятлари ҳақида гапирмоқчиман.

Аммо Мэн ўша заҳоти Няннинг елкасига кафти билан уриб, уни тўхтатди. Буни ҳамма кўрди. Сўзи бўлиган Нян Мэннинг қўлларидан маҳкам ушлади. Офтобда чиниққан йигирмата бармоқ бир-бирига чирмашди. Чироқлар липиллаб, сояси деворда ўйнади.

Мэн Няннинг ўзи ҳақида гапиришини истамасди. Шунинг учун уни тўхтатган эди. Мэннинг назарида унинг қилган ишлари Меҳнаткаш ёшлар союзи аъзоси учун жуда арзимас даражада эди.

— Керакмас, қўй! Няя, бу гапларнинг кимга кераги бор?— дерди Мэн.— Мен таклиф қиламанки...

Аммо Няя унинг сўзини бўлди.

— Гапимни айтиб олай!

Уларнинг тортишуви тугагунча бўлмай Тхай ўрнидан турди. Қиз ҳеч кимдан рухсат ҳам сўраб ўтирмай, ўзининг ўткир овози билан умумий шовқинни босиб гап бошлади:

— Бизнинг Мэн ўқиш-ёзишни ўрганиб олди. Шунга қарамай, ҳали ҳам ўқишни давом эттиряпти. Қурғоқчиликка қарши кураш пайтидаги ишларига келсак, яқинда мен унинг отасини учратдим. У менга: агар Мэн бўлмаганда оиламиз ҳосил олди очарчилиги пайтидаёқ аҳволи танг бўларди, деди. Кўпчилик унинг изидан борди. Энди ҳаммаси бизнинг Мэнимиздан миннатдор. Мэнни уезд ёшлари активига жўнатиш учун шунинг ўзи кифоя эмасми?

— Менга сўз беринг...

— Йўқ, мен ҳали сўзимни тугатганим йўқ,— деб жавоб берди Тхай.— Мэнга ишонмаганлар ва унинг ҳафсаласини пир қилмоқчи бўлганлар озмунча бўлдими? Аммо у бекорчи гап-сўзларга бўш келмади. Унинг шаънига айтилган заҳар-заққум гапларни бир эсланг, аммо бизнинг Мэн ўз айтганида қаттиқ турди. Агар қилган ишларини бутун уезд ишлари билан таққослаб қаралгундай бўлса, унинг хизмати албатта унча катта эмас, лекин агар кишлоғимиз қўлга киритган муваффақият юзасидан олиб қарайдиган бўлсак, у ҳолда, Мэн активга жуда муносиб делегат.

Мэннинг ойиси ухламай, ташқаридан эшитилаётган овозларга қулоқ солиб ётарди. Няянинг: «Ана энди, Мэн, эртага уездга барвақтроқ жўнаш учун тайёргарлик кўравер», деб айтган якунловчи сўзини эшитиб, ўзини тўхтатолмади. Шунда ётган жойидан югуриб чиқиб, бор овоз билан шовқин солди:

— Қиз боланинг бир ўзини уездга, бегона одамлар

орасига юбориб бўладими? Йўқ, Тэннинг ўзи ҳам Мэн билан бирга борсин!— деди.

Йўлакдагилардан кимнингдир энсаси қотди:

— Ана, кўрдингизми? Ҳатто уйдан ҳам чиқаришмайди, бу аҳволда қанақа қилиб Мэнни юборамиз?

Мэннинг онаси эрга чиққандан бери йигирма йилдан ортиқроқ вақт ўтди. Лекин у ҳалигача бирор марта ҳам уезд марказида бўлган эмас. Назарида гўё у ерда ҳамма нарса ҳалиям илгаригидай, тоғлик қизлардан бирортаси уезд ёки вилоят марказида пайдо бўлгундай бўлса, ўша заҳоти унга эркаклар ёпишиб олишади. Мустамлакачилар ҳукмронлиги даврида пайдо бўлган тоғликлар билан водий халқи ўртасидаги барча низо-лар абадий тугатилганлигини, халқ ибораси билан айтганда, денгиз қаърига гумдон бўлганлигини она ҳали билмасди. Тоғликлар эндиликда нафақат уезд ёки вилоят марказларига, ҳаттоки Ханойнинг, ўзига ҳам бемалол бора олардилар.

Тхай, Тхэн ва Нян кекса аёлга ана шуларни ҳикоя қилиб тушунтирди. Ниҳоят, у қизига рухсат берадиган бўлди.

Мажлис давом этарди. Мэннинг онаси эса хурмо баргларидан ясалган елпиғич билан юзини тўсиб олиб ўзича пичирларди:

— Агар киши ўз оиласи ва ўз қишлоғи учун жону дилдан меҳнат қилса, демак, уни уездга таклиф қилишар экан-да. Шундай бўлиши керак, революция ва ҳурматли Хо Ши Мин шундай деб буюрган!

.. Ой гўё Мэнга йўл кўрсатмоқчи бўлгандай, ғарб томон шитоб билан сузиб борарди.

Эрта тонг, ҳали тоғ ортидан қирмизи шафақ кўтарилмасданоқ Мэн қишлоқдан чиқди. Белига боғланган нилранг чилвирининг учи нақ товонига тегар, биқинда пиширилган гуруч солинган халтачаси осилиб турарди.

Шолизор ҳамширалари ва Шамол оғайнилари уни йўлга шодон кузатиб қолишарди.

ХИУ МАЙ

БАХТ ТУҲФАЛАРИ

Йўл ёқасидаги белгилар Ханойга яна 250 километр қолганини кўрсатарди. Фук олдинга энгашиб, спидометрга қаради. Эрталабдан бери машинанинг ўртача тезликда юрганини ҳисоблаб чиқиб, сўнг шофёрдан сўради:

— Моктяудан Хоабинга борадиган йўл қалай, яхшироқми?

Биз ҳаммамиз машина белгиланган соатда ремонт қилинаётган йўлни босиб ўтолмаса керак, деб чўчирдик. Агар у ерда ушланиб қолгундай бўлсак, Ханойга бир кун кеч етиб борамиз.

— Йўлни тузатишяпти, шунинг учун олдиндан аниқ бир нарса деёлмайман,— деди шофёр хомуш бир қиёфада.

Ун кун олдин чет эллик меҳмонимизни Дьенбьенфуга олиб боришга қарор қилган эдик. Меҳмон солдатлар тарихий жангга борган йўлларни ўз кўзи билан кўрмоқчи, машҳур Олан пристани, Лунго доволарида бўлмоқчи эди. У бу сафарда бирон-бир одамнинг ҳамроҳ бўлишини илтимос ҳам қилган эди.

Муассасадагиларимизнинг ҳаммаси бараварига ёзилишаверди. Бу ҳақиқатдан ҳам жуда камдан-кам учрайдиган имконият эди. Сафар фавқулодда мароқли сафар эди. Ташкилот группаси ишни силлиқ ҳал қилиш учун озмунча бош қотирмади. Борганлар ҳам, боролмай қолиб кетганлар ҳам хафа бўлишмади.

Биз омади келганлардан эканмиз — сафарга илиниб қолдик. Сафар Қаршилиқ кўрсатиш уруши пайтида бу

ерларда бўлганлар учун ҳам гоят қизиқарли эди. Мана, ниҳоят сафардан қўзланган мақсадга ҳам эришдик, ammo саёҳатимиз ҳали ниҳоясига етмаган бўлса ҳам, кўп ўтмай ундан ҳафсаламиз пир бўлди.

Дьенбьенфу тупроғига қадам қўйганимиз ҳамоно эски хотиралар хаёлимизни қамраб олди. Госхозларда, ҳарбий бўлинмаларда Янги йилни кутиб олиш учун қизгин тайёргарлик борар эди. Тет байрамини уйда ўтказиш бахтига мушарраф бўлган ишчилару жангчиларнинг ҳаммаси поезд ёки самолётларга билет олиш учун ошиқарди. Бирор кун йўқ эдики, ўзини машинада олиб кетишимизни илтимос қилиб, олдимизга бирор кимса келмаган бўлсин. Мионгпон апельсинларнинг Дьенбьенфу бозоридаги нархи салкам икки баравар ошиб кетди. Буларнинг ҳаммаси эски йилнинг сўнгги кунда қилишимиз лозим бўлган барча уй юмушларини эсга туширарди. Шу туфайли программага мувофиқ, меҳмонимиз Ханойга учадиган самолётга ўтирганда, биз ҳам икки соатдан кейин уйда бўлиш учун унинг ёнида бирга кетгимиз келиб қолди.

Биз Иенбо билан эмас, балки Хоабинь орқали ўтадиган бирмунча яқин бўлган № 6 йўлни танладик.

Машинадаги одамлар бу ёққа, Дьенбьенфуга келаётгандагидан кўра кўпроқ эди. Иккита ҳарбий қопчиқ, тўрхалта, тугунчакларни ўртадаги оралиққа қалаштириб ташлаб, ўзлари олдин меҳмон ўтириб келган ўриндиққа жойлашиб олишган эди. Биз ўзимиз ҳам анча-мунча нарсалар харид қилган, шу бонсдан машина лиқ тўлган эди.

Фук айниқса апельсинларидан хавотир оларди. У энгетилиб пишганларини саралаб-танлаб олгани туфайли бунақа тиқилинчда эзилиб кетишидан қўрқарди. Йўллар ҳаддан зиёд ўйдим-чуқур бўлгани туфайли машина тинимсиз қалқиб-силкинар, шунинг учун орқада ўтирган Тхинь бир қўли билан ҳамма вақт машина деворини, иккинчи қўли билан касал ошқозонини даволаш умидида

сотиб олган асал шишани маҳкам бағрига босиб олган, шундай қилишга мажбур эди. Лекин бундан ҳам чатоқроқ жойи бор эди: гарчи Ханойда тузилган программага кўра, биз бу ерга эртага қайтиб келишимиз мўлжалланган бўлса-да, йўлнинг ёпиқ қисмида тўрт соат кутиб қоладиган бўлсак, ҳеч қайси биримиз мўлжалдаги кўпгина ишларимизнинг бирортасини ҳам бажара олмаймиз. Ҳозир ҳамма шу тўғрида ўйларди.

Машинамиздаги энг тоқатли киши шофёр эди. У дунёни сув босса, тўпигига чиқмайдиган қиёфада бепарво борарди. Бугун эрталаб вақтни тежаш ниятида вақтلىроқ йўлга чиқмоқчи эдик, у қатъиян бош тортди. Биз қизишдик. Ханойга имкони борича тезроқ етиб борсак дердик. Лекин у бунга мутлақо аҳамият бермагандай эди. Ҳозир ҳам мана у машинани хотиржам ҳайдаб борапти. Унчалик тез ҳам эмас. Тезлигимиз умуман ўттиз километрдан сал ошса ошади, бўлмаса йўқ. Албатта, у тўғри қиялпти, йўл нотекис қинғир-қийшиқ, булут баравар келадиган доволар, бир ён тубсиз жарлик бўлгач, қанақасига бизнинг илтимосимизни бажарсин?

Шофёр тезликни камайтириб, сигнал берди — олдинда йўл тўсатдан бурилган эди.

— Ханойдан чиққанингларга атиги энди ўн кун бўлди-ю, худди ўн йил бўлгандай шошиласизлар-а, — деди шофёр дабдурустдан тўнғиллаб. Афтидан, ўз хаёлини йўлдан чилғитмаслик, халақит бермаслигимиз учун у бизнинг илтимосларимизга чек қўйиш ниятида гапирди. Йўл ёқасида гоҳо олдиндаги хавф-хатардан огоҳлантирувчи кўрсаткичлар учраб қоларди. Унинг сўзлари ҳушимизни жойига келтирди ва биз бетоқатлик бобида чегарадан анча чиқиб кетганимизни сездик. Изза тортдик. Машинамизда кетаётганлар ичида йил бўйи Ханойдан олисда юрган киши аслида ёлғиз шу шофёрнинг ўзи эди. Шунга қарамай кўзларимиз соат мили билан Ханойгача бўлган масофани кўрсатувчи белгиларда эди.

Яқинда ремонт қилинган, Ханойни Ғарбий ўлка билан бирлаштирувчи йўл умидимизни бутунлай пучга чиқарди. Баланд, қорамтир жигар ранг пурвиқор тоғ чўққиларини ёнлаб қинғир-қийшиқ йўл кетган эди. Бироқ ёмғирли шу икки кечада йўлнинг кўп жойларини лой-тупроқ, майда оқ тошлар босиб, баъзи жойлари ювилиб-ўпирилиб, жарликка томон сурилиб, ўтиб бўлмайдиган ҳолга келганди.

Кейинги икки кун ичида айниқса қаттиқ жала қўйди. Шу жала саёҳатимизга тўғоноқ бўлди. Шу қадар узоқ масофага чўзилган катта йўл ремонтининг ўзи ҳам хаёлда йўқ қийинчиликларни келтириб чиқарар эди. Баъзи жойларда йўлни кенгайтириш учун қояларни портлатиш керак бўлар, бунинг учун муайян соатлар ажратилар ва бу вақт давомида йўл ҳаракати албатта тўхташи керак эди.

Шофёримизнинг барча ўйдим-чуқурлардан усталик билан олиб ўтишига қарамай, бир неча марта машинадан тушиб уни гоҳ у, гоҳ бу ўпирилган жойдан бир амаллаб чиқаришимизга тўғри келди. Х. участкасига етиб келганимизда йўлимизни қоровулхона ёнидаги бамбук гов тўсди: йўлни кенгайтиришаётган экан.

Шофёр моторни ўчирди-да, қовоғини уйганича ерга сакраб тушиб, бор кучи билан эшикни қарсиллатиб ёпди. Бизнинг Ханойга бир кун кечикиб келишимиз уни ҳам диққат қилар эди.

Зерикарли соатларни қандай ўтказишни билмай, биз ҳам машинадан тушдик. Мен қўлларим совуқ емасин, деб шимим чўнтагига тикдим-да, йўл реконструкцияси суратини томоша қила бошладим. Жигар ранг тусли улкан тупроқ сурадиган машина шундоққина тоғ этагида гўё ўз савлатини кўз-кўз қилиб мақтанаётгандай эди. Йўлни фақат бир метрга кенгайтириш учун бу ернинг одамлари қанчадан-қанча квадрат метр тупроқни тозалашлари керак. Бирдан хаёлимга шу фикр келди. Улкан деворлар ёнида чумолидай ғимирлаб юрувчи, тубсиз

жарликка сурилиб кетмаслиги учун тикланган, бир неча ўн метрларга чўзилган баланд харсанг тўсиқларга, одамларга қараб туриб уларга қанчалик чидам ва бардош кераклигини идрок этдим. Машинамиз ёнидан бир тўда қизлар ўтиб кетди. Улар ўз участкалари томон боришар эди.

— Қаёққа бунчалик шошиляпсизлар? — деди улардан бири, — биз билан қола қолинглар, Тет байрамини бирга кутиб оламиз!

Қўнглимизга ҳозир ҳазил-ҳузул сиғмасди. Шу боисдан қизларнинг сўзлари бизга масхарадай туюлди.

Фук қизишди:

— Биз тэйлар вақтидаёқ бу ерда бир йўла учта Тетни ўтказганмиз. Сиз бу ерга энди келибсиз, биз эса бу ерларда аллақачонлар, энг оғир йилларда бўлганмиз; у пайтда сиз ҳали жудаям кичкина, мана бундоқ қизча эдингиз, деган маънода қизни мот қилмоқчи бўлди.

Мен қизга қарадим. Унинг чехрасида табассум ўйнардди, у менга танишдай кўринди. Майда, ясмин гул баргидай оппоқ тишлари совуқдан кўкарган лаблари орасидан бир текис ярақлаб турарди.

— Албатта, Қаршилик кўрсатиш вақтларида сизлар бу ерда Тэйларнинг адабини бергансизлар, мана энди тинчлик пайтида бу ерга яна келган экансизлар, бу биз учун катта шараф! — деб жавоб берди ҳалиги қиз Фукка.

Қизнинг мулойим табассуми ва ширинсуханлиги Фукни эсанкиратиб қўйди.

— Ҳа, ҳа, албатта... — дея тасдиқлади Фук ўнғайсизланиб.

Ҳамма хахолаб қулиб юборди.

Аммо мен кулмадим. Хотирамни зўр билан ишга солиб, уни қаерда кўрган эканман, дея ўйлардим.

— Агар Ханойга бирор нарса бериб юбормоқчи бўлсанг, марҳамат, элтиб бераман, — деди қизнинг шаҳарчасига турмакланган узун сочларидан кўзларини олмаган ҳолда шофёримиз.

— У-ку, хоҳлайди-я, фақат сиз уни элтиб боролмай-сизда! — деди ёнида бораётган лўппи қиз унинг учун жавоб бериб.

Узун сочли қиз кўзларини олиб қочди. Бироқ бир неча қадам нари боргач, ўгирилиб, шўхчан жилмайди.

— Гўзал диёримиз қурувчилари номидан салом айтиб қўйинг!

Шундай деди-ю, кулгисини яшириш учун дарҳол тескари ўгирилиб олди.

Мен унинг орқасидан қараб қолдим: ўзи хипчадан келган, қўллари дағал матодан тикилган улкан қўлқоп ичида, оёқлари катта қора резина этикда қалтирар эди.

— Сиёсий онги чакки эмас-ку! — гудранди Фук.

— Қани, ташаббускорлар... кирдик! — деди бизнинг ҳайдовчимиз.

Биз билан келаётган бояги икки ёш ҳарбий йигит хижолат чекиб жилмайишар эди, холос. Улар биздан анчагина ёш бўлганидан, бунинг устига машинамизга илтимос қилиб илашганларидан хижолатда эдилар.

Менинг нигоҳим ҳамон анов икки қизда эди. У қайрилишга борганда яна орқасига ўгирилди.

— Сизлар иккигача сабр қилинглар, иккида рухсат беришади!

Чехрасини яна бир кўргач, уни қаердадир учратганимга аниқ ишонч ҳосил қилдим.

Четдаги ҳарсанг тошга бориб ўтирдим ва водийга назар ташладим. Кичик-кичик пайкалларга ажратилган водий бу ердан жуда мўъжаз кўринар эди. Хотирамни тиклашга ҳаракат қилдим ва ўтган воқеаларни бир-бир кўз ўнгимдан ўтказиб, таҳлил қилишга киришдим. Қизнинг ёши тахминан йигирмалар атрофида эди. Бутун сиёқидан шаҳарлик экани билиниб турарди. У бир қарашдаёқ кишини ўзига ром эта оладиган жозибага эга эди. Албатта, мен яхшироқ таниш бўлганимда уни ҳеч қачон эсдан чиқармасдим. Уни қаердадир фақат бир-икки марта учратган бўлишим керак, холос. Лекин қа-

ерда? Ниҳоят, бирдан эсимга тушди... Ҳа, мен бу қизни бундан икки йил бурун, худди мана шунақа, Янги йил арафасида учратган эдим...

* * *

Уша куни эрталаб мен комитетда ишлайдиган ошнамни йўқлаб бордим...

Идорадагиларнинг иш куни бўлмагани учун биз тўғри унинг хонасида учрашдик. Суҳбатимиз айти қизиган пайтда навбатчи чол кириб, қандайдир бир ҳарбий киши билан бир қиз киришга изн сўрашаётганларини айтди. Ошнам ҳайрон бўлди. Булар қанақа одамлар эканини ва нима учун келганини албатта билмас эди. Чолга уларни таклиф қилишни буюрди ва менга ўгирилиб деди:

— Мен улар билан гаплашиб олгунимча сен бир оз кутиб тур.

Мен дарҳол ҳўп дедим. Мени деб ошнамнинг ўз ишидан алаҳсишини истамасдим.

Ешгина пиёда аскарлар лейтенанти ўзидан ҳам ёшроқ гулдор кўйлакли бир қизни бошлаб кириб келди.

Улар саломлашгач, бир-бирларига қараб олишди.

Ошнам ҳайрат билан қошларини чимириб, уларни ўтиришга таклиф этди.

Мен уларга қарадим ва ҳар иккаласининг ҳам юзларида аллақандай бир қувонч қалқиб турганини аниқ кўрдим, кўзлари бахт зиёсидан ёнар эди. Дарҳол рўпарамда ёш куёв-қайлиқлар турганини фаҳмладим. Уларга қанчалик кўп тикилсам, шунчалик ўз тахминининг тўғрилигига қаноат ҳосил қилар эдим.

Уларнинг кўзларида бир-бирларига интиҳосиз назокат ва улкан меҳрибонлик жилоси бор эди. «Биз бир-биримизники, биз бахтлимиз...» деяётгандай бўларди улар.

Менинг ошнам ҳам, афтидан, буни пайқади шекилли. Гўё бу ерга нима мақсадда келдинглар, деб улардан сўраган каби ғоят диққат билан синчиклаб тикилди. У ишлаётган идора никоҳ ишларига мутлақо алоқаси йўқ эди. Улар бу ерга бирга келишди, демак, иккалови ҳам отпусकाда бўлиши керак.

Мен ҳозир қишнинг охири бўлганлиги туфайли барглари ни ёппа тўкиб, яйдоқ бўлиб қолган терминалнинг шохлари орасидан булутсиз оқиш осмонга тикилар, ҳайрон бўлиб «Улар бу ерга нима учун келдийкин?»—деб ўзимга савол берар эдим.

— Менинг олдимга эҳтимол бирор иш билан киргандирсизлар?—сўради ниҳоят ошнам. У ҳамон иккаласи бу ерга фавқулодда адашиб кириб қолганлардан бўлса керак, деб иккиланарди.

— Ҳа,—деб барабар жавоб берди улар ва бир-бирларига қараб олишди. Мен уларнинг нигоҳида унсиз савол-жавоб маъноларини уқдим. Йигит қизга: «Сен айт!»—дерди. Қиз эса ўз навбатида унга: «Йўқ, сен айт!»—деб жавоб берарди.

Ниҳоят, лейтенант нима учун комитетга кирганлари сабабини айтиб берди.

Тахминимиз тўғри чиқди. Дарҳақиқат, иккаласи ёш куёв-қайлиқлардан экан. Бундан уч кунгина олдин уларнинг тўйлари бўлипти. Ғам-андух ва қиш совуғи одамларни жуфт бўлиб яшаш орзуларининг рўёбга чиқиши учун имкон беради. Зероки, муҳаббат қўри ҳарорат бағишлайди, қуёш ўрнини босади. Гарчи улар бу тўғрида ҳеч нарса дейишмаган бўлса-да, биз ўзимиз идрок этдик буни. Шу кунларда улардан бахтли инсон йўқ оламда.

Лейтенант бир оз дудуқланиб гап бошлади:

— Мана шу қувончли воқеа муносабати билан дўстлар бизга жуда кўп совғалар қилишди. Биз икки киши холосмиз. Лекин эсдалик ёзувлари билан совға қилинган пиёлалар юздан ортиқ, ўндан ортиқ ювинадиган тоғора, бир неча термос, яна бир талай ҳар хил буюмлар.

Биз беихтиёр кулиб юбордик. Ҳозирги кундаги тўйлар расми. Тўйга ҳар бир меҳмоннинг ўз атагани бўлади, албатта. Лекин ҳамма ҳеч вақт шу атаганини яхлит совға қилиб беролмайди. Бироқ меҳмонларнинг бунақанги ихтиёрий совғаларининг бу ташкилотга нима алоқаси бор?

Лейтенант ҳамон ўзини ноқулай ҳис этарди. Шу пайт у довюрак ҳарбий кишига ҳечам ўхшамасди.

— Биз, ҳалигидай сизлардан ёрдам сўрамоқчи бўлиб келган эдик...— деди у ниҳоят.— Биз сизлардан мана шу совғаларни Жазоир халқига юборишни илтимос қилиб келган эдик. Булар ёрдам эмас. Булар бизнинг бахтимизни қутлаб, дўстларимиз совға қилган нарсалар. Биз ўз қувончу шодлигимизни Жазоир халқи билан бирга баҳам кўрмоқчи бўлдик...

Гап шу ерга келганда биринчи марта унинг хотини сўз қўшди, айтиш керакки, унинг овози жуда ёқимли эди.

— Ҳа, биз ўз совғаларимизни Жазоир халқи билан баҳам кўришга ижозат сўраймиз...

Афтидан, улар худди мана шу сўзларни айтамиз, деб уйдаёқ келишиб олганга ўхшарди, аммо эри нима учундир, уларнинг келишиб олган илтимос сўзларини керагича аниқ ифода этолмас, шу боисдан хотини гапга аралашаётган эди.

Шу пайт менинг афт-башарам жуда бемаъни кўринган бўлса керак. Мен ёш куёв -қайлиқнинг қилаётган ишларидан ҳайратда қолган эдим. Ошнам жим ўйланиб қолди. Ростдан ҳам комитет бир ой бурун Жазоир халқини қўллаб-қувватлаш тўғрисида ҳаммага чақиряқ билан мурожаат қилган эди. Лекин унда пул ёрдами тўғрисида гап борарди, комитет бунақанги майда-чуйдаларни қабул қилолмасди. Курашда ҳаммаслақ дўстларга бу пиёла, тоғора ва термосларни қандай қилиб етказиш мумкин?.. Бу ёшларнинг шахтини қайтариб, рад этиш ҳам тўғри келмайди!

Илтимосларини бажо келтириш ғоят мураккаб иш эканлигини уларнинг ўзлари ҳам тушунишди шекилли.

Кўзларида ҳам илтижо, ҳам хижолатпазлик, ҳам ҳаяжон акс этиб турарди.

Ниҳоят, ошнам катъий қарорга келиб деди:

— Яхши, бугун куннинг иккинчи ярмида, соат иккиларда, ҳаммасини шу ерга олиб келинглар. Биз қабул қилиб олиб, ҳаммасини сотиб, пулга айлантирамиз.

Куёв-қайлиқлар ўзларида йўқ хурсанд бўлиб, ўринларидан туришди. Ана шунда мен бу аёлнинг жилмайиб кулишига маҳлиё бўлиб қолган эдим. Совуқдан кўкаринқираган лаблари орасидан майда, ғоят текис, ясмин гул баргидай оппоқ тишлари ярақлаб кўринган эди.

Улар роппа-роса иккида келишга ваъда бериб, қўлларимизни сиқишди ва хурсандлик билан тез-тез юриб хонадан чиқиб кетишди. Уларнинг хижолатпаз ва тортинчоқлигидан энди асар ҳам қолмаган эди.

— Янги йил яқинлашяпти, Тет байрами, шу муносабат билан янгидан-янги ташвишлар ҳам пайдо бўляпти. Бу икковларининг илтимосини ҳеч қанақасига рад этиб бўлмайди. Қандай қилиб етказиш йўлини ҳам тахминан ўйлаб қўйдим. Универмаг товароведини қақираман. Нарсаларнинг ҳаммасига нарх қўйдираман, кейин шу ернинг ўзидаёқ соттиравераман, ҳаммасини пулга чақамиз-қўямиз. Шундан олдин ёш куёв-қайлиқни бахт совғаси ёнида туриб расмга тушишларини илтимос қиламиз. Ана шу йўсинда бу фавқулодда совғани эгаларига тақдим эгамиз,— деди ошнам.

Қуёш нурларига кўмилган Урта ер денгизи соҳилидаги узоқ ўлкада яшовчи, босқинчиларга қарши олиб борилган оғир курашлардан яқиндагина чиққан бизнинг дўстларимиз, турган гапки, бу ерда, жуда олисда бўлган ёш куёв-қайлиқларнинг ўз бахт совғаларини улар билан бирга баҳам кўришга аҳд қилишгани уларнинг хаёлига қаёқдан келсин.

Мен қизни дарров таний олмаганимнинг боиси шундаки, учрашув мутлақо кутилмаган пайтда юз берди.

Бу воқеани Фукка сўзлаб бердим. Мажбурий тўхташ пайтидан фойдаланиб, у мени ёнига, бу ердаги ишларнинг қандай боришини кўришга чақирди.

Йўл қурилиши асосан механизациялашган ва у бундан етти ёки саккиз йил муқаддам кўрган манзараларга мутлақо ўхшамас эди. У пайтларда йўл қурилишига тупроқни бамбук саватларда ташиб келтирадилар, тошларни ва йўлларни ёғоч босқонлар билан текислаб, шиббала нар эди. Ҳозир кўз ўнгимда қулоч ёйган, портлатиш йўли билан ағдарилган улкан тош уюмлари, қудратли шиббала ш машиналари, бульдозерлар, тош қирқадиган ва тахлайдиган бошқа машиналар баайни миниатюр заводга ўхшарди.

Мен қизни кўриш мақсадида теварак-атрофга аланг-жаланг қараб борардим. Бу ерга у қачон келган, яқиндами ё эрга тегмасдан олдин ҳам шу ерда ишлаганикин — бирданига шуни билгим келиб қолди. Агар бу ерда кўпдан бери ишлаётган бўлса, унинг лейтенанти қаердадир Фарбий ўлканинг шу яқин атрофида хизмат қилаётган бўлиши керак. Қандай қилиб билса бўларкин? Қим билсин, балки лейтенант хизмат вазифасини бажариш учун ўтиб кетаётган пайтда бизга ўхшаб шу ерда мажбурий тўхтаган чиқар, ана шунда улар танишиб қолгандир.

Фук мен билан ёнма-ён борар ва минут сайин тева-ракка аланглаб қарар, гўё у кўзлари билан кимнидир излар эди.

Ҳозир мина билан портлатилиши лозим бўлган участка олдига етганда, йўл четига бўрилдик. Бу ерга битта челақда ичадиган сув қўйиб қўйилган эди.

Бир неча ёш ишчи йигит ва қизлар портлашни кутиб туришарди. Шу пайт бирдан яна анов қизга кўзим ту-

шиб қолди. У жилмайганча аллақаёққа қараб турар, афтидан, унинг ҳам бизга кўзи тушганлиги аниқ эди.

— Ана у!— дедим мен Фукка шивирлаб.

Биз иккаламиз ҳам ҳеч бир келишувсиз ўша томон йўналдик. Қиз у ёқ-бу ёққа қараб қўйди, кейин ўгирилиб биздан олдин сўради:

— Қутавериб зерикканга ўхшайсизлар-а? Ҳечқиси йўқ, энди йўл илгаригига қараганда анча яхши бўлади.

— Йўқ, мен шошиляпганим йўқ. Бундан икки йил бурунги сизни учратган пайтим эсимга тушиб қолди, унда ҳам мана шунақа байрам олди кунлари эди.

Қиз ҳайрон бўлиб менга тикилиб қолди, сўнг яширинмоқчи бўлганда бирдан қўлга тушиб қолган боладай қийқириб кулиб юборди. Гарчи мен иккала ёш куёв-қайлиқлар кириб келган маҳалда гапга аралашмай бир четда турган бўлсам ҳам ўша учрашув эсига тушди шекилли, мени таниди.

— Ҳа, энди эсимга тушди, биз сиз билан комитетда учрашган эдик...— деди у қувончга тўлиб.

— Мен бўлсам қачондан бери ўйлаб ўтирибман... Бу ерга келганингизга анча бўлдими?

— Йўқ, яқинда. Комсомол тоғлик районлар экономикасини кўтаришга чақириб, мурожаат қилгандан кейин. Бу ердагиларнинг ҳаммаси мана шунақа!

Қиз ёнида турган ўз дугонасини кўрсатди.

— Эрингиз қаёқда?— сўрадим мен қизиқсиниб.

Қиз индамади. Шунда гапга унинг семиз дугонаси аралашди.

— Бу ҳарбий сир!

— Мен ўшанда уни Ханойда хизмат қилса керак, деб ўйлаган эдим...— хижолатомиз изоҳ бериб дедим мен.

— Ҳа, ўшанда у Ханойда эди,— деди қиз секингина.— Аммо кўп ўтмай, у ўзини узоқроқ районга юборилишини сўради. Шундан кейин мен ҳам бу ёққа келдим.

Мен бундай пайтда нима дейилишини билмай, жим қолдим. Ҳеч қанақа ҳазил кетмасди ҳозир. Балки бирор

гап топиб, қизнинг кўнглини кўтариш керак бўлар? Э
йўқ, у бунга муҳтож эмас!

Фук мени ноқулай аҳволдан қутқарди ва суҳбатни
давом эттирди:

— Байрам кунлари Ханойга боришни хоҳламайсиз-
ми?

— Боришга рухсат беришди-ю, лекин мен шу ерда
қолмоқчи бўлдим.

— Эрингиз билан мусобақа қилганмисизлар дей-
ман?— қовушмаган сўзлар бирдан оғзидан чиқиб кетди
унинг.

Қизнинг кўзлари ғазабкор чақнади. Юзлари жиддий
тус олди ва у қисқагина қилиб жавоб берди:

— Ҳа, мусобақа қилганмиз.

Гумбурлаган портлаш суҳбатимизни бўлди. У боси-
лиши билан атрофдаги ишчилар шоша-пиша белкурак,
киркаларга ёпишишди. Қиз ҳам шошилиб:

— Хўп, хайр! Ишга тушиш вақтимиз бўлди!— деди.

Улар кетишди. Йўл устидаги қояларга оқ бўр билан
ёзилган шиорлардан, биз бу участка умумхалқ мусоба-
қаси иштирокчиси эканини билдик.

Навбатчи соат иккида қоровулхона қаршисидаги
бамбук ғовни олиб ташлади. Шофёр бизнинг ўйчан чеҳ-
раларимизга бир қараб олди-да, сўнг моторни юргизди.
Бизга ўгирилиб:

— Агар Ханойга шу бугун кечаси етиб боришни ис-
тасанглар, Хоабинда фақат нари-бери тамадди қилиб
оламиз-да, ундан кейин тўхтамаймиз. У ёғида йўл яхши,
кечаси юрса ҳам бўлаверади,— деди.

Фук ўйлаб туриб, кейин қатъий жавоб берди:

— Қераги йўқ, ҳеч қанақа долзарб ишимиз йўқ. Хоа-
бинда тунаб қоламиз.

Машинамиз қурилишлар оралаб ўтиб борарди. Яқин-
дагина тош ва тупроқ уюмлари қалашиб ётган йўл тоза-
ланиб, шиббаланган эди. Фук алламаҳалгача жим ўтир-
ди. У нима тўғридадир чуқур ўйга толган эди. Орқада

Утирган ҳарбий йигит уни бир неча марта енгидан тортиб уйғотди. Уйқусираб оёғини узатиб, апельсинларини эзиб юбораётганини эслатди.

Менинг ҳам яқинлашиб келаётган Тет байрамига ҳозирлик кўриш тўғрисида ўйлагим қелмасди. Кўпроқ ўз оилаларини эндигина қура бошлаган, шунга қарамай, ўзларига ҳадя этилган бахт совғаларини олис-олислардаги дўстлар билан баҳам кўришга интилаётган ёшлар тўғрисида ўйлардим. Ҳозир тақдир уларни турли томонларга тарқатиб юборган — у жойларда ўз ватанига ҳадя этиш учун янада қимматлироқ бахт совғасини қидириб топадилар.

ХЮИ ФИОНГ

СЕКИН ПОРТЛОВЧИ БОМБА

Ҳамма нарса ҳал... «Махсус топшириқ»ни бажариш учун Хаонинг ўрнига Лам бормоқчи бўлди, қисм қўмондонлиги бу таклифни ўйлаб кўриб, маъқуллади. Бу ишлар шу қадар тез содир бўлдики, Лам қисм қўмондонлиги жойлашган палатадан чиқаркан, бир оз ваҳимага тушиб, жуда мардлик қилиб юбормадимми, деб ўйлаб қолди.

Уларнинг қисмида одат ўзи шунақа: командирларнинг барчаси, шу жумладан, отделение командири Тхан ҳам масалани тез ҳал қилишга одатланиб қолган. Лам солдат сифатида бошқалардан орқада ҳам қолмайди, бирон-бир дурустроқ иш ҳам кўрсатмайди. Аммо хийла тиришқоқлиги бор. Ҳа, қаттиқ ҳаво ҳужумларида ҳам у бирон марта бўлсин, жанговар позициясини ташлаб қочган эмас. Бечора бундан ортиғига қодир ҳам эмас! Шунчаки ўз вазифасини бажариб юраверарди. Бажарганда ҳам жимгина, ими-жимиди бажариб юраверарди. У ҳақда одамлар: «Жуда лоқайд йигит экан», дейдиган бўлиб қолган. Бу баҳога охири ўзи ҳам кўникиб кетган.

Мана ҳозир ўзи ҳам билмаган ҳолда бажараман, деб ваъда бериб чиққан ишни — бомбани зарарсизлантиришни ҳам одатдаги вазифалардан, деб бўлмайди. Биринчи марта бунақа ишга қўл ураётган одам учун бунинг қанчалик хавfli эканини ҳамма яхши тўшунади.

Отделениедаги ўртоқлари бу ишга аввалига ортиқча эътибор беришмади. Бошқаларга қараганда командир Тханнинг жаҳли кўпроқ чиқди. У Ламга менсимаганнамо тикилиб, кетма-кет сўрай бошлади:

— Узинг яхшилаб ўйлаб кўрдингми? Дурустроқ ўйлаб кўрдингми деяпман, сенга?

— Яхшилаб ўйлаб кўрдим!

— Лекин ҳаммамиз... сендан хавотирдамиз. Ахир илгари сира бунақа вазифаларни бажарган эмассан, тажрибанг йўқ...

— Унчалик эмас, бир оз тажрибам бор. Қояларни портлатиш-чи, бу ҳам ўшанақа-да, ахир! Ортиқча фарқи йўқ...

Тхан унга жавобан пиқиллаб кулиб қўя қолди. Тханнинг ўзи ҳам ҳали жуда ёш эди. Юзлари ёш болаларникидек лўппидан келган бўлиб, мўйлови энди сабза ура бошлаганди. У ҳатто Ламдан ҳам ёшроқ эди. Қизиқ Ламда бунчалик ишонч, қатъият қаёқдан пайдо бўла қолди экан? У илгариги Ламга сира ўхшамай қолди-я. Тханнинг вужудини аллақандай қувонч ҳислари эгаллаб олди, аммо шу заҳоти зиммасидаги масъулият тўғрисида ўйлаб, кўринишга имкон борича жиддий тус беришга ҳаракат қилди.

— Бунақа иш билан ҳазиллашиб бўлмайди, тушунасанми?— деди у яна Ламга қовоқ уйиб.— Қисмимизнинг бутун фикр-зикри сенда бўлади. Бу ишнинг муваффақиятига кўп нарса боғлиқ. Қанақа қалтис ишга бораётганингни биласанми?..

Лам наҳотки буни ўзим тушунмасам, дегандек мийғида кулиб қўйди, гўё наmunча насиҳат қилаверади,— деган фикр ўтди унинг хаёлидан.

Ламнинг илгари бунақа бомбаларга сира иши тушмаган эди. Уларнинг кучи тўғрисида кўп эшитган бўлса ҳам, лекин ўз кўзи билан бир марта ҳам кўрган эмасди. Иккинчи отделениедаги қизлардан Хюе ва Ну, бу бомба жуда катта — нақ китдай келади, дейишган эди. У думи юқорига кўтарилганча, тумшуғи билан ерга санчилиб туради — турган-битгани даҳшат! Афтидан, қизлар Ламни тентак, қўрқоқ, деб ўйлаб, ундан кулишмоқчи бўлишганди шекилли. Аммо уринишлари бекор кетди: бомба

билан, айниқса, бунақа секин портлайдигани билан сира ҳам ҳазиллашиб бўлмаслигини Ламнинг ўзи ҳам жуда яхши биларди. У айтарли жасур йигитлардан бўлмаса ҳам олти ойдан бери ана шу фронт яқинидаги йўлнинг ремонтда ҳар хил бомба, снарядларни портлатавериб уларга анча ўрганиб қолган эди. Тўғри, шундай даҳшатли нарса ерга урилиб, ёнгинангда портлаганда ҳар қандай одам ҳам ғалати бўлиб кетади: баранглаб ёрилади-да, оскольколар шувиллаб учиб жим бўлиб қолади. Шундан кейин Лам ҳам бошқалар каби энгилларини қоқиб-тозалаб олгач, ўз иши билан банд бўлади. Бу ахир секин портловчи бомба-я! У мисоли ўз ўлжасини кутиб ётган бир қонхўр ваҳший! Лам ана шу даҳшатга яқинлашиб, мина қўйиш учун тагидаги тупроқни тозалаши, портлатгич ўрнатиши керак... Бу қуйма чўян ичидаги механизм қачон ишлайди-ю, қачон ўз-ўзини портлатишини у қаёқдан ҳам билсин. Ҳа, ҳамма иш йигит кутгандек бўлиши ҳам мумкин. Лам онасини ўйлаб кетди... Уғли шамоллаб, пиқиллаб юрса ҳам онаси кўп ташвишланарди. Ҳозир фарзанди қандай ишга қарор қилганини билса у қай аҳволга тушарди...

Бас, ҳадеб бу тўғрида ўйлайвериш керак эмас. Гап битта: қўшинларимизнинг бемалол ўтишлари учун қоронғи тушгунча бомбани зарарсизлантириб, йўлни очиш керак, вассалом. Бу иш билан аслида Хао — қисмдагиларнинг ибораси билан айтганда, «биринчи рақамли сапёр» шуғулланиши керак. Аммо у иситмалаб, куйиб-ёниб ётипти, шу туфайли бу ишни ҳаргиз унга топшириб бўлмасди. Ундан ташқари, қояларни портлатишнинг дурустгина ҳадисини олган Ламгина бунинг уддасидан чиқиши мумкин. Бу ишда у бошқалардан бўш келмайди. Шундай бўлгандан кейин уни юбормай кимни юбориш керак?

Шу фикр хаёлига келди-ю, қўрққанидан аъзойи бадани музлаб кетгачдек бўлди. Аммо зум ўтмай, қабул қилган аزمи қарорини эслаб, яна ўзига келди. Энди у

қўрқув эмас, ғалати бир ошиқиш, қандайдир ўзи ҳали тамомила англаб етмаган умид туйғуларини ҳис этди... Йўқ, бу умид эмас, балки кучли истак, ўз имкониятидан юксақроқ ишлар қилиш учун бўлган эҳтиёж талаби эди. Худди шунинг учун ҳам фавқулодда қабул қилган бу азми қароридан у қайтолмас, бу қарор унинг бутун вужудини қамраб, мафтун этиб олганди...

Лам минани сумкага солиб, орқалагандан кейингина бажариши лозим бўлган топшириқнинг нақадар масъулиятли эканини тўла-тўқис ҳис этди. Хаодан ташқари, отделениедагиларнинг ҳаммаси йиғилди.

— Смирно!

Тхан Лам билан хайрлашиш учун команда берганда, хижолат ва ҳаяжондан йигитнинг юз-кўзларидан тер қуйиб кетди. У ҳозир ҳазиллашгиси, лоақал жилмайиб қўйгиси келди. Бунақа таңтананинг нима ҳожати бор? У ишни тезроқ битириб, қайтишга ҳаракат қилади! Аммо жангчиларнинг кўринишидаги жиддийлик ва таңтанаворликни кўриб, Лам ўзини тийди, айтмоқчи бўлган сўзлари бўғзида қолди. Мана, дам олиш соатларида ҳазил-ҳузул қилса ҳам иш пайти ўзини ғоят жиддий тутувчи отделение командири Тхан, дўстлари қатор туришибди. Еттинчи синфдан уларга қўшилган Лак бўлса, қачон қарама, доим нима биландир банд — бир қарасанг, пармалаётган, бир қарасанг, арралаётган — шу туфайли унга «инженер» лақабини беришган ёки мана бу Туанни олайлик, отделениеда энг қувноқ, шўх йигит Лам одатда юрак сирларини фақат у билан ўртоқлашади. Қизиқ, унинг одатдаги қувноқлик ва гапдонлигидан ҳозир асар қолмаганди. Дўрдоқ лаблари қаттиқ қимтилган — Ламга бу ғайри табиий туюлди — фақат чақчайган кўзларини тез-тез пирпиратиб қўяр, уларда таажжуб ва яна алланималарнингдир ифодаси бордай эди...

Чионгшон тоғининг қалин чангалзорлар билан қопланган улуғвор чўққилари кечки қуёш нурларида жуда салобатли кўринар эди. Тоғларнинг ёнбағри фавқулод-

да қаттиқлиги туфайли «темир дарахт», деб аталадиган ўсимликнинг қорамтир таналари, қуюқ, қалин, тарвақайлаб кетган шохлари билан қопланган. Дарахт ниҳоятда баланд ўсганлигидан унинг учини кўриб бўлмайди. Шу пайтда чангалзорларда ҳаёт айни авж олган палла. Ун кундан ортиқроқ тўхтовсиз давом этган кучли бомбардимонлардан кейин юзлаб асрий дарахтлар нобуд бўлди, бутун-бутун бамбукзорлар куйиб кулга айланди. Эндиликда куйган шох-шаббалар уюмидан иборат тепаликлар кечки қуёш ёғдусида ярқираб турибди. Қаердadir, шу яқин орада эса ҳаёт давом этади; майсазор ўтлоқлар бу ердан ўтган одамлар оёғи остида эзилган, зах ерларда арава ғилдиракларининг излари қолган, бир тўда олачипор капалаклар гоҳ вижиллаб ётувчи ботқоқзор узра ўсган ўт-ўланлар устидан қанот қоқадди, гоҳ яшил замбуруғлар узра тўшалган кўз қамаштирувчи ранг-баранг гуллар гилами устида ҳордиқ олади.

Бу бепоён яшил денгиз сукунатини жарликлардан кўринмай оқаётган тоғ шалоласининг шовиллаши-ю, олис-олисларда момақалдироқ гулдураши янглиғ бўғиқ портлашлар садоси бузиб туради. Жамики жониворлар сукунатга чўмган. Чангалзорлар гўё нафаси ичига тушиб кетгандек. Бу сокинликдан Лам карахт бўлиб, жим туриб қолди.

Тхан отделениесини ҳар куни ана шу сўқмоқлардан олиб ўтар экан, Лам бу ерларда бирор-бир нарса сезмасди. Аммо ҳозир Ламнинг ёлғиз ўзи юрар экан, атрофидаги нарсалар унга бошқача, деярли нотанишдай кўрина бошлади. Гўё ҳаммаси бир қадар ваҳимали туюлиб, қандайдир янгича маъно касб этгандай эди. Сўқмоқнинг ён-верларидаги ўқ ва снарядлардан ғалвир бўлиб кетган тошу харсанглардан тортиб, ариқ бўйидаги ағанаб ётган дарахтларга қадар ғалати эди.

Бажарилиши лозим бўлган топшириқ тўғрисида ўйларкан, бориб иш бошлайдиган жойингача босилиши керак бўлган ҳар бир қадам ва қилиниши керак бўлган

ҳар бир ҳаракатини яна бир марта аниқ тасаввур этиш-га уринди. Бироқ ўз қарорини амалга оширадиган пайтга келганда эса нима учундир бир неча минут илгари Тҳан олдида турган пайтдаги вужудини қамраб олган кўтаринки кайфият бирдан ғойиб бўлди, ғайрат ва ши-жоати сўнди-қолди.

Лам тепаликдан тушаркан, назарида осмон қоронғи-лашиб, ўтлоқлар устидан узун-узун соялар пайдо бўл-гандек бўлди. Самолётлар чангалзорлар тепасига мотор-лари овозидан олдинроқ етиб келгандек бўларди. Зум ўтмай қулоқларни кар қилгудай портлашлар эшитилди. Тупроқ-тошлар осмони фалакка отилиб, баҳайбат қоя-лар акс садо берди, гўё сон-саноқсиз ўрмон яъжуз-маъ-жузлари йўлида учраган жамики мавжудотларни янчиб-текислаб, даҳшат солиб бораётгандек эди.

«Яна бомбардимон қилишяпти. Афтидан, секин порт-ловчи бомбаларни тупроқ билан кўмиб қўйишмоқ-чи!»

Бирдан Ламни қандайдир саросима, юрагини сиқув-чи ҳиссиёт қуршаб олдики, қанча ҳаракат қилмасин, эн-ди ундан қутула олмасди. Хира пашшадай ёпишқоқ фикр-миясини кемириб, қадам-бақадам таъқиб этиб борарди. Бирор бомбанинг қурбони бўлиб кетса нима бўлади, ахир? Мабодо бу кимсасиз буталар ичида ўлиб кетгун-дай бўлса, ўртоқлари ҳарчанд қидирганлари билан унинг ғариб жасадини топиша олмайди. У ном-нишонсиз йўқ бўлиб кетади!

Ё алҳазар, уларнинг қиёфаларини, айниқса қўллари-да лом ва белкураклар билан қўшиқлар айтиб ҳамжи-ҳатлик билан ишлаётган пайтларидаги кўринишларини у аниқ-таниқ тасаввур этаяпгандек бўляпти-я. Улар сени доим кўриб, юрак уришингни эшитиб туришади, сен ҳам уларнинг чанг босган юзларини тасаввур этиб турасан. Баъзида бирортаси шу ерда, улар билан ёнма-ён ишла-ётган қизларга тегажаклик қилиб кесак отиб қўяди, бундан ҳаммалари хахолаб кулишади. Бундай пайтларда

Лам ўзини фавқулодда кучли ва жасур кишилардай ҳис этарди. Ҳозир эса... Нима учун одатдагидай портлаётган бомбалар овози ҳозир бу қадар даҳшатли, бу қадар ваҳимали туюляпти?

Бундай пайтлари Хао нима қиларди? Ахир у ҳар куни ёлғиз ўзи мана шундай секин портловчи бомбаларни зарарсизлантиради-ку. У ҳар сафар ҳудди гўрдан чиққандай ҳамма ёғи тупроққа беланган ҳолда қайтиб келар ва ўртоқларининг саволларига шунчаки кулиб қўя қолар эди. Лоан-чи? Таъминотчилар группасидан бўлган бу қиз ҳар куни тоғ сўқмоқлари оша Кхече, баъзан эса ҳатто Тхакдагача боради. У ердан озик-овқатлар харид қилиб, оғир юкни ўз вақтида қисмга етказиб келиш учун ўша заҳотиёқ изига қайтади. Лоан бир кун кечаси кучли сув тошқини пайти саватлардаги балиқларни обкашда тоғлар ошиб, қалин чангалзорлар оралаб қандай етказиб келганини ҳикоя қилиб берган эди. Нега Лам ўшалардақа эмас?

Бомба шу яқин ўртада портлади. Энди у юриб эмас, югуриб борар, югурган сайин оғир лом елкасини эзар, аммо ҳозир у оғриқни ҳам сезмасди. Урмоннинг бу қисмидаги дарахтлар жуда баланд, сершоҳ бўлгани учун осмон кўринмас, шу туфайли душман самолётларининг қаёқдан келиб, қайси томонга кетганини ҳам билиб бўлмасди, Лам моторларнинг вағиллашидангина тахмин қила олди. Лекин самолётларнинг қаердадир, шу яқин ўртада шўнғиётгани аниқ эди. Чор атрофдан гумбирлаган портлашлар эшитилар, орқа томонида битта бомба ёрилишга улгурмай, нақ рўпарасига бошқаси келиб тушар эди.

Мудҳиш портлашлар орасида Лам қояларнинг қулаётганини, тупроқларнинг осмону фалакка кўтарилаётганини, дарахтларнинг йиқилаётганини, кўҳна харсанг тошларга снаряд тегиб чийиллаётганини аниқ-таниқ эшитиб турарди. Ёлғизоёқ сўқмоқлар назарида кенгайгандек бўлди. Лам топталган майсалар устида арава

изларини кўриб қолди. Эҳтимол, қаердадир шу яқин орада пистирма бордир... Хаёлига келган бу фикрдан ўзини йўқотиб, этлари жунжикиб кетди. У заҳарли тутун ва қурумлардан нафаси бўғила-бўғила яна ҳам тезроқ югура бошлади...

— Лам, қаердасан?

Хувиллаган чангалзор ичидан Хаонинг бўғиқ овози эшитилгандай бўлди. Хао бўйнини чўзиб, теварак-атрофга аланглаб кўрди. Атрофида қалин, тиззага урадиган ўтлар шитирлар, қуёш нури кўзни қамаштирар эди, холос. Тўғрига бориши учун энг қисқа йўлни танлаш керак бўларди. «Балки ҳали ҳам мен унга етиб оларман, балки улгурарман... улгуриш керак...»

Хао аранг оёқда турар экан, бир оз куч тўплаб олиш учун дарахтга суяниб, нафас ростлаб олди-да, сўнг гандирак-гандирак суви қуриб қолган сойга тушиб олгач, қиёқзорлар оралаб кетди.

Хуши батамом ўзига келгач, ундаги қўрқув яна ҳам кучайди. Ўзининг мажолсизлигидан, тоби қочиб ётиб қолганидан жуда хафа бўлди. Қасаллик унинг ирода кучини қирқиб, шунчалар бўшаштириб қўйди, на қўлларини, на оёқларини қимирлата олар эди. Қасалликнинг оғир дақиқалари ўтиб кетгач, кўзини очиб қараса, тахта каравотда ётибди. Пешанасида ҳўлланган латта, олдидаги бамбук курсида санитар қўйиб қўйган дорилар. У бир лаҳзадан кейин ташқаридаги шивир-шивирларни, Тханнинг ва Ламнинг овозини эшитди. Хао нима гаплигини тушунди-да ташқаридаги одамларни чақирмоқчи бўлганди, овози чиқмади. Унинг боши айланиб, кўзлари тинар эди. У қаттиқ ҳаяжонланган эди, яна ўзидан кетиб қолди. Хао бутунлай ўзига келганида Лам жўнаб кетган эди. Хао буни команда овози ва дўстларнинг оёқ товушларидан билди. Йигитлар балки кечаси керак бўладиган бамбук ёғочлар олиб келгани ўрмонга кетишгандир.

Демак, Лам кетди, Хао эса бир ўзи ана шу палата-

даги каравогда қолаверди. Буни қаранг, дўстлари унинг соғайиб, ўрнидан туришини кутишмади ҳам. Демак, бу сафарги вазифа жуда жиддий эканда. Хао буни ўйлаб диққат бўлаверди. Лам бу ишни эплай оларми-кан? Йўқ, қўлидан келмайди. Лам аҳмоқ эмас, чидамли, жасоратда ҳам бошқалардан қолишмайди. Хао бундай ўйлаб кўрса, Ламни қисмдагилар ичида анча дуруст билар экан. Хао Лам билан бирга ўқиған, ўзи дурустгина ўқувчи ҳисобланар, айниқса математикага яхши эди. Лам қувноқ, ҳозиржавоб бола эди, тўғри, ортиқча гапни ёқтирмасди. Унинг жасорати ҳақида эса... Кўри-нишда бўшангина бўлса ҳам кўча болалари билан муштлашишда Ламга тенг келадигани йўқ эди. Лам Хаодан каттароқ эди...

Ламни онаси жуда яхши кўрарди. Яккаю ягона фарзанди шу эди, отаси Лам ҳали жуда ёшлигидаёқ оламдан ўтган эди. Шундай бўлгач, албатта яхши кўради-да.

Мана ҳозир вазифани бажариш учун ўзининг ўрнига Лам кетган экан, уни ўйлаб ташвишга тушиб қолди. Секин портловчи бомбани зарарсизлантириш учун биргина жасоратнинг ўзи етарли эмас, бу ишда алоҳида уқув, чидам керак бўлади. Бунда масалани секундлар ҳал қилади... Хотиржамлик, ниҳоятда кучли совуққонлик керак. Ҳаёт ё мамот биргина дақиқага боғлиқ! Шу сабабли ҳам ўзининг ўрнига Ламнинг боришини сира ҳам хоҳламасди.

Хао қандай қилиб ўрнидан турганини, санитарлар палатаси олдидаги йўлдан қандай ўтиб олганини ўзи ҳам сезмай қолди. Урнидан туриб бошига шлёмини кияр экан, бу аҳволда бир қадам ҳам юролмаслигини билиб, жуда хафа бўлиб кетди. Бир-икки қадам юргандан кейин аҳволи дурустлашиб, йўлида давом этаверди. У шу аҳволда ўрмонга ҳам етиб борди, етиб боргунча кўзлари тиниб, аъзойи баданидан тер қуйилиб кетди. Самолётлар овози эшитилиб, бомбалар портлай бошлаганда, Хао

Ўрмон ичидан бораётган эди. У энди анҳордан ўтиб, йўлга чиқиб олса бўлгани эди. Хао бир оз нафасини ростлаб олиш учун тўхтади-да:

— Лам, қаёқдасан!— деб чақирди.

Унинг овози бутун ўрмонда акс садо бериб янгради, бомбардимончи самолётлар эса ҳали ҳам даҳшат солиб учиб юрарди.

* * *

Лам билан Хао кутилмаганда бир-бирининг олдидан чиқиб қолишди. Лам аввалига ҳайрон бўлиб, турган жойида қотиб қолди, кейин ўзига келгач жаҳли чиқиб кетди. Нега жаҳли чиққанини ўзи ҳам билмасди, балки Хаонинг қизариб кетган кўзларини, ўзининг аранг оёқда турганини кўриб жаҳли чиққандир.

— Тентак, сен ахир касал одамсан, бу ерда нима қилиб юрибсан?! Тхан сенга қимирламай ётгин деган эди-ку.

Хао айбдорлардек бошқа ёққа қараб олди. У чиндан ҳам оёқда аранг турарди.

— Нега индамайсан? Бу ерга Тханнинг буйруғи билан келдингми?

— Йўқ, нималар деяпсан!

Шундагина Хао дўстининг кўзларига қаради. У бўлса илжайиб:

— Ҳеч ким буюргани йўқ, ўзим келдим, сендан хавотир олдим. Сен ахир авваллари сира бундай вазифани бажарган эмассан. Бундан ташқари, бу мен бажаришим керак бўлган вазифа. Мен энди тузукман, қани, минани менга бера қол...

— Бўлмаган гап, сира ҳам бермасман.

Лам қўлидаги мина солинган сумкани орқасига яширди, Хао уни тортиб олмоқчи бўлиб ёпишган эди, у бермади. Шунда Лам дўсти Хаонинг кўзларида биринчи

марта жаҳли чиқиб, ўт чақнаб кетганини кўрди. Ламнинг овози ҳам унга аллақандай бегонадек туюлди.

— Бўлди энди! Бу вазифа менга топширилганини, уни бировга ишониб қайта топширишим мумкин эмаслигини сен тушуншинг керак. Тушундингми? Энди йўлингга қайтавер...

Бу гапларни Лам хотиржам, шу билан бирга, қатъий қилиб айтди.

— Лам, гапимга қулоқ солсанг-чи ахир. Эҳтиёт бўлиш керак, жуда ҳам...

Аммо Лам энди қулоқ солиб ўтирмади, физиллаганча илгарига қараб кетаверди. Анҳор ёқасига етганда орқасига ўгирилиб, оппоқ тишларини кўрсатганча илжайиб қўйди...

* * *

Лам бу бомбани дарров пайқади. У тепаликдан йўл томон тушиб борар экан, ерга қадалиб ётган бу даҳшатни шу заҳоти кўрди.

«Мистер Жонсоннинг бизга юборган совғаси экан бу», деб қўйди у.

Ўзи билан ўзи гаплашиб бориб, бомбага уч-тўрт қадам қолганда тўхтади. Бомба ниҳоятда катта эди. «Оббо лаънати-е, тўнкарилиб қолган қайиққа ўхшайди-я. Бўёғини-чи — сариқ бўлиб сариқ эмас, малла бўлиб малла эмас-а». Лам портламаган — бутун бомбани энди кўриши эди. Шу пайт у сира ҳам ундан чўчимаётганини сезиб қолди. У бомбанинг устини аста силаб кўриб, этлари жимирлаб кетди.

Бомба қизиб турарди: бу балки ичидаги механизмининг ишга туша бошлаганидан ёки бўлмаса, қуёшдан бўлиши мумкин эди. Ҳозир энди буни ўйлаб бошни қотиргандан кўра, тезроқ ишни бошлаш керак эди.

Лам иш бошлади. Бомба қадалиб қолган ер ниҳоятда қаттиқ метин бўлиб, ҳатто ломга ҳам бўш келмасди.

Аммо Лам бунақа ишларда пишиб кетган — метин қояларни кўп марта портлатган, бир иложини топади, албатта. Бомба тагига қўйиладиган мина учун жой тайёр бўлди, Лам чуқурни яна бир кўздан кечирди-да, энди запални улашга, портлатгични қўйишга ва ниҳоят, минани чуқурга туширишга киришди. Аммо запал узун шнурли бўлиши керакми, калтами — билолмай боши қотди. Калта бўлса, ўзинг нари бормасингданоқ баранглаб кетиши мумкин эди-да.

Лам нима қиларини билмай қолди. Қаттиқ ҳаяжондан кўкрагида қаттиқ санчиқ пайдо бўлди... Тишини-тишига қўйиб туриб, пичоқ билан шнурни шартта кесди-да тайёрланган чуқурга жами миналарни тушириб, устига тупроқ тортди...

Гугуртни тайёрлаган жойида хийла ўйлаб, кейин ёндириб, шнур учига тутди. Шнур тутай бошлади, аммо олов шнур бўйлаб юрадими-йўқми — ишонч ҳосил қилиш учун бир оз қараб турди. Лам бомбага сўнги марта бир тикилиб олди. «Шошилма, ҳозир кулинг кўкка созурилади, лаънати!» деб қўйди у нафрат билан чўян махлуққа тикилиб.

* * *

Ўрмонни яна сукунат қоплаб олди. Портлашлар босилди. Ҳашаротлар ҳам тинчиб қолди. Салқин ўрмон қўйнида фақат жилғалар шалдираб турарди.

Лам анҳорда чўмилиб, гимнастёркасидаги тупроқларни қоқиб-тозалаб Хаонинг ёнига келиб ўтирди. У жами ишлар битганда бир жиннилик қилиб, оғайнисига ҳазиллашгиси келди... Ҳўл қўли билан тегажаклик қилиб Хаонинг қитғини келтирмоқчи бўлди.

— Ҳўш, Хао, қани айт-чи, мен қаерда кўпроқ ҳаяжонландим?

— Тупроқнинг тагида қолганингда!

Хао дўстининг қўлини нари суриб ташлади. Унинг кафтларида ҳали ҳам ҳарорати сезилиб турарди.

— Шнурни ёндираётганингда кўпроқ ҳаяжонландингми?

— Ҳеч бир-да!

— Бўлмаса шаҳар бердим!

— Қўққисдан сен билан учрашиб қолган пайтимда!

Хао ҳайрон бўлди.

— Нима дединг, қўйсанг-чи!

— Ишонавер, вазифани бажаришимга тўсқинлик қиласанми, деб чўчидим-да...

Хао менинг фикримни бошқача тушунмасин, деган хаёлда у яна уқтира бошлади:

— Тўғри, вазифамиз бир, уни сен бажарасанми, мени—ортиқча аҳамияти йўқ! Гап уни тўғри ва ўз вақтида бажаришда. Мана, ўзинг ўйлаб кўр, сен касал бўлмасанг, мен бу вазифани бажаришга бормасдим, хўш, у ҳолда нима иш қилардим? Биламан, йигитлар, шу жиҳатдан сен ҳам, мени ландовур деб ҳисоблайсизлар. Ўзим ҳам жуда унақа устаси фаранг эмасман, бунини ҳам биламан. Аммо мана энди тушундим: одам истаса, астойдил ҳаракат қилса, ҳар бир иш ҳам қўлидан келар экан. Фақат ҳар ким ўз бурчини яхши англаши ва сидқидилдан ҳаракат қилиши керак экан... Шнурни ёндираётганимда ана шунинг учун ҳам қаттиқ ҳаяжонландим... Гугурт ёқилса бўлди, у ёғи тахт эди. Мен ана шуларни ўйлаб ҳаяжонландим... Ёки гапларим нотўғрими?..

Хао ҳам дўстининг ниҳоятда хурсандлигини, қувончи ичига сиғмай қолганини кўриб суюнади. Шундан кейин Хао кулиб:

— Тўғри, тўғри,— деб қўйди.

Шу пайт жарликнинг нариги бетидаги ўрмонда аллақандай шовқин-сурон бошланиб қолди. Дўстлар кулоқ солиб кўриб, бу шовқин-сурон қовжироқ шох-шаббаларнинг шитирлаши ва қизларнинг янгроқ кулгиси деган қарорга келишди. Овозларига қараганда, булар ўз қисм-

ларидаги қизлар эди. Албатга, ўшалар. Секин портловчи бомба зарарсизлантирилгач, одатда ана шунақа тунги юмушу ишлар бошланиб кетар эди.

Олис-одислардаги баланд, баҳайбат тоғ ўрқачлари худди улкан миналар териб қўйганга ўхшарди. Мана, кўкда ойнинг ўроғи пайдо бўлиб, табассумга лаб жуфтлади.

МУНДАРИЖА

Буй Хиен. Соат	3
Буй Хюи Фон. Апельсинлар	13
Во Хюн-Там. Сайёр труппа	28
Ву Тхи Тхионг. Бўлар иш бўлди	42
Доан Зиой. Асал гулларининг атри	66
Доан Зиой. Учрашув	82
Ле Чи Ки. Ут ўчирувчи	95
Нгуен Нгок. Қахрамон	102
Нгуен Тхе Фионг. Собиқ актёр ҳикояси	115
Нгуен Тхи Кам Тхань. Атиргуллар	123
Нонг Минь Тяу. Мэн исмли қиз	138
Хиу Май. Бахт тухфалари	154
Хюи Фионг. Секин портловчи бомба	168

На узбекском языке

ДАРЫ СЧАСТЬЯ

Рассказы вьетнамских писателей

Перевод с издания издательства «Прогресс», Москва, 1973

Редактор **У. Шамсимухамедов**

Рисом *Г. Жирнов*

Расмлар редактори *А. Кива*

Техн. редактор *У. Ким*

Корректор *М. Холматова*

ИБ № 342

Босмахонага берилди 4/х—77 й. Босишга рухсат этилди 28/III-78 й. Формати. 70x108¹/₃₂. Босма л. 5,75. Шартли босма л. 8,05. Нашр л. 7,95. Тиражи 15000. Гафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 165—77.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасида тайёрланган матрицадан Морозов номидаги босмахонада № 3 қоғозга босилди. Самарқанд, Кузнецкая кўчаси, 82. 1978 йил. Заказ № 1099. Баҳоси 95 т.

Бахт тухфалари. Вьетнам ёзувчиларининг ҳикоялари (Русчадан Ф. Насриддинов таржимаси).—Т., Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978С.— 184 б.

Вьетнам деганда қаҳрамонлар, чинакам ватанпарварлар мамлакати кўз олдимизга келади. Ўз эрки, ўз ватанининг озодлиги учун чет эллик босқинчиларга қарши салкам чорак аср кураш олиб борган Вьетнам халқининг продасига қойил қоламиз.

Қурматли китобхон! Сизга тақдим этилаётган ушбу ҳикоялар тўплами яна шу халқнинг озодлик учун, эрк учун олиб борган жанглари, янги —социалистик қурилиш қувончлари ҳақида ҳикоя қилади.

Дары счастья. Рассказы вьетнамских писателей.
И(вьет.)